

Szerkesztette

KÉPES GYÖRGY

Az abszolút
monarchia

GONDOLAT

9-én, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának díszes kari tanácsstermében, melynek falairól régi korok jogtudósai tekintettek le a mai kor történészeire, történészhallgatóira, jogászaira és joghallgatóira), amikor jól tudjuk, hogy ez a kormányzati rendszer a kora újkor államaira, leginkább a 17–18. századra volt jellemző. Nem tartozik ugyan a szűkebb értelemben vett modern kormányformák közé, azonban még az emberiség rövidke történetében sem tekinthető réginek. Ha már magyar jogtörténeszek szervezik ezt a vitasorozatot, miért nem a középkori államokkal (patrimonialitással és rendiséggel) kezdték? Miért nem kronológiai sorrendben következnek a témakörök?

A válasz talán érhető – mégoly gyarló is: a vitasorozatot tanszékünk munkatársainak kutatási és érdeklődési területeihez kapcsoljuk, azaz minden „fordulónak” megvan, meglesz a maga felelőse, szervezője. Eként esett a választás elsőként személyemre, minthogy épp 2009-ben jelent meg a Dánia alkotmánytörténetét a 13. századtól napjainkig (vázlatosan) áttekinthető könyvem, és a 2008/2009. tanévtől kezdődően fakultatív tárgyként oktatom a karon az abszolutista kísérletek magyarországi történetét, európai kontextusban.

Előadótársamként pedig a Kisteleki Károly egyetemes jogtörténész kollégám PhD-kutatóhelyi vitáján általam végre személyesen is megismert Sashalmi Endrét, a Pécsi Tudományegyetem Közép- és Kora-újkori Egyetemes Történeti Tanszékének egyetemi tanárát sikerült megnyernünk, akinek *A nyugat-európai államfejlődés vázlatja* című, a Pannonica Kiadónál 2006-ban megjelent monográfiája kiváló és korszerű összefoglalása a korai modern államok történetének, egyúttal jogász (alkotmánytörténész) körökben is igen népszerű.

A 2009. december 9-ei „abszolutizmus” műhelyvitán így – Mezey professzor úr köszöntője után – elsőként Sashalmi Endre és Képes György előadásait hallgathatta meg a közönség, majd egy közel kétórás, rendkívül izgalmas beszélgetés kezdődött, az előadókon kívül többek között Hahner Péter, a Pécsi Tudományegyetem történész docense (a kora újkori francia történelem egyik legelismertebb hazai kutatója), a már említett Kisteleki Károly (az ELTE ÁJK Egyetemes Állam- és Jogtörténeti Tanszékének adjunktusa), valamint az ELTE tiszteletbeli tanára, a Győri Egyetemen oktató alkotmányjogász és -történész Szente Zoltán (az *Európai alkotmány- és parlamentarizmus-történet* című, az Osiris Kiadónál 2003-ban megjelent könyv társszerzője) aktív részvételével.

A Locke által nyitott úton a francia felvilágosodás nagy alakjai haladtak tovább. Témánk szempontjából Montesquieu és Rousseau munkássága emelkedik ki. Montesquieu fő műve *A törvények szelleméről* (1748), melynek alapeszméje szerint az emberi társadalom alá van vetve a változatlan természeti törvényeknek, de ezek mellett a társadalom is létrehoz pozitív törvényeket, amik változhatnak a társadalom akaratából. Amikor-tól az emberek társadalmat alkotnak, az addig fennálló egyenlőség békés állapotát felváltja a harc. Éppen ezért a belső és külső béke biztosítása érdekében az államot létrehozó embereknek pozitív törvényeket kell létrehozniuk, mely törvények szelleme megegyezik a törvények lényegével, s mögöttük egy „ős-ésszerűség” húzódik meg.

Ezen törvények közül kiemelkednek a hatalom szerkezetét megállapító törvények, melyek közül Montesquieu az alkotmányos monarchia kormányformájához vezetőket tartja a legideálisabbnak. Az alkotmányos monarchiában ugyanis szerinte a törvények uralkodnak, és a hatalmi ágak megosztásával meg lehet akadályozni a főhatalom despotikus elburjánzását. Véleménye szerint ugyanis a hatalmat csak egy másik hatalom korlátozhatja és ellenőrizheti egy államon belül, így megalkotja a mai napig klasszikusnak számító törvényhozás – végrehajtás – bíraskodás hatalommegosztási triászát.¹⁰⁸

A montesquieu-i hatalommegosztási gondolat lényeges elemei tehát: a hatalmi viszonyok jognak való alávetése, illetve az állami szervek és állami funkciók személyi és szervezeti elhatárolása a törvényhozás – végrehajtás – bíraskodás kategóriáiba való belefoglalással.¹⁰⁹ Nagy újdonsága ennek az elvnek még az, hogy a hatalommegosztás nem vezet önmagában az állami egység és szuverenitás felbomlásához.

Jean-Jacques Rousseau *A társadalmi szerződésről* című értekezésében a természeti jog preferálása helyett egy új rend, az általa minden más jog alapjának tekintett *társadalmi rend* fundamentumának a társadalom megállapodását tartja. Forradalmi erejű elgondolása szerint, ha egy társadalom konvenciókon nyugszik, akkor alaptörvényei is megváltoztathatóak. A társadalom tagjai szabadon döntenek, hogy milyen szerződést kössenek egymással. A szerződés létrejötte során minden személy

¹⁰⁸ BAYER (2003) 132–134. Megjegyzendő, hogy a hatalommegosztás gondolatáig már Locke is eljutott, s az ő felosztása: törvényhozás – végrehajtás – föderatív hatalom.

¹⁰⁹ SÁRI (1995) 37–38.

az „általános akarat” (*volonté générale*) legfőbb irányítása alatt egyesül, s így válik mindenki az új rend elkülöníthetetlen részévé úgy, hogy mindközben a főhatalom az egész népnél marad. Az ember így kettős viszonyt hoz létre a közösséggel: részese a szuverénnek és alattvalója az államnak, vagyis egyszerre kormányzó és kormányzott.

A főhatalom, mint az általános akarat megtestesítője elidegeníthetetlen, oszthatatlan és tévedhetetlen, letéteményese valamennyi kormányzati formában a nép. Az általános akarat – amely nem egyenlő minden egyén akaratának összegével – a közérdeket, a közjót előtérbe helyező akarat, s ezen minőségében ellentétbe kerülhet a polgárok magánakaratának (*volonté de tous*) mechanikus összegével. A magánember és közember konfliktusában a magánember (*bourgeois*) csak közvetlen magánhasznára tekint, s az államot e magánérdekeket biztosító keretnek fogja fel. A közember az államnak olyan polgára (*citoyen*), aki alárendeli magát a köz érdekének, a közjő céljának és az azt kifejező közakaratnak. Ezekből az elgondolásokból tevődik össze Rousseau népszuverenitási elmélete.¹¹⁰

Sári János arra hívja fel a figyelmet, hogy Rousseau népszuverenitási elméletének intézményi modelljét a szakirodalom *centralizált* vagy *hierarchizált hatalomgyakorlás*nak tartja, ahol a kizárólag a népet megillető törvényhozó hatalomnak teljességgel alá van rendelve a végrehajtó hatalom. Ennek érdekében olyan kormányzati rendszert kell kialakítani a hatalommal való visszaélés kiküszöbölésére, ahol a kormányzók alá vannak rendelve a polgárok összességének, akik a szuverenitás végső letéteményesei. Ebben a koncepcióban a civil társadalom és a politikai állam egymásba csúszik. Ezzel a felfogással Rousseau válik az *államhatalom társadalmi ellenőrzését* valló felfogás megalkotójává, míg a másik irányzat Montesquieu nevéhez kötődik, s az államhatalom intézményi korlátozásának eszméjét vallja.¹¹¹

Az ún. természeti állapotból (Hobbes, Rousseau) az ún. polgári társadalomba az emberek így a társadalmi szerződéssel léptek át, amelyben az emberek a rendezett, békés együttélésre szövetkeztek (*pactum unionis*). Egyes természetjogászok szerint ezt a megállapodást (Grotius: történeti tény; Kant: csak az értelem követelménye, logikai posztulátum) egy másik, az alávetési szerződés (*pactum subietionis*) egészítette ki, amellyel az

¹¹⁰ BAYER (2003) 139.

¹¹¹ SÁRI (1995) 56–57.

emberek engedelmességet fogadtak egy általuk választott kormányzó hatalomnak, amely már átvezet a felvilágosult abszolútizmus elméletéhez.

Peter H. Wilson szerint a *felvilágosult abszolútizmus* fő jellemzői közé tartozik az ország alaptörvényeinek kiemelt pozíciója, az uralkodó és a nép közti viszony szerződéses felfogása, amelynek következtében az uralkodó „az állam szolgája” lesz, akinek fő kötelessége a közjó megteremtése.¹¹² Monod az új monarchiafelfogás kapcsán „az uralkodás kulturális alapja” megváltozásáról ír, ahol a hangsúly áttevődött „a személyes szakralitásról a kollektív akarat képviselőtére”,¹¹³ míg Hartung szerint a 18. század azon időszak, amikor bekövetkezett „a monarchiának az isteni kegyelemből történő visszavarázslása”.¹¹⁴

Lipót toscanai nagyherceg (II. Lipót néven magyar király, 1790–92) pedig így fejtette ki az uralkodói hivatást 1790-es politikai végrendeletében: „egy uralkodó, még az örökletes uralkodó is, csak egy megbízott, a nép szolgája, melynek gondjait és problémáit magáévá kell tennie [...]. A kormányzat ott a legjobb, ahol a szuverén is a legjobb, aki tudja, miként kell boldogságra vezetni alattvalóit a törvényhozás és az igazgatás révén.” Mindezekből a hivatkozó Sashalmi Endre azt a következtetést vonja le, hogy *a hatalomátruházás isteni jogalapja átítatódott a társadalmi szerződés eszméjével*, ahol az uralkodói hivatás a nép kollektív akaratának felhatalmazásán nyugszik.¹¹⁵

Nézetünk szerint az abszolút monarchia elmélete itt teljesedett ki, de egyben ezzel a kiteljesedéssel a kormányzattal foglalkozó gondolkodók elméletalkotása közel jutott egy újabb forrásponthoz, amely a francia forradalomban alakult át új minőségűvé. A szerződéselméletek közül a népszuverenitás lett a progresszió új iránya, amelynek gyakorlati alkalmazása a francia forradalmi alkotmányozásban a rousseau-i társadalmi szerződés „köpnyegéből bűjt elő”.

A társadalmi szerződés e felfogásából következik, hogy az alávetés miatt az embereknek vissza kell kapniuk jogaikat a közhatalomtól, s ez az érvelés emeli az *emberi és állampolgári jogokat* a francia alkotmányos gondolat hangsúlyos alapkérdésévé. A szabadságjogok katalógusa mellett

¹¹² WILSON (2000) 112.

¹¹³ MONOD (1999) 323.

¹¹⁴ MONOD (1999) 282.

¹¹⁵ SASHALMI (2006a) 180–182.

e jogok szabad gyakorlása, valamint az emberek közti egyenlőség érvényre juttatása áll e törekvések célkeresztjében. A társadalmi szerződés és a népszuverenitás összekapcsolásának további eredménye annak a kimondása is, hogy a kormányzati hatalom felelős a népképviselői szervnek – ily módon intézményesül a franciáknál a *miniszeri felelősség*.

A *népképviselői szerv* amúgy is nagyfontosságúvá válik a kormányzati hatalom felett érvényesíthető politikai kontroll okán, viszont a választójog átalakulásával és ehhez tartozóan a modernkori *állampolgárság* megjelenésével – ahol már a politikai nemzethez tartozás az alapja az állampolgárságnak, nem pedig a kiváltságos rendekbe tagolódás jelenti az „országhoz tartozást” – a gyakorlatban alkalmazandó elvvé válik, hogy a választásra jogosultak szavazással töltsenek be lehetőleg minden tisztséget az államszervezetben.

Mindez viszont már egy következő történet, amelynek az előszobája vagy az eléréséhez szükséges lépcsőfok az abszolutista államkormányzat, mely szintén egy, az előző korszakokban kialakult elemeket újjáértelmező s új módon „kikeverő” szintézise a hatalommal kapcsolatos elméleteknek, amely összetevők és folyamatok kimutatására tettünk kísérletet ebben a tanulmányban.

Bibliográfia

- ALTHUSIUS (1964) = *The Politics of Johannes Althusius. An abridged translation of the Third Edition of „Politica Methodice Digesta, Atque Exemplis Sacris et Profanis Illustrata”* (ford.: Carney, Frederick S.). Beacon Press, Boston, 1964.
- BAYER (2003) = BAYER József: *A politikai gondolkodás története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- BODIN (1987) = BODIN, Jean: *Az államról*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.
- CANNING (2002) = CANNING, Joseph: *A középkori politikai gondolkodás története, 300–1450*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.
- CICERO (1995) = CICERO: *Az állam* (szerk.: Hamza Gábor). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.
- COLEMAN (2000) = COLEMAN, Janet: *A History of Political Thought from Ancient Greece to Early Christianity*. Blackwell, Oxford, 2000.

- FINER (1997) = FINER, Samuel E.: *The History of Government from the Earliest Times. Vol. III. Empires, Monarchies and the Modern State.* Oxford University Press, Oxford, 1997.
- FÖLDI–HAMZA (2007) = FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és intéstitúciói.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2007.
- GÁRDONYI (2001) = GÁRDONYI Máté: A Konstanzi és a Bázeli zsinat. = *Vigília.* 2/2001. 96–103.
- GERGELY (1982) = GERGELY Jenő: *A pápaság története.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982.
- GIERKE (1922) = GIERKE, Otto: *Political Theories of the Middle Ages.* FW. Maitland, Cambridge, 1922.
- GROTIUS (1960) = GROTIUS, Hugo: *A háború és a béke jogáról, I–III.* (ford.: Brósz Róbert, Diódsi György és Haraszi György). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
- HAHNER (2006) = HAHNER Péter: *A régi rend alkonya. Egyetemes történet, 1648–1815.* Panem Kiadó, Budapest, 2006.
- HAMZA (2005) = HAMZA Gábor: A modern jogrendszerek tagozódása és a római jogi tradíció. = *Állam- és Jogtudomány.* 1–2/2005. 1–30.
- HOBBS (1999) = HOBBS, Thomas: *Leviatán (vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma).* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1999.
- ILLÉS–KELEMEN–MÁRKUS–RÁCZ (2008) = ILLÉS Géza – KELEMEN Miklós – MÁRKUS Eszter – RÁCZ Lajos: *Alkotmány-kormányzás-bíráskodás az újkori Európában.* Új Ember Kiadó, Budapest, 2008.
- KENNEDY (1992) = KENNEDY, Paul: *A nagyhatalmak tüündöklése és bukása.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- LOCKE (1986) = LOCKE, John: *Értekezés a polgári kormányzatról* (ford.: Endreffy Zoltán). Gondolat Kiadó, Budapest, 1986.
- LUCREZI (1982) = LUCREZI, F.: *Leges super principem: la „monarcha costituzionale” di Vespasiano.* E. Jovene, Napoli, 1982.
- MANN (1986) = MANN, Michael: *The Sources of Political Power. Vol. I. History of Power from the Beginning to A.D. 1760.* Cambridge University Press, Cambridge, 1986.
- MOLNÁR (2007) = MOLNÁR Péter: A „plenitudo potestatis” fogalom használatának kezdetei. = GEDŐ Éva – HORVÁTH Emőke (szerk.): *Hatalom, legitimáció, ideológia. Történeti tanulmányok.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007.
- MOMMSEN (1887) = MOMMSEN, Theodor: *Römisches Staatsrecht.* Hirzel, Leipzig, 1887.
- MONOD (1999) = MONOD, Paul Kléber: *The Power of Kings. Monarchy and Religion in Europe, 1589–1715.* Yale University Press, New Haven–London, 1999.

- MYERS (1982) = MYERS, Henry Allen: *Medieval Kingship*. Nelson–Hall, Chicago, 1982.
- KOVÁCS (1988) = KOVÁCS István (szerk.): *Nyugat-Európa alkotmányai*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- PARKER (1996) = PARKER, Geoffrey: *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- PENNINGTON (1993) = PENNINGTON, Kenneth: *The Prince and the Law*. University of California Press, Los Angeles, 1993.
- RICHELIEU (1964) = RICHELIEU, Armand Jean du Plessis: *The Political Testament of Cardinal Richelieu: The Significant Chapters and Supporting Selections*. (ford.: Hill, Henry Bertram). University of Wisconsin Press, Wisconsin, 1964.
- SALISBURY (1999) = John of Salisbury: *Policraticus. Az udvaroncok hiábavalóságairól és a filozófusok nyomdokairól*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1999.
- SASHALMI (2006a) = SASHALMI Endre: *A nyugat-európai államfejlődés vázlat*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2006.
- SASHALMI (2006b) = SASHALMI Endre: Abszolutizmus és isteni jogalap. = KISS Gergely – RADÓ Bálint – SASHALMI Endre (szerk.): *Abszolutizmus és isteni jogalap*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 2006. 11–38.
- SASHALMI (2007) = SASHALMI Endre: Létezett-e feudalizmus a Kijevi Ruszban és moszkvai államban? = FONT Márta – SASHALMI Endre: *Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2007. 139–158.
- SÁRI (1995) = SÁRI János: *A hatalommegosztás*. Osiris Kiadó, Budapest, 1995.
- SPINOZA (1953) = SPINOZA, Benedictus: *Teológiai-politikai tanulmány*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953.
- SPRUYT (1994) = SPRUYT, Hendrik: *The Sovereign State and its Competitors. An Analysis of Systems of Change*. Princeton University Press, Princeton, 1994.
- SZUROMI (2007) = SZUROMI Szabolcs Anzelm O. Praem.: A „szent hatalom” és gyakorlásának sajátosságai 1073 és 1303 között. = GEDŐ Éva – HORVÁTH Emőke (szerk.): *Hatalom, legitimitáció, ideológia. Történeti tanulmányok*. L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2007. 58–67.
- SZÜCS (1983) = SZÜCS Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Gyorsuló idő. Magvető, Budapest, 1983.
- ÚJSZÖVETSÉGI SZENTÍRÁS (1983) = *Újszövetségi Szentírás*. Szent István Társulat, Budapest, 1985.

- ULLMANN (1975) = ULLMANN, Walter: *Law and Politics in the Middle Ages: An Introduction to the Sources of Medieval Political Ideas*. Hodder and Stoughton, London, 1975.
- TESCHKE (1998) = TESCHKE, Benno: Theorizing the Westphalian system of states: International relations from absolutism to capitalism. = *European Journal of International Relations*. 1/1998. 5–48.
- WILSON (2000) = WILSON, Peter H.: *Absolutism in Central Europe*. Routledge, London–New York, 2000.

Vitánk tanulságait könnyű, eredményeit már nehezebb összesíteni. Számunkra mindennél fontosabb üzenet, hogy ehhez hasonló eszmecserékre nagyon nagy szükség van: az államtörténettel is foglalkozó történészeknek és az alkotmánytörténettel is foglalkozó jogászoknak aktívan tartaniuk kell egymással a kapcsolatot. Beszélgetniük kell, meg kell ismerniük egymást, egymás gondolkodásmódját és kutatási eredményeit.

További fontos tanulság, hogy látszólag egyszerű és tiszta (nyomtatott és online lexikonok, enciklopédiák szócikkeiben röviden definiálható) fogalmak interpretációjában is jelentős eltérések lehetnek közöttünk. Ahogy Hahner Péter fogalmazott: az egyes fogalmak csak konkrét térhez és időhöz kötötten értelmezhetőek. Pusztán didaktikai, pedagógiai okokból, nyelvünkbe zártágunkból adódó kényelmi szükségleteink okán ugyanakkor kénytelenek vagyunk általánosságban használni fogalmakat, megnevezni intézményeket (ekként néha erőltetettnek tűnő módon).

Remek példa erre az *abszolút monarchia* mint kormányforma. Ha magát az „abszolút” szót annak eredeti, szó szerinti értelmezésével korlátlannak tekintjük, megállapíthatjuk, hogy a politikai, közjogi gyakorlatban tökéletes abszolutizmus nem létezett (amint tökéletes demokrácia sem létezik, bármilyen fájó is ezt kimondani). Az államok emberek közösségeiből, sőt az idő előrehaladtával egyre hangsúlyosabban egyénekből állnak. A jogi normák, legyenek mégoly ünnepélyesen is megfogalmazva, mást jelentenek írott formában (*law in books*) és másképp érvényesülnek a gyakorlatban (*law in action*).² Egy államhatalom ereje az azt irányító emberek és azt alkotó közösségek személyiségétől, érdekérvényesítő képességétől is függ, így – némi túlzással – akár egyik napról a másikra is változhat. Adott időpillanattól, helyszíntől és az érintett szereplőktől el nem vonatkoztatható.

Ugyanakkor – és ez már a műhelyvita egyik eredménye – egyetértethetünk abban, hogy az említett kényszerűségből mégiscsak szeretnénk korszakokat, állammodelleket, kormányzati típusokat hasonló vonásaik, jellegzetességeik miatt csoportosítani, rendszerezni. Nem mondhatjuk azt egy előadáson hallgatóinknak, hogy II. Frigyes porosz király egy bi-

² A kifejezéseket természetesen Roscoe Pound híres amerikai jogtudóstól, a jogi realizmus iskolájának egyik megalapozójától kölcsönöztem, akinek alig több mint száz esztendeje jelent meg *Law in Books and Law in Action* című híres cikke az *American Law Review* 1910. évi XIV. számában.

zonyos napon meg volt fázva, gyengének érezte magát, így azon a napon nem tekinthetjük abszolút uralkodónak. Illetve mondhatjuk, ha a történettudományi kutatás feltárt ilyen napot (amiben erősen kételkedem, hiszen el sem tudom képzelni, hogy a nagy II. Frigyes is lehetett beteg), de bármilyen érdekes információt közlünk is ezzel, a hallgatóságot bizonyosan összezavarjuk vele.

A mai történettudomány és alkotmánytörténet kedvelt vitakérdése – jelentős részben erről szólt a kétórás vita is –, hogy XIV. Lajos állama volt-e az abszolút monarchia mintaállama, vagy csak a francia forradalom kívánta úgy beállítani, mintha semmilyen fék, ellensúly nem akadályozta volna az *Ancien Régime* már-már zsarnoki uralkodóit (micsoda különbség, zsarnoki vagy abszolutista!) akaratauk érvényesítésében. Az *Ancien Régime* még XIV. Lajos korában sem tekinthető tökéletes abszolutista államnak. A legújabb történettudományi álláspont szerint nem is volt abszolút monarchia; az alkotmánytörténészek a maguk fogalomrendszerében mégis – jobb híján – annak tartják, hiszen több vonásában markánsan eltért a rendi állam modelljétől (amely tökéletes formában szintén nem valósult meg soha), ugyanakkor az értelemszerűen fel sem merülhet, hogy alkotmányos monarchia lett volna.

Bár megállapítottuk a vita során, hogy az „abszolút” szó használata e tekintetben valóban nem szerencsés, mégsem tudtunk olyan más megnevezésben egyezsége jutni, amely ezt az alkotmánytörténeti szaknyelvben (is) felválthatná. A kortárs történészek által használt, történettudományi szempontból az „állam és állampolgárok” viszonyának kora újkori megváltozását valóban jól érzékeltető *fiskális-katonai állam* fogalma az alkotmánytörténészek szerint ugyanis arra nem igazán alkalmas, hogy a 17–18. századi államokat kormányforma szempontjából a mai, polgári-alkotmányos államoktól megkülönböztesse. Tréfásan fogalmazva: vajon létezik-e katonaiabb állam a mai Egyesült Államoknál és fiskálisabb a mai Magyarországnál?

A jelen kötet a 2009. december 9-ei műhelyvitán elhangzott két előadás (Sashalmi Endre: *Az abszolútizmus: az abszolút monarchia elmélete*; Képes György: *A dán példa. Az abszolútizmus az elmélettől a gyakorlatig*) szerkesztett, bővített változata mellett Hahner Péter, Kisteleki Károly, Mezey Barna és Stipta István tanulmányait tartalmazza.

Sashalmi Endre az abszolút uralkodói hatalom eszmetörténeti hátterével és ikonográfiájával, szimbólumrendszerével foglalkozik. Az ő írását

követi Kisteleki Károlyé, aki római jogi, kánonjogi, egyetemes jogtörténeti és filozófiatörténeti megközelítésből vizsgálja az abszolút monarchia elméletét. Stipta István a német történettudomány és joghistória kutatási eredményeinek tükrében az abszolút monarchiával mint kormányzati rendszerrel foglalkozik, és annak alkotmánytörténeti aspektusait tárja elének. Hahner Péter a legújabb francia történettudomány megállapításait ismerteti, és óvatosságra int bennünket az általánosító fogalomhasználatnál kapcsolatban.

A kötetet Képes György és Mezey Barna tanulmányai zárják. Képes György az abszolutizmus egyik legtokéletesebb gyakorlati megvalósítását, a közel két évszázadig működő dán (–norvég) abszolutista monarchiát mutatja be, annak elméleti megalapozásától a modern közigazgatás rendező elveinek megfelelő kormányzat kiépüléséig és a jogegységesítés terén elért eredményekig. Mezey Barna pedig arra a számunkra különösen izgalmas kérdésre keresi a választ, hogy miként hatott az abszolutizmus teóriája és kormányzati rendszere Közép-Európában, hogyan viszonyult ezekhez az újszerű megoldásokhoz a Habsburg-uralom alatti Magyarország, ahol a rendiség és a rendi korszakból fennmaradt, uralkodói hatalmat korlátozó intézmények védelme a nemzeti függetlenség iránti igénnyel kapcsolódott össze.

A szerkesztés során ügyeltünk arra, hogy a tanulmányok lehetőség szerint logikusan kövessék egymást, azaz írott formában is próbáltuk megőrizni a vita-jelleget. Ekként jól látható lesz, hogy a kötet szerzői nem mindent értelmeznek egyformán, így talán nem is gondolkoznak mindenről azonosan. Ám, ha maradtak is vitapontok, egy bizonyos: az igen élénk műhelyvitának és kötet előkészítése során végzett közös munkának is köszönhetően jobban ismerik és értik egymást, mint korábban. És ez mindennél fontosabb eredmény.

Sashalmi Endre

AZ ABSZOLUTIZMUS: AZ ABSZOLÚT MONARCHIA ELMÉLETE*

I.

Közkeletű elképzelések, terminológia és (szubjektív) historiográfia

Ha beütjük a *Google* keresőprogramba az abszolutizmus szót, akkor több tízezres nagyságrendű találatot kapunk, túlnyomórészt a következő meghatározásokkal: „A feudalizmus legfejlettebb formája, korlátlan királyi hatalom”; „Az állam feje bármiféle megkötés, jogi vagy másfajta szabályozás [...] nélkül irányítja az országot”. A jellemzésére leggyakrabban előforduló jelzők pedig a következők: önkényes, korlátlan, zsarnoki, feudális.

Még Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című műve is, amely alapvető szemléleti változást hozott az abszolutizmus természetének (mind annak elméletének, mind gyakorlatának) megítélésben, „feudális képletként”¹ határozza meg az abszolutizmust. Ezzel egy másik, ugyancsak számos negatív megítéléssel terhelt, és különösen az egykori „keleti blokk” országaiban a marxizmus miatt félreértelmezett fogalomhoz, a feudalizmushoz kapcsolja azt.

A feudalizmus problematikájába e helyütt nem kívánok belebonyolódni, mindössze annyit jegyeznek meg, hogy az abszolutizmushoz hasonlóan, a forrásokhoz (vagy legalábbis a mérvadó nyugati szakirodalomhoz) visszanyúlva ezt a szakkifejezést is meg kell(ene) tisztítani a rárakódott

* E tanulmány része a Bolyai János Akadémiai Ösztöndíj által támogatott kutatásnak (BO 00171/09/2).

¹ Szűcs (1983) 80.

elemektől,² mielőtt bármiféle kapcsolatot tételeznék a feudalizmus és az abszolutizmus, a feudális és az abszolút jelzők közt. A magam részéről ezt a társítást határozottan elvetem, mivel önellentmondásnak tartom, hogy az „abszolutizmus a feudalizmus legfejlettebb formája” lenne, sőt hogy egyáltalán annak bármiféle formája volna. Ahogy azt korábban megfogalmaztam, a feudalizmus a központi hatalom jogainak szétforgácsolódása miatt „éppen a szuverenitás és az állam fogalmának, illetve az állam realitásának a szöges ellentéte volt”, míg az abszolút monarchia története éppen ezekről szólt. Így az efféle terminusok, mint a „feudális abszolutizmus” önellentmondásnak tekinthetők.

Szűcs Jenő a keleti és nyugati abszolutizmusok megkülönböztetése kapcsán (bár mindkettőt „feudális képletnek” tartotta), az utóbbiba sorolt orosz rendszert hol abszolutizmusnak, hol pedig autokráciának nevezte; mégis, a két jelenség közti lényegi különbségeket véleményem szerint sokkal jobban kiemelte, mint bárki más korábban a magyar történetírásban, de sok vonatkozásban még az egyetemes történetírásban is.³

Minthogy Szűcs munkásságát historiográfiai mérföldkőnek tartom (s jómagam is az ő műve nyomán kezdtem el behatóan érdeklődni e kérdéskör kutatása iránt), így az általa jelzett új dimenziók, és egyúttal a fenti megállapítások alátámasztására is, hosszabban idézek tőle néhány releváns részt.

„Maga az »abszolutizmus« tulajdonképpen pontatlan fogalom, mindkét irányban. Egyik irányban sok, a másikban kevés. Egyetlen nyugati monarcha hatalma sem volt sem gyakorlatban, sem elvileg korlátlan, bármiféle törvény alól mentes (*legibus solutus*), azaz a szó igazi értelmében »abszolút«. Az abszolutizmus teoretikusai, egy Grotius, Bodin vagy Hobbes elvileg éppen nem törölték le az asztalról a »társadalmat«, hanem a középkor zenitjén már összegyűjtött gondolatanyagot (a természetjogtól a társadalmi szerződésen át a római jogig) értelmezték és fejlesztették tovább úgy, hogy az a középkori istenkegyelmiség és a kései antik »visszavonhatatlan«, hatalomátruházás modernebb kiadása lett. De a szuverén »abszolút« hatalma a törvényalkotásban, adókvetésben és egyéb dönté-

² Erre lásd pl. KATUS (2000) 215–228., FONT–SASHALMI (2007) 139–158.

³ Szűcs (1983) 79–94.

seiben nem elvileg volt »korlátlan«, hanem gyakorlatilag »kontroll nélküli« – ami különbség [...]; azonban elvileg mindvégig érvényben maradt az, amit Bodin úgy fogalmazott meg, hogy a szuverénnek »nincs hatalmában a természetjogot áthágni«, bármit is tenni »igazságos és ésszerű ok nélkül«. [...] Merőben más volt az orosz abszolutizmus legitimációja. [...] A nyugati abszolutizmus legitimációja a »hatalom jogosultságának«, az orosz autokráciáé a hatalom misztikus »igazságának« deklarációjában állt.”⁴

Az abszolutizmus kapcsán tehát, első lépésként, mindenképpen meg kell különböztetni annak elméletét és gyakorlatát. Nemcsak azon kézenfekvő ok miatt, hogy a kettő sohasem esett egybe teljesen a valóságban, hanem azért is, mert az elmélet és a gyakorlat kronológiája is eltért egymástól. Végül pedig azért is indokolt a különbségtétel, mert nagy jelentősége van annak, hogy „milyen módon definiálják és igazolják hatalmukat az egyes kormányzatok”, minthogy ennek „nagyon fontos kihatásai lehetnek a kormányzati gyakorlatra”:⁵ itt pedig már az abszolutizmus és az autokrácia közti lényegi, mind elvi, mind gyakorlati téren megfogható különbségek kérdéséhez érkeztünk el.

Az abszolutizmus terminus azon *-izmusok* egyike, amelyek már keletkezésük idején erősen negatív értékítéletet hordoztak.⁶ Franciaországi megjelenése volt az 1796-ban, ami elindította a szó karrierjét,⁷ s politikai jelentőséget a 19. század elején nyert. Első ízben akkor, amikor a spanyol király 1823-ban visszavonta a rákényszerített liberális alkotmányt, és üldözni kezdte annak híveit: a *kortárs liberálisok* ekkor az „abszolutizmus” szóval bélyegezték meg a király és az ő híveinek politikáját.⁸ 1830-ra, a párizsi júliusi forradalom idejére már a szerves része volt a kor politikai szótárának.⁹

Az abszolutizmus terminussal tehát először kortárs, nem pedig történeti jelenségeket írtak le: a 19. századi uralkodók politikáját, illetve az ak-

⁴ Szűcs (1983) 89–91. A hatalom „misztikus” igazsága alatt az igaz hit, azaz a hatalom ortodox volta értendő.

⁵ CRUMMEY (2000) 118.

⁶ HENSHALL (1992) 207.

⁷ BLUCHE (1993) 15.

⁸ HENSHALL (1992) 208.

⁹ BURNS (1990) 21.

kori politikai rendszerek némelyikét illették így, elsősorban a liberálisok. A kifejezést (amely tehát már a keletkezésekor egyértelműen negatív értékítéletet hordozott, az önkény képzetét) aztán hamarosan átvették a történészek is, és a kortárs politikai küzdelmeket a liberális történészek visszavetítették az *Ancien Régime* időszakára, különösen annak utolsó két évszázadára, a negatív megítéléssel együtt. Ugyanis e két évszázad a rendi gyűlések visszaszorulásának az időszaka volt, e gyűléseket pedig a liberálisok a 19. századi parlamentek elődeinek tekintették.

Összegezve: az abszolutizmus terminus nem létezett abban a korszakban, amelynek politikai rendszerére alkalmazták, és ma is az a kép él vele kapcsolatban, hogy egy adott uralkodónak nagyobb hatalma volt egy adott korban annál, mint amilyen kívánatos lett volna.¹⁰ Ugyanakkor általában az önkény, a korlátlanág képzeete is társul hozzá.

*

Az abszolutizmus kifejezés a köztudatban, a tankönyvekben, sőt sokáig a szakkönyvekben is, elsősorban Franciaországgal forrt össze: az abszolutizmus mintaállamának XIV. Lajos (1643–1715) Franciaországát tartották, s tartják még sokan manapság is. A magam részéről azonban határozottan egyetértek azon történészekkel, akik szerint Franciaországban nem valósult meg az abszolutizmus mint politikai rendszer (ettől persze még az elmélet létezhetett, sőt létezett is!), éppen ezért mintaállamnak sem nevezhető. Ugyanis egyes tartományokban mindvégig fennmaradtak a rendi gyűlések, valamint a párizsi *parlement* (ez francia területen bíróságot jelent, nem rendi gyűlést) szerepe sem szűnt meg a törvényhozás terén.¹¹

Tovább bonyolította a kérdést, hogy a francia kronológiát, a „mintaállam” sztereotípiája miatt, az abszolutizmus európai kronológiájává emelték, s az *abszolutizmus korát* 1614–1789 közé tették – az utolsó francia központi rendi gyűlés összehívása (melynek egyébként a középkor végére már semmilyen fontos jogköre nem maradt, minthogy a tartományi gyűlésekkel ellentétben elvesztette az adómegajánlás jogát) és a forradalom közé. Manapság a történettudomány kb. az 1660-as évektől 1789-ig tartó időszakot érti az „abszolutizmus kora” alatt.

¹⁰ DALY (1978) 250.

¹¹ Erre részletesebben lásd SASHALMI (2006a) 12–14.

Az abszolutizmus kutatásának az a változás adott nagy lökést az 1980-as évektől, amely arra irányult, hogy „visszahozzák az államot” (Theda Skocpol) mint a vizsgálat tárgyát a történettudományba. Ennek egyik fontos állomása volt az Ernst Hinrichs által kiadott *Abszolutizmus* című tanulmánykötet (1986), amelyben a német történetírásban hagyományosan erős jogtörténeti megközelítés eredményeként egyértelműen megkérdőjeleződött az az álláspont, hogy az abszolutizmus jogi korlátoktól mentes hatalmat jelentett volna.¹²

Az angol nyelvű historiográfiában véleményem szerint a John Miller által szerkesztett *Az abszolutizmus a 17. századi Európában* (1990)¹³ című (Európát Angliától Oroszorszáig áttekintő) magas színvonalú tanulmánykötet hozott áttörést. Nemcsak az egyes esettanulmányoknak, hanem az össz-európai kontextust kiválóan felvázoló szerkesztői bevezetőnek,¹⁴ valamint James H. Burns azóta megkerülhetetlen tanulmányának köszönhetően (az abszolutizmus elméletéről – *Az abszolutizmus eszméje*).¹⁵ Nagyobb népszerűsége tett szert, bár szakmailag alacsonyabb színvonalú volt Nicholas Henshall *Az abszolutizmus mítosza. Változás és folyamatosság a kora újkori Európában* című munkája,¹⁶ aki Franciaország esetében, helyesen, kétségbe vonta az abszolutizmusnak mint politikai rendszernek a megvalósulását, viszont helytelenül vonta le ebből azt a következtetést, hogy ha Franciaországban, azaz a „mintaországban” nem volt abszolutizmus, akkor az egyáltalán nem is létezett.¹⁷

Erre reagált a Ronald G. Asch és Heinz Duchhardt által közösen kiadott 1996-os tanulmánykötet, amely az *Abszolutizmus – egy mítosz?* *A monarchikus uralom struktúraváltozása Nyugat- és Közép-Európában, 1550–1700* címmel jelent meg.¹⁸ A kötet konklúzióját kifejezni hivatott tanulmányban Ernst Hinrichs (*Búcsú az abszolutizmustól? Válasz Nicholas Henshallnak*)¹⁹ megvédte a kifejezés létjogosultságát, különösen a Német-római Birodalom esetében, s ugyanezt erősítette meg szélesebb

¹² HINRICHS (1986)

¹³ MILLER (1990)

¹⁴ MILLER (1990) 1–20.

¹⁵ BURNS (1990) 21–42.

¹⁶ HENSHALL (1992)

¹⁷ HENSHALL (1992) 5.

¹⁸ ASCH–DUCHHARDT (1996)

¹⁹ HINRICHS (1996) 353–371.

értelemben Peter H. Wilson 2000-ben kiadott könyve, *Az abszolútizmus Közép-Európában*.²⁰ Wilson deklarált célja annak bemutatása volt, hogy Közép-Európában az abszolútizmus „valóságosan létezett” mint a „monarchikus uralom elkülöníthető formája” – mind az elméletben, mind a gyakorlatban.²¹ Az elmélet tekintetében, az abszolútista eszmék kontextusba helyezése és az egész európai tabló áttekintése miatt, ki kell még emelni az egyik legfrissebb, 2007-ben megjelent igen színvonalas összefoglalást, az *Európai politikai gondolkodás 1450–1700* című kötetet.²² Henshall könyvében nemcsak az abszolútizmus megvalósulását, hanem még magának az abszolútista eszmerendszernek a létezését is megkérdőjelezte,²³ amely álláspontot ugyancsak nehéz lenne megvédelmezni, és az elkövetkezendő fejezetek remélhetőleg ezt fogják bizonyítani.

Tanulmányom tehát, amint a cím is mutatja (a kötet munkamegosztásából eredően) az abszolútizmus elméletére fókuszál,²⁴ és csak esetenként ad majd információt az abszolútizmus gyakorlatára nézve.²⁵

A következő 3 fő problémakörre igyekszem koncentrálni:

1. Ha nem kortárs kifejezés az abszolútizmus, akkor mit használtak a kora újkorban az olyan politikai rendszer leírására, amelyben az uralkodó saját belátása szerint gyakorolta a törvényhozás és az adóztatás jogát? Ez az abszolút hatalom (*potestas absoluta*), illetve az abszolút monarchia (*monarchia absoluta*) terminus volt.
2. Ugyancsak fontos kérdés, hogy miként definiálták és ítélték meg Bodin 1576-ban megjelent műve és a felvilágosodás kezdete, azaz a 18. század eleje (az 1720-as évek) közti kb. 150 évben az ilyen típusú monarchiát a politikai irodalomban? Ez tehát az abszolútizmus elméletének, pontosabban az abszolút monarchia elméletének kérdése. Mivel látni fogjuk, hogy az abszolút hatalom, abszolút monarchia kifejezések korábban pozitív megítélése átalakult a 17. század folyamán (főként Angliában, de nemcsak ott, hanem például Svédországban is a 18. század elején), ezért ez a szempont is arra

²⁰ WILSON (2000)

²¹ WILSON (2000) 120–121.

²² BURGESS–LLOYD–HODSON (2007)

²³ HENSHALL (1992) 144–145.

²⁴ A magyar szakirodalomban az elméletre nézve lásd: KONTLER (1997) 91–110.; RADÓ (2005); HAHNER (2006) 60–63, és SASHALMI (2006a)

²⁵ Erre részletesen lásd: SASHALMI (2006b) 128–150.

Jogtörténeti
értekezések 41.

Az abszolút monarchia

Közzétette: József E. Károlyi, 1901

figyelmeztet, hogy nem választható el az abszolútizmus terminus története magától az abszolút monarchiától.

3. Végül pedig: milyen forrástípusokon keresztül tanulmányozható az abszolút monarchia elmélete? E tekintetben az írott források helyett jelen esetben az abszolút monarchiának az ikonográfiában való megjelenésére koncentrálok.

A kronológiából is kiderül tehát, hogy egyáltalán nem kívánom érinteni az ún. felvilágosult abszolútizmus problematikáját (sem elméleti,²⁶ sem gyakorlati vonatkozásban), mint ahogy az orosz történelmi terminológia releváns („orosz abszolútizmus” vagy „orosz autokrácia”) kérdéskörét is nagyrészt mellőzöm, mivel különösen ez utóbbit korábbi munkáimban behatóan tárgyaltam, és arra a következtetésre jutottam, hogy az abszolút monarchia kifejezés (úgy a kormányzati rendszer legitimitációja, mint annak gyakorlata vonatkozásában) teljességgel alkalmatlan az orosz viszonyok leírására.²⁷

II.

Az abszolút monarchia kora újkori elmélete és megítélése

Az abszolút hatalom (*potestas absoluta*) eredete nem a kora újkorba nyúlik vissza, hanem a 13. századba, és nem valamely világi uralkodó, hanem a pápa törvényhozói teljhatalmának leírására szolgált a kánonjogászok számára.²⁸ Sokatmondó, hogy nem sokkal előtte, viszont a teológiában használták, ami megerősíti Carl Schmitt nézetét, mely szerint „a modern államelmélet minden jellemző fogalma szekularizált teológiai fogalom”.²⁹

²⁶ SASHALMI (2006b) 180–184.

²⁷ Erte részletesen lásd SASHALMI (2007a) 196–203.; valamint SASHALMI (2007b) 3–17.

²⁸ BURNS (1990) 32.

²⁹ SCHMITT (1992) 19.

A *potestas absoluta* kifejezést valószínűleg a *Princeps legibus solutus* („A princeps fel van oldozva a törvények alól”) ulpianusi elve ihlette,³⁰ s már a 15. században elterjedté vált a nyugat-európai világi uralkodókkal kapcsolatban is.³¹ (Későbbi példa 1598-ból, amikor Ferdinánd stájer főherceggént *princeps absolutus*nak nevezte magát.³²) A 17. századra már általánossá vált az abszolút monarchia (*monarchia absoluta*) kifejezés is, nemcsak latin formájában, hanem annak népnyelvi változataiban (pl. *absolute monarchy*, *monarchia assoluta*) egyaránt.

Új jelentőségre csak a 16. században tett szert az abszolút hatalom elve a világi szférában: köztudottan Jean Bodin munkásságának hatására kap különös fontosságot, az általa megalkotott kifejezés, a szuverenitás megvilágítása kapcsán. Bodin *Hat könyv az államról* című művében (1576) így írt az abszolút hatalomról: „a szuverenitás egy állam állandó és abszolút hatalma”.³³ Az *abszolút* jelző pedig azt jelentette számára, hogy a szuverenitás hordozója, az uralkodó „törvényt ír elő az alattvalók összességének és beleegyezésük nélkül”, ugyanakkor e törvények (azaz a pozitív jog), nem vonatkoznak rá, felettük áll.³⁴

Lényeges, hogy Bodinnél az adózás még nem volt a király kizárólagos jogköre, de ezt is a király kezébe adták a század végére a királyi hatalom megerősítését célzó francia szerzők. Nem kell részletezni Bodin művének konkrét politikai kontextusát: a vallásháborúk korában a királyi hatalom megerősítése volt a célja, mint az anarchia alternatívája. Azaz, Bodin szerint, az anarchia elkerülése miatt kell, hogy legyen egy végső, megfellebbezhetetlen hatalom az államban, amely nem kérdőjelezhető meg, amelynek tilos az aktív ellenállás, mivel e hatalom felett csakis Isten áll, felette csakis ő ítélkezhet.

Geoffrey Treasure szerint az abszolutizmus egy olyan fázis volt a politikai gondolkodás történetében, amikor konszenzus alakult ki e gondolat hirdetői és a kormányzat gyakorlói közt a „hatékonyabb szuverenitás és az alattvalói engedelmesség szükségességéről”.³⁵ Az abszolutista szerzők

³⁰ BONNEY (1992) 313. Az *absolutus* ugyanazzal a jogi jelentéssel bír, mint a *solutus*.

³¹ BURNS (1990) 32–33.

³² OBORNI (2007) 118.

³³ BODIN (1987) 73.

³⁴ BODIN (1987) 87.

³⁵ TREASURE (1985) 182.

célja kettős volt: megvédeni az uralkodót azoktól, akik belülről vagy kívülről fenyegették, és a hatékony kormányzás érdekében kiterjeszteni a jogkörét.³⁶ Fontos felhívni a figyelmet a külső vonatkozásokra az abszolút hatalommal kapcsolatban, mivel különösképpen az univerzalista igénnyel fellépő hatalmak (pápa, császár), de akár egy másik uralkodó beavatkozási jogának megcáfolására is használták.

Ez utóbbi veszélyre jó példa az, hogy 1588-ban II. Fülöp hajóhada Anglia ellen vonult, a katolikus Stuart Mária kivégzésének (1587) megtorlásaként – legalábbis ez volt a hivatalos indok. Magánnak Bodinnak pedig egyik fontos célja a szuverenitás megalkotásakor éppen az volt, hogy kimutassa a francia király függetlenségét a császárral és a pápával szemben. A külső és a belső fenyegetés (az aktív ellenállást hirdető zsarnokölési elmélet) ugyanakkor gyakran szorosan összekapcsolódott: egy 1570-es pápai bulla például Erzsébet elmozdítására buzdította az angol katolikus alattvalókat.

Jól mutatja a külső aspektus fontosságát az *abszolút* jelző jelentésének kibővülése, amely jelző eredetében a (tételes) törvények felettséget jelentette az uralkodó esetében. A 17. század elején viszont pl. az angolban már szinonimája volt egy felső hatalomtól való függés hiányának is – azaz *szabad, független* jelentésben, belső vonatkozásban pedig ugyancsak a *szabad*, valamint a *tökéletes, teljes* értelemben használták.³⁷ (Ugyanakkor nemcsak politikai értelme volt: egy hölgy is lehetett *abszolút*, azaz *tökéletes*.³⁸)

A 17. század vége felé egy tanult olvasóközönségnek író, műveinek kiadásából már megélni tudó, magát történésznek tartó („poligráf”, ugyanakkor „grafomán”) író, Gregorio Leti nagyon plasztikusan írja le az abszolút hatalom területi kizárólagosságát *Történelmi és politikai ceremónia (1685)* című monumentális művében:

„Ami pedig általában az *uralkodók szuverenitását* illeti, kétségbevonhatatlan, hogy mindegyiknek [ti. fejedelemnek] jogában áll, legfőképpen egy *abszolút monarchiát (monarchia assoluta)* irányítani,

³⁶ SOMMERVILLE (1991) 350.

³⁷ DALY (1978) 229–231.

³⁸ DALY (1978) 231.

azon a területen belül, amely az ő iurisdictiója³⁹ alá esik, amelyen kívül pedig semmilyen joga nincs, csak a követ küldése, ami nem a szuverenitásból származó jog (ahogy ezt már mondtunk is), hanem az illem intézménye. A követ immunitását nem köteleességből, hanem szívésségből gyakorolja, mivelhogy mindenki a saját fejedelemségében szabad úr, de ezen kívül már alattvaló.”⁴⁰

Miként lehet mindezek után definiálni az abszolút monarchiát?

Az abszolút monarchia elmélete szerint az uralkodó minden külső (pápa, császár) és belső hatóságtól (például rendi gyűlés) független, és jogi felhatalmazással bír arra, hogy mindent megtegyen a közös érdekében. Azaz saját jogán, saját belátása szerint törvényt hozhat vagy törölhet el, vethet ki adót, nevezhet ki hivatalokra stb., ha intézkedései nem ütköznek az isteni és természetjog előírásaiba, valamint nem sértik az ország alaptörvényeit,⁴¹ melyeket még az uralkodó sem változtathat meg. Ha az uralkodó mégis áthágná ezeket a törvényeket, akkor sem szabad neki aktívan ellenállni, mivel felette csakis Isten ítélkezhet.

Világos tehát, hogy bár az uralkodó a jog központi elemévé vált, mint jogforrás (pontosabban a pozitív jogé), nem került kívül a jogi gondolkodás keretein, azaz nem állt mindenféle jog és törvény felett.⁴² Következésképp az abszolút hatalom és a joguralom eszméje nem egymást kizáró, hanem egymással szorosan összefüggő elvek voltak:⁴³ az isteni jog, a természetjog és az alaptörvények ugyanis az uralkodó felett álltak, és ezek tiszteletben tartása különböztette meg a törvényes módon uralkodó királyt a zsarnoktól.

A joguralom elvének hiányából kifolyólag, valamint annak okán, hogy az abszolút monarchia elméletében kulcsszerepet játszó (az előbbieken tárgyalt) jogi és politikai-filozófiai fogalmak Oroszországban kb. 1700

³⁹ *Iurisdictio* alatt a korban az uralkodás és a kormányzás jogát jelentő teljhatalmat értették.

⁴⁰ Idézi: KENDEH-FARKIS (2010). Kiemelés tőlem: S.E.

⁴¹ Más szóval: *alkotmány*. Franciaországban az alaptörvények (*leges fundamentales*) közé tartozott a trónöröklést szabályozó, a férfi primogenitúrát előíró ún. száli törvény (melynek értelmében nők nem kerülhettek trónra, és a trónöröklési jogot sem örökíthették át), valamint a koronabirtokok elidegenítési tilalma.

⁴² THOMPSON (1990) 71–72.

⁴³ SASHALMI (2006b) 89–92.

előtt gyakorlatilag vagy ismeretlenek (pl. a közjőé 1682 előtt), vagy irrelevánsak (alattvaló) voltak, az autokráciát nem tarthatjuk az abszolút monarchia egyik válfajának, hanem külön kategóriaként kell kezelni.⁴⁴

Az autokrácia ugyanis olyan tekintélyt (és politikai berendezkedést is) jelent, amely mentes a jogi-intézményes (pl. rendi gyűlés) és jogi-alkotmányos (pl. fundamentális törvények, természetjog, koronázási eskü, szerződéses charták) korlátoktól, valamint a társadalmi kontroll, azaz a közvélemény ítélete alól. A megkérdőjelezhetetlen tekintély forrása pedig, melynek felhatalmazásából az uralkodó a hatalmát bírja, nem egyszerűen az isteni szentesítés, hanem maga az isteni akarat.⁴⁵ Az „isteni törvényekről” persze elismerték a cárok is, hogy azok felettük állnak, de csak abban a formában, ahogy azokat ők maguk értelmezték.

Jó példa viszont a *rex absolutus* és a *joguralom* viszonyára XI. Károly svéd király kijelentése (1660–1697), akit abszolút hatalommal ruházott fel a rendi gyűlés az 1680-as években:

„Bár bizonyos értelemben elmondható rólunk, hogy felette állunk a jognak oly módon, hogy hatalmunkban áll azt megváltoztatni, ki nyilatkoztatni és módosítani, ha valamiféle *nyilvánvaló ésszerűség vagy elengedhetetlen szükségesség* azt megköveteli vagy megengedi; mindazonáltal, hogy ilyen ok [...] nélkül bármiféle változtatást eszközöljünk a jogban, vagy úgy tekintsük magunkat a jog felett állónak, hogy ne lennénk hajlandók megengedni alattvalóinknak, hogy azt élvezzék és védelmük, valamint biztonságuk érdekében használják – ez olyasvalami, ami *teljességgel ellenkezik királyi hivatalunkkal és összeegyeztethetetlen alattvalóink jólétével.*”⁴⁶

Más szavakkal, a királyt „nem korlátozta semmi a királyság [jog]intézményén kívül”.⁴⁷ Azaz más külső, intézményes korlát, nem pedig általában véve bármiféle korlát hiányáról van szó. Az abszolút hatalom képviselői egyaránt hangsúlyozták az uralkodó szuverén hatalmát és az alattvalók jo-

⁴⁴ SASHALMI (2007a) 197–200.

⁴⁵ SASHALMI (2007a) 196–197.

⁴⁶ Idézi: SASHALMI (2006a) 27.

⁴⁷ BONNEY (1987) 94.

gait: a kettő csakis együtt létezhetett.⁴⁸ A cél ugyanis a 16. század végén, amikorra az abszolút monarchia elmélete a maga teljességében kialakult, a közjó megőrzése, majd előmozdítása volt. A közjó elve ugyanakkor ekkoriban kezdett összekapcsolódni az *államrezon* eszméjével.

Természetesen az általam imént adott, első látásra (remélhetőleg) problémamentes abszolút monarchia definíció sem ragadhatja meg a korabeli abszolutista nézetek sokszínűségét, a teoretikusok (főként a Német-római Birodalomban fontos szerepet játszó, „a fejedelmek szolgálatában magas pozíciókat betöltő vagy azt kereső tanult szerzők”)⁴⁹ megannyi finom megkülönböztetést tartalmazó nézeteit – akár az adózás, akár a törvényhozás területén. Ezek kapcsán láthatjuk majd, hogy az alattvalók érdekeinek védelme fontos maradt, miközben az abszolút hatalmat propagáló szerzők arra törekedtek, hogy elméleti muníciót adjanak az uralkodóknak a hatékony kormányzás érdekében.⁵⁰

Így például az adózás fejedelmi felségjogként való elismerése mellett egyes szerzők az adókvetés jogát valamiféle hallgatólagos alattvalói beleegyezéshez kötötték: azaz nem rendi megajánláshoz,⁵¹ de egy észszerű mértékhez, olyanhoz, amely nem váltott ki masszív tiltakozást az alattvalók körében. Ugyancsak kérdéses volt, és nem mutatkozott teljes egyetértés abban a tekintetben, hogy az adókvetés fejedelmi joga vajon csak a régi, bevett adónemekre vonatkozik-e, vagy bármilyen újfajta adó kvetésére is?⁵² A „Régi Rend” alapvető vonása ugyanis éppen az volt, hogy az újítást igyekeztek kerülni, és éppen valaminek a régi, ősi volta (lásd pl. az angol „ősi alkotmány” kifejezést) adta az adott intézmény vagy törvény létalapját.

A törvényhozás terén szintén széles skálán mozoghattak az uralkodói jogok: vajon a törvényhozói hatalom a kodifikációra és az írott jog értelmezésére vonatkozott csak, vagy (Bodin nyomdokain haladva) általános érvényű volt?⁵³ Ez utóbbi esetben szabadon hozhatott az uralkodó új törvényeket, felülírhatta, eltörölthette a létező szokásjogot és az írott törvé-

⁴⁸ HENSHALL (1992) 124.

⁴⁹ WEBER (1995) 914.

⁵⁰ WEBER (1995) 904, 914.

⁵¹ WEBER (1995) 906.

⁵² WEBER (1995) 906.

⁵³ WEBER (1992) 907.

nyeket (kivéve persze a fundamentális törvényeket), de kérdéses volt, hogy e jog magában foglalta-e a magánjogba való beleavatkozást, amit a legtöbb szerző elvetett.⁵⁴ A vita, amit ezekről a kérdésekről folytattak, „azonban nem pusztán akadémikus jellegű volt, hanem direkt módon kapcsolódott az államok gyakorlati szükségleteihez”.⁵⁵

Az abszolutista berendezkedést rögzítő 1665-ös dán *Kongelov* („királyi törvény”) nemcsak azért érdemel különös figyelmet, mert ennek nyomán Dánia valóban az abszolutizmus mintaállama lett, hanem azért is, mert az imént feszegetett kérdéseket teljes precizitással rövidre zárta, mégpedig egy ország közjogi dokumentumaként. Ahogy azt Képes György megfogalmazta, a törvény „nem taxatív”, hanem általános és teljes érvényű volt, amit a XXVI. cikkely rögzített.⁵⁶

A Kongelov tartalmára, mivel 1709-ig nem jelent meg nyomtatásban, az 1683-as törvénykönyvből (*Danske Lov*) következtethettek az alattvalók. A törvénykönyv 1. cikkelye szerint ugyanis a királyt illeti meg:

„Egyedül a legfőbb autoritás, hogy törvényeket és rendeleteket hozzon akarata és tetszése szerint, és hogy kidolgozzon, megváltoztasson, kiterjesszen, körülhatároljon, sőt teljesen eltöröljön törvényeket, amelyeket korábban vagy ő, vagy elődei léptettek életbe. Hasonlóképpen, bármilyen törvény hatálya alól bárkit felmenthet, akit akar. Egyedül az övé a legfőbb hatalom és autoritás, hogy akarata szerint kijelölje, illetve elbocsássa az összes hivatalviselőt, rangra, névre vagy címre való tekintet nélkül; így tehát minden hivatal és funkció autoritásának a Király abszolút hatalmából kell származnia. Kizárólagos és legfőbb autoritással bír az egész klérus felett, a legmagasabbtól a legalacsonyabbig, azért, hogy szabályozza az egyházi funkciókat és az istentiszteletet. Ő rendeli el és tiltja meg, belátása szerint, az összes összejövetelt és gyűlést vallási ügyekben, Isten igéjével és az augsburgi hitvallással összhangban. Egyedül az ő joga felfegyverezni alattvalóit, háborút viselni és szövetségeket kötni, illetve felmondani, bárkivel, bármely időben, akarata szerint. Akarata szerint vethet ki vámilletéket és adókat. Röviden, egyedül

⁵⁴ WEBER (1992) 907.

⁵⁵ WEBER (1995) 914.

⁵⁶ KÉPES (2009) 56.; valamint lásd a kötetben szereplő tanulmányát.

a Királyé a hatalom, hogy éljen a szuverenitás összes jogával (*jura maiestatis*) és a regále jogokkal, akárhogy is nevezik azokat. Ennélfogva a Király minden alattvalója (bármilyen is a státusuk), aki az ő királyságában él, vagy itt vagyonnal rendelkezik, háztartásával és szolgálóival együtt jó és örökös alattvalóként tisztelni köteles a Királyt, mint a legfőbb földi lényt, aki az emberi törvények felett áll, és senki ítéletének nincs alávetve, sem vallási sem világi ügyekben, kivéve Istennek. Az összes alattvalónak kötelessége, hogy engedelmes, alázatos és hűséges legyen a Királyhoz, az ő védelmezőjéhez, és köteles előmozdítani a Király ügyét, minden tőle telhetőt megtenni kár vagy bomlás megakadályozása érdekében és életével, valamint vagyonával hűségesen szolgálni a Királyt. Minden alattvaló esküje által köteles ellenállni bárkinek (országbelinek, vagy külföldinek), aki tettel vagy szóval a Király abszolút és örökletes jogai ellen támadna, fő-, becsület- és jószágvesztés terhe mellett.”⁵⁷

Az itt leírt királyi hatalom pedig *de iure* mind világi, mind egyházi szempontból teljes volt, a király egyházfősége miatt.⁵⁸

Dánia – amint az világosan kiderül majd Képes György tanulmányából – szinte közmegegyezéssel lett abszolút monarchia, és ez a berendezkedés 1848-ig nem kérdőjeleződött meg az alattvalók részéről, s ugyancsak rendi felhatalmazással vált Svédország is abszolút monarchiává az 1680-as években. Mégis, a közhangulat hamarosan megváltozott Svédországban XII. Károly (1697–1718) népszerűtlen politikája miatt. Halálának idejére az abszolút hatalom egyértelműen negatív megítélést nyert a svéd politikai közvéleményben, ami annak megszüntetéséhez vezetett: az abszolút monarchia megítélése tehát átalakult.

Valóban, az abszolút hatalom, abszolút monarchia megítélésében változás állt be a 17. századi Angliában is, de nem csak ott. A francia Bossuet,

⁵⁷ Idézi: MUNCK (1990) 340.

⁵⁸ Bizonyos történelmi vélemények szerint *de iure* abszolút uralkodói hatalomról a katolikus országokban valójában nem lehet beszélni, mégpedig a pápa elvi egyházfőségének elismerése miatt, még ha *de facto* az uralkodók kezében lehetett is pl. az egyházi tisztségekre való kinevezés joga. A dán abszolút monarchia ebből a szempontból is „mintaállam” volt. Mindazonáltal az adóztatás, törvényhozás stb. kizárólagos királyi kézbe adása vagy az alattvalói engedelmség terén nem volt különbség a protestáns és katolikus abszolutista szerzők közt.

XIV. Lajos udvari papja, az abszolút monarchia egyik jeles teoretikusa, az 1670-es években már megjegyezte, hogy vannak, akik összemossák az abszolút hatalmat az önkényes hatalommal.⁵⁹ Angliát egyrészt a 17. századi politikai gondolkodásban betöltött európai jelentősége miatt kell kiemelni, másrészt pedig azért, mert itt alakult ki az abszolút monarchia elméletének legváltozatosabb skálája, ami az abszolút hatalom eredetét illeti, noha az abszolút monarchia a gyakorlatban itt sohasem valósult meg. (Ez megint csak az elmélet és a gyakorlat közti különbségtétel fontosságát húzza alá.)

Az abszolút monarchia általam adott definíciója nem szól a hatalom eredetének kérdéséről, csak a hatalom jogkörének kiterjedtségére koncentrálnak – azonban éppen a hatalom eredetéről vallott felfogás alapján lehet elkülöníteni az isteni jogalapon, a patriarchalizmuson, a szerződésen, illetve a hódításon nyugvó abszolutista elméleteket. Mivel korábbi írásaimban a különböző abszolutista elméletekkel, különösen az isteni jogalapra épülő változatával részletesen foglalkoztam, így e helyütt e kérdésre nem térek ki bővebben.⁶⁰

Ami miatt az isteni jogalap problémájának mégis rövid figyelmet kell szentelni, azt egyrészt az indokolja, hogy az isteni jogalap, a közkeletű elképzelés ellenére, nem azonos az abszolút hatalom elvével,⁶¹ másrészt pedig az, hogy a kor erősen vallásos viszonyai közepette az isteni jogalap volt az uralkodás legerjedtebb legitimációs bázisa – függetlenül attól, hogy akár az abszolutista felfogást, akár a rendi hatalommegosztást preferálva vallották azt a korabeli szerzők.

⁵⁹ „Egyesek, azért, hogy ezt a terminust gőgösnek és elviselhetetlennek tüntessék fel, összemossák az abszolút kormányzást az önkényes kormányzással.” BOSSUET 107.

⁶⁰ Lásd SASHALMI (2006a).

A patriarchalizmus az uralkodói és az atyai hatalom analógiáját jelentette (az uralkodó, mint népének atyja), extrém esetben azonban magának az uralkodói hatalomnak az atyai hatalomból, mégpedig Ádám atyai hatalmából való eredeztetését, a tőle való leszármazás révén. Az előbbit vallották pl. az isteni jogalapú abszolutizmus olyan hirdetői, mint VI./I. Jakab *A szabad monarchiák igaz törvénye* című művében (1598), vagy Jacques-Bénigne Bossuet is a *Politika a Szentírás szavai szerint* című könyvében (1679), míg az utóbbit Robert Filmer, *Patriarcha* című írásában. „Az isteni jogalap gyakran függetlenül létezett a patriarchalizmustól, de a patriarchalizmus ritkán volt független, ha egyáltalán az volt, az isteni jogalaptól.” HULLIUNG (1974) 415.

⁶¹ BURGESS (1996) 96–97.

George Straka, aki maga is klasszikusává vált az isteni jogalap (főként Angliára vonatkozó) kutatásának, a következőképpen foglalta össze ennek korabeli társadalmi beágyazottságát és fő elemeit: „A tizenhetedik században az isteni jogalap lényegében egy olyan népszerű teória volt, melyet kinyilatkoztattak a pulpitusról, népszerűsítettek a piacokon, és megtapasztaltak a csatatéren. Nem valamely filozófus fejtette ki – az ereje éppen abban rejlett, hogy mindenféle rendű és rangú ember számára univerzális érvényű igazsággal bírt.”⁶²

Straka szerint (aki John N. Figgis klasszikus munkájára támaszkodott)⁶³ négy alapvető elemet tartalmazott az isteni jogalapként ismert nézet (amelynek persze tudós kifejtései is léteztek): „azt, hogy a monarchia isteni eredetű intézmény, hogy az öröklési jog kikezdehetetlen, hogy a királyok csakis Istennek felelősek, és azt, hogy az ellenállás tagadása és a passzív engedelmesség Istennek tetsző dolgok”.⁶⁴ Ez utóbbi eset akkor áll elő, ha az uralkodó istentelen dolgot parancsolna: a tan hirdetői ilyenkor a keresztény mártírok példáját ajánlották követendőnek az alattvalók számára.⁶⁵

Érdekes, és egyben mutatja, hogy az isteni jogalap és az abszolút hatalom nem szükségszerűen kapcsolódtak össze egymással, hogy Anglia esetében az isteni jogalap, fontos változásokkal ugyan, de túlélte még a „dicsőséges forradalmat” is,⁶⁶ míg az abszolút hatalom már sokkal korábban negatív megítélés alá esett. Sőt, az isteni jogalap új formája, „a Gondviselés isteni jogalapja” (Gerald M. Straka)⁶⁷ a leginkább elfogadható, leginkább „emészthető” korabeli magyarázata lett az 1688-ban bekövetkezett uralkodóváltásnak,⁶⁸ s ez az elv még az 1689-es *Bill of Rights*-ba is bekerült!⁶⁹

⁶² STRAKA (1962) 80.

⁶³ FIGGIS (1914)

⁶⁴ STRAKA (1962) 80.

⁶⁵ FIGGIS (1914) 10.

⁶⁶ STRAKA (1962) 120–121.

⁶⁷ STRAKA (1962) 65–79.

⁶⁸ STRAKA (1962) 120–121.

Ennek egyik legfontosabb kifejtője William Sherlock volt. A kérdésre magyarul lásd PÁLFFY (2007) 66–88.

⁶⁹ PÁLFFY (2007) 83.

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK 41.

Sorozatszerkesztő
MEZEY BARNA

A „Gondviselés isteni jogalapja” szerint az éppen hatalmon levő király (*rex – de facto*), önmagában azzal, hogy hatalmon van, és, ami fontosabb, azzal, hogy képes biztosítani a közjót, isteni jóváhagyást élvez, szemben a vér szerint törvényes (*rex – de iure*) királlyal.⁷⁰ Azaz a közjó elve 1688 után felülírta a kikezdehetetlen öröklési jogot, de még az Isten előtti felelősség elvét is: „tagadhatatlan, hogy a királyok isteni jogalapja túlélte a [Dicsőséges] Forradalmat, de a forma, amelyet 1688 után öltött, azt mutatta, hogy alkalmazkodott egy szokatlan precedenshez. [...] Az eszme két aspektusa szinte azonnal eltűnt, hogy Vilmos elfoglalta a trónt: az, hogy az örökletes trónutódlás sérthetetlen, valamint az, hogy a királyok csakis Istennek felelősek szolgálatukért.”⁷¹

Angliában tehát a trónutódlásban bekövetkezett konkrét változások nem maradtak hatástalanul az isteni jogalap eszmerendszerére.⁷² Nem volt statikus az isteni jogalap, de más volt akkor, amikor I. Jakab trónra került, és megint más az 1690-es évek elején, a trón betöltése körül kialakult helyzet miatt. Mivel mélyen gyökerezett, nem lehetett máról holnapra egyszerűen kiiktatni, viszont ugyanabban a formában sem volt fenntartható, ha egy váratlan kihívásra politikailag elfogadható választ akart adni.⁷³ Ezt meg tudta oldani, hiszen „fogékony volt az aktuális politikai problémákra”, és éppen azért, mert hasznosnak bizonyult, nem is vesztette el egy ideig aktualitását.⁷⁴

1688 után így még legalább egy generáción át élt tovább a „Gondviselés isteni jogalapjának formájában”.⁷⁵ Az anglikán klérus ugyanis azért fogadta el Orániai Vilmos trónra lépését, mert „a hódítás- és a Gondviselés isteni jogalapjának tekintette” azt.⁷⁶ Így volt vele a társadalom többsége, sőt még a művelt kisebbség is, hiszen Locke művének hatása egyáltalán nem érződött.⁷⁷ Bár John Locke ekkor publikálta anonim módon (!) *Két értekezés a kormányzatról* című művét, az értekezést nem az 1688-as

⁷⁰ STRAKA (1962) 70–71.

⁷¹ STRAKA (1962) 107.

⁷² STRAKA (1962) 107.

⁷³ STRAKA (1962) 121.

⁷⁴ STRAKA (1962) 121.

⁷⁵ STRAKA (1962) 121.

⁷⁶ STRAKA (1962) 121.

⁷⁷ STRAKA (1962) 117.

események apropójaként írta, hanem már több évvel korábban.⁷⁸ Ugyanakkor 1703-ig nem is adták ki újra Locke írását.⁷⁹ „Még csak utalás sincs arra, hogy bármely egyházi személy tudatában lett volna annak, hogy Locke két értekezést írt a kormányzásról!”⁸⁰

Nemcsak maga a *Bill of Rights* volt konzervatív dokumentum, hanem a változások legelfogadottabb korabeli indoklása is. Csak az 1720/30-as évekből visszatekintve, a már kialakult alkotmányos monarchia idején lett Locke a változások fő ideológusa az utókor, az akkor politizáló nemzedék számára. 1689-ben viszont még nem a Locke által adott „szekuláris racionalizmus” legitímálta a változásokat, hanem egy meglehetősen hosszú múltra visszatekintő teológiai megalapozottságú politikai eszme:⁸¹ az isteni jogalap, annak módosult változatában.

Az isteni jogalaphoz képest viszont más volt a viszonyulás az abszolút hatalomhoz: az abszolút jelző pozitív tartalma már a század második felére megváltozott.⁸² Az 1640-es években főként I. Károly (1625–1649) politikájának megjelölésére, azaz bírálatára használták, majd egyértelműen az önkényesség szinonimája lett a restauráció korában,⁸³ s még inkább akkor, amikor a 18. század elején, a felvilágosodás kezdetén Locke diatba jött. Ugyanis mindenekelőtt Locke volt az, aki a későbbi időszakra nézve a legtöbbet tette az abszolút hatalomról kialakuló negatív kép ügyében:⁸⁴ Locke a hatalommegosztás (vagy másként a hatalmak szétválasztása) alapjáról kritizálta az abszolút monarchiát, amelyben a király tartja a kezében mindhárom államhatalmi ágat, és amely rendszert ő az önkénnyel azonosított.

A hatalmak szétválasztása, ami aztán Montesquieu nevével forrt össze, azért fontos, mert átvezet annak megértéséhez, hogy miért állították szembe a 19. században az *abszolutizmust* és a *konstitucionalizmust*, azaz az alkotmányosságot. Azért volt ellentétpár a 19. században vagy-vagy alapon, mert az alkotmány jelentése is megváltozott a 18. század végétől: a korábbi felfogással szemben ugyanis immár a hatalommegosztás vált az

⁷⁸ NENNER (1993) 191.

⁷⁹ NENNER (1993) 191

⁸⁰ STRAKA (1962) 117.

⁸¹ NENNER (1993) 191.

⁸² DALY (1978) 244.

⁸³ DALY (1978) 244–246.

⁸⁴ DALY (1978) 244.

alkotmány lényegi elemévé. Tehát magáról az alkotmány szóról is le kell hántani a történeti rétegeket.

A 17. században és a 18. század nagy részében az alkotmány a közjót szolgáló múltbeli törvények, szokások, intézmények összességét jelentette (1738-ban Bolingbroke így határozta meg az alkotmány fogalmát),⁸⁵ *nem* pedig azok *szisztematikus rendszerét*. A Régi Rend idején azonban nem volt egyértelmű, hogy melyek azok a régi szokások és törvények, amelyek „alaptörvények és igazán »alkotmányosak«”, tehát nem is változtathatók meg, és melyek azok, amelyek viszont igen.⁸⁶ A Régi Rend alapvető jellemzője ugyanis a tradicionalizmus volt, ami azt eredményezte, hogy mai szemszögből, racionálisan szemlélve az akkori viszonyok számos ellentmondást tartalmaztak, amelyek azonban akkoriban éppenséggel nem tűntek ellentmondásosnak a kortársak számára.

James B. Collins szerint a Régi Rend megértésekor el kell felejtünk a mai ember koherenciára épülő gondolkodásmódját, és „el kell fogadni az ellentmondásokat, inkonzisztenciákat, egy olyan rendszer társadalmi és politikai realitását, amely nem az *ez vagy az* közti választáson, hanem az *ez és az* egymás mellettségén alapult”.⁸⁷ Ebből eredően viszont állandó vita volt az egyes intézmények hatásköréről – a modern alkotmány feladata ellenben éppen az egyes szervek hatásköreinek tisztázása.⁸⁸ A 19. század elejére alkotmányon már az állam működését szabályozó olyan átfogó törvényt értettek, amely a hatalmi ágak megosztását jelentette, s ahol a törvényhozás egy képviseleti testület kezében volt: azaz, ha nincs hatalommegosztás, akkor nincs alkotmányosság sem. Az USA alkotmánya és az 1791-es francia alkotmány már ezekre az elvekre épült.

Az alkotmány ilyenén értelmezését azonban nem szabad visszavetíteni a 17. századba. Az *abszolút hatalom / abszolút monarchia* ugyanis nemhogy nem volt ellentétben az alkotmánnyal vagy alaptörvénnyel, hanem nem egyenesen feltételezte az alkotmányt, vagy alaptörvényt annak korabeli jelentésében, a hatalommegosztás hiánya ellenére. Másrészt a 19. századi gyakorlattal szemben a rendi hatalommegosztáson alapuló monarchiát és az abszolút monarchiát nem kezelték egymást homlok-

⁸⁵ DOYLE (1978) 222.

⁸⁶ DOYLE (1978) 222.

⁸⁷ COLLINS (1995) 4. [3. lábjegyzet]

⁸⁸ DOYLE (1978) 222.

egyenest kizáró ellenpólusként a 17. század nagy részében: mindegyiket törvényes politikai rendszernek tekintették, az egyikben kisebb, a másikban nagyobb királyi jogkörrel, de a joguralom elvével összhangban.⁸⁹ Az abszolút monarchia elmélete ugyanis az ideális monarchiáról szóló fejtegetésből nőtt ki.⁹⁰

A hangsúlybeli különbséget az ún. *vegyes monarchia*, azaz a rendi hatalommegosztáson nyugvó monarchia és az abszolút monarchia közt jól érzékeltethetjük az organikus államfelfogás abszolutista értelmezésével. Az organikus államfelfogás szerint a politikai közösség az emberi test analógiájára működik, ezért is volt bevett dolog *politikai testről* beszélni az állam esetében. Míg a rendi államban, az organikus felfogás szerint a hatalom megoszlott a politikai testben a fej és a (vég)tagok, azaz a király és a rendek közt, addig az abszolút monarchiában a fej már magába olvasztott minden jogot: a fő rendelkezett a jogok totalitásával, a hatalom teljességével.

VI./I. Jakab skót–angol király *A szabad monarchiák igaz törvénye* (1598) című (isteni jogalapú) abszolutista írásában így nyilatkozik a politikai testben általa kívánatosnak tartott viszonyokról:

„A Királynak Alattvalóival szembeni tényleges tiszte nagyon jól megegyezik a főnek a testhez és annak minden tagjához való viszonyával: Mert a fejből, mint az ítélet székhelyéből származik a vezetés gondoskodása és előrelátása, és a testre vagy bármely részére leselkedő minden veszély elhárítása. A fő a testről gondoskodik, akár a király a népéről. Amint az irányítás a fejből ered, az ennek megfelelő végrehajtás a többi tag feladata, mindegyiknek a maga tiszte szerint: ugyanúgy van egy bölcs Fejedelem és népe között is. [...] Könnyen megeshet azonban, hogy a fő arra kényszerül, hogy levágjon egy-egy megromlott tagot, ezzel megőrizve a test egységét: de hogy milyen állapotba kerül a test, ha a főt bármilyen gyengesége miatt levágják, az olvasó ítéletére bízom.”⁹¹

⁸⁹ SASHALMI (2006b) 90–92.

⁹⁰ WILSON (2000) 39.

⁹¹ VI./I. JAKAB 61.; 63.

Visszatérve az abszolút hatalom és az alkotmány kérdésére: nem önelmentmondás azt állítani, hogy az abszolút monarchia is alkotmányos volt a kor fogalmai szerint, vagy nem hiba éppenséggel abszolutista alkotmányról beszélni. Jó példa erre Dánia, ahol a legvilágosabban fejeződött ki az ország közjogában az abszolút monarchia elmélete. A már említett 1665-ös királyi törvény (*Kongelov*) teljhatalmat adott az uralkodónak két korlátozással: az augsburgi hitvallás fenntartása, az ország oszthatatlansága. (Ugyanakkor részletekbe menően szabályozta, szintén örök érvényűvel, a trónöröklés rendjét is.) Egyben kimondta, hogy a király bármilyen törvényt megváltoztathat: „kivéve ezt a királyi törvényt, amely mint a *királyság valódi fundamentuma és alkotmánya* örökké megváltoztathatatlan és visszavonhatatlan”.⁹²

III.

Az abszolút monarchia az ikonográfiában

Richard Bonney szerint az abszolút monarchia „részben a tizenhatodik századi és a tizenhetedik század elejii média alkotása volt”.⁹³ „Úgy tűnt, hogy az állam erősebbé vált ebben a korszakban [ti. 1494–1660], mégis ez a fejlemény nagyrészt illúzió volt. Egy olyan trükk az uralkodók részéről az alattvalók felé, amely azt a látszatot keltette vizuális (vagy ikonográfiai) és írott (vagy propagandisztikus) eszközökkel, hogy nagy politikai hatalommal rendelkeznek.”⁹⁴

Az abszolút monarchia kora újkori elmélete, melynek megszületése, mint azt korábban említettem, a 16. század utolsó évtizedeire, tehát éppen a barokk korszak kezdetére datálható, a médiumok széles eszköztárát vette igénybe. Nemcsak szöveges formában, azaz értekezésekben, pamfletekben fejtették ki ezeket a tanokat, hanem vizuális formában is hirdették, például olcsó és egyszerű nyomtatványokon, plakátokon, de rézkarcokon, vagy éppen könyvek borítóján (ennek egyik legjobb példája Thomas Hobbes *Leviatánjának* címlapja volt), sőt jelképkönyvekben is,

⁹² KONGELOV 106.

⁹³ BONNEY (1992) 486.

⁹⁴ BONNEY (1992) 486.

csakúgy, mint képzőművészeti alkotásokon keresztül, a szobrászatban és a festészetben. „A barokk vizuális művészetek, sokkal inkább, mint korábban a reneszánsz művészete, a »hatalom művészei« voltak, amelyek az uralkodók dicsőítését és jogigényeik fokozását célozták.”⁹⁵

Sőt, ahogy arra Peter H. Wilson rámutatott, az ún. francia parkok formákra nyírt bokrai is azt voltak hivatottak szimbolizálni, hogy „még a természet is meghajol a királyi akarat előtt”.⁹⁶

Az imént érzékeltetni kívánt sokszínűség ellenére, mégis sokáig szinte kizárólag az írott forrásokra koncentráltak a történészek az abszolút hatalom elméletének kutatásában, azon belül is a *teoretikus munkákra*, az ikonográfiát a művészettörténészekre hagyva. (Ezt próbálom meg némiképp pótolni a tanulmány hátralevő részében oly módon, hogy ahol lehet, ott kombinálom az írott és a képi források értelmezését.) Az írott forrásokon belül is elsősorban a nagy teoretikusok, mint például Bodin, Hobbes írásait elemezték a történészek, illetve a politikai gondolkodás kutatói. Az imént említett két szerző azonban, John Plamenatz kifejezésével élve, ún. „nem reprezentáns” gondolkodója volt az adott korszaknak, minthogy mindketten nemcsak különösképpen szisztematikusak voltak, hanem, ami ennél sokkal fontosabb, meg is újították a politikai gondolkodást.

Ha azonban a közkeletű korabeli politikai nézeteket akarjuk megragadni, akkor elsősorban nem olyan szerzőket kell vizsgálni, mint Bodin, Hobbes (vagy akár az abszolút hatalom elutasítása kapcsán Locke), akik maradandó módon továbbfejlesztették a politikai gondolkodást, hanem azokat, akik az említett enigmatikus nevek mögött másod- vagy éppen harmadik vonalbeli politikai gondolkodóként jöhetnek számba. Azaz, ugyancsak Plamenatz kifejezésével élve, a „reprezentáns szerzőket” kell megvizsgálunk.

Idesorolhatjuk az európai hírnévre szert tevő, már említett VI./I. Jakab skót–angol királyt, vagy a már szintén említett Jacques Benigne Bossuet-t *A Szentírás szavai szerinti politika (1679)* című művével, amely ugyan csak 1709-ben jelent meg, öt évvel a szerző halála után. Amint említettem, mindkét szerző munkája az isteni jogalapon nyugvó abszolút monarchia kifejtése: Jakabnál azonban rövid, az értekezés és a pamflet

⁹⁵ CRACRAFT (1997) 16.

⁹⁶ WILSON (2000) 70.

jegyeit egyesítő formában, míg Bossuet esetében egy vaskos, szisztematikusan felépített és kifejített feldolgozásban.

A reprezentáns szerzők kérdésénél maradva, de a teoretikus műveken túllépve, leginkább a hosszabb-rövidebb lélegzetű politikai pamfleteket érdemes vizsgálat alá venni. E források adják ugyanis vissza leginkább azt, amit Quentin Skinner (politikai) *mentalitás*nak nevez, ennek reprodukálása pedig, szerinte, elsődrendű feladata mindenféle politikai gondolkodással foglalkozó tudományos kutatásnak.⁹⁷

Az írott források közt különleges jelentőséget képviselnek továbbá egy-egy adott ország közjogi dokumentumai, bár igen kevés helyen fektették le az abszolút monarchia elveit úgy mint Dániában az 1665-ös alkotmányban. Végül nem érdektelen megvizsgálni az uralkodók, államférfiak megnyilatkozásait, köztük az ún. politikai végrendeleteket, amely műfajt Richelieu bíboros teremtette meg.

Az abszolút monarchia ikonográfiai ábrázolásai természetesen részét képezik egy szélesebb problémakörnek, a politikai szimbolizációnak. Ugyanakkor viszont, ez utóbbin belül, egy szűkebb területnek, magának az államról alkotott felfogásnak, minthogy az abszolút monarchia elméletének kialakulása egybeesett az állam modern fogalmának megszületésével: Bodin (1576) és Hobbes (1651) mindkét területnek egyaránt jeles képviselői voltak.

Ami az állam szimbolizációját illeti, idézni kell Michael Walzer klasszikus megállapítását, mely szerint az állam nem olyan dolog, amely fizikailag érzékelhető az alattvalók/állampolgárok számára, azaz nem látható, nem tapintható: „Az állam láthatatlan. Meg kell személyesíteni, mielőtt láthatóvá válik, szimbolizálni kell, mielőtt szerethető lesz, el kell képzelni, mielőtt fel lehet fogni.”⁹⁸

Az állam (politikai közösség) középkori és kora újkori szimbolikus felfogásában semmi sem bírt nagyobb jelentőséggel annál a már vázolt elképzelésnél, hogy a politikai közösség az emberi test analógiájára működik: „Az állam politikai test volt, már jóval azelőtt, hogy egy olyan absztrakt jogi entitás lett volna, mint amilyen manapság.”⁹⁹ Ennek természetesen ma is vannak olyan nyelvi lenyomatai, amelyek esetében nem vagy

⁹⁷ SKINNER (1978) Vol. I. X–XI.

⁹⁸ WALZER (1967) 194. Kiemelés tőlem, S.E.

⁹⁹ MUIR (1997) 232.

alig érződik, illetve nem tudatosul az organikus államszemlélet öröksége, mint pl. a *képviselő* (azaz valamely személy nevében [*képében*] való eljárás), az *államfő*, illetve az állami *szervek* kifejezésekben.

Ezt az organikus felfogást aztán a 17. század közepétől mindinkább átszövi és módosítja,¹⁰⁰ majd idővel kiszorítja az államnak az a felfogása, amely nem egy élő szervezetként, hanem mechanikus rendszerként, azaz *gépként*, *gépezetként* fogja fel az államot – gondoljunk csak vissza a már általános iskolában megtanult marxista államdefiníció elejére: „az állam olyan *szervezet*, *gépezet* (...)” – mégpedig elsősorban az óraműhöz hasonlítva azt. Mindez azt jelenti, hogy a politikai gondolkodás a 17. század második felében „a teológiától a fizikához kezdett fordulni” analógiáért,¹⁰¹ s ennek, amint látni fogjuk, egyértelmű úttörője volt Thomas Hobbes a század közepén.

Az állam megszemélyesítése, allegorikus értelmezése természetesen nemcsak az írott forrásokban, hanem az ikonográfiában is megjelent. Ennek kapcsán ki kell emelni Cesare Ripa *Iconologia* (1593) című művét, amely az ikonográfia alapműve lett a kora újkorban. Az első kiadás ugyan még nem tartalmazott képeket, sőt még a számunkra kulcsfontosságú politikai fogalmak sem fordulnak elő benne, de a későbbi kiadásokban (1603, 1611 stb.) már mind képek, mind olyan politikai fogalmak is megjelentek, mint az *államrezon* (1603) és a *világi monarchia* (1611).

A mű teljes címe (1603) jól mutatja a benne foglaltak tartalmát és célját:

ICONOLOGIA azaz különféle képek leírása, amelyeket az antikvitásból feltalált vagy tulajdon leleményével megalkotott és magyarázatokkal ellátott a perugiai Cesare Ripa a Szent Mór és Lázár lovagja. Ebben az új kiadásban több mint 400 képmással gyarapította valamint metszett ábrázolásokkal díszítette ugyanaz a szerző. Nem kevésbé hasznos, mint szükséges mű költők, festők, szobrászok és mások számára az emberi erények és bűnök, érzelmek és szenvedélyek ábrázolásához.

¹⁰⁰ HLR (1997) 1839–1843.

¹⁰¹ STURDY (2002) 393.

Ripa művének tehát csak egy elenyészően kis részét alkotják a kifejezetten politikai jellegű jelképek, mégis, a mű jelentősége miatt kulcsfontosságú a korabeli ikonográfia megértése terén. Ripa, attól függően, hogy az adott fogalom (pl. szeretet, eretnenség stb.) az olaszban hím- vagy nőnemű volt-e, férfi-, illetve női alakban személyesítette meg az ábécésorrendbe rendezett tételeket, leírva az adott allegorikus ábrázoláshoz szükséges attribútumokat, majd egyenként megmagyarázta ezek jelentését az adott kontextusban.¹⁰²

Ripa műve ugyan részben aktuálpolitikai célokat szolgált, hiszen a tridenti zsinat szellemében íródott (a katolikus egyház jelszava ekkor lett az „erények szeretete” és a „bűnöktől való elfordulás”),¹⁰³ mindazonáltal hatása nem korlátozódott a katolikus területekre, hanem a műfaj „Bibliája” lett egész Európában.¹⁰⁴ Hét nyelvre fordították le, és majdnem 40 kiadást ért meg a 17–18. században, de fontos hangsúlyozni, hogy a szöveg folyamatosan bővült (már Ripa életében három átdolgozása látott napvilágot), másrészt a számos európai nyelvre történő fordítás sokszor „gyökeresen átfirt” adaptáció volt.¹⁰⁵

Maga egyébként az *iconologia* szó is Ripa alkotása,¹⁰⁶ melynek jelentését az 1630-as kiadás ajánlásában így magyarázta meg a könyvet készítő nyomdász: „Az Iconologia kifejezés eredetére nézve két görög szóból áll egybe: az *iconból*, ami képet, s a *logiából*, ami beszédet jelent. Eszerint nem más az Iconologia, mint a képekről folytatott fejtegetés, amely számtalan figurát ír le és lát el élelemjű és tudós magyarázattal.”¹⁰⁷

A nyomtatásból eredő kora újkori ún. információs forradalom radikálisan megnövelte a képi ábrázolások terjedésének lehetőségeit is. A kép azonban nemcsak egyszerűen illusztrációként szolgált – különösen fontos szerepet kaptak a korban a jelképek. A kora újkorban ugyanis „hosszú ideig a jelképek retorikája szolgáltatta a politikai és vallási reprezentáció terén a kifejezési eszközöket, amelyek a vizuális meggyőzést alkalmazták, hogy az emberek képzeletére hassanak”.¹⁰⁸

¹⁰² SAJÓ (1997) 619–620.

¹⁰³ SAJÓ (1997) 629–631.

¹⁰⁴ SAJÓ (1997) 629–630.

¹⁰⁵ SAJÓ (1997) Bevezetés

¹⁰⁶ SAJÓ (1997) 619.

¹⁰⁷ SAJÓ (1997) 619.

¹⁰⁸ WORTMAN (1995) 46.

Az uralkodók és segítőik ugyanakkor e „vizuális szimbólumok megértését nem hagyták az egyének képzeletére”.¹⁰⁹ Ellenkezőleg, a szöveges magyarázatok éppen azt szolgálták, „hogya a képek erősítsék a szuverén imázsát”: a klasszikus mitológiából, antik érmékből, keresztény teológiából és más forrásokból (pl. a hieroglifákból)¹¹⁰ merített jelképeket ezért didaktikusan „jelképkönyvekben dekódolták” az alattvalók számára.¹¹¹ A Ripa által megjelenített politikai fogalmak közül az állam szempontjából, a legfontosabb a *ragione di stato* volt.

A „*ragione di stato*”: Az államrezon és az abszolút monarchia

A 16. század második felében megjelenő *ragione di stato* kifejezés, amelyet kezdetben az *államrezon* terminussal célszerű fordítani, hogy ez által is érzékeltetni lehessen azt a jelentésbeli változást, amely e fogalom terén a 17. század első évtizedeitől végbement, és amely változást az *államérdek* fordítás hivatott kifejezni,¹¹² egyértelműen abszolutista színezetű volt, minthogy olyan dologként írják le, amely a fejedelmek sajátja.

A *ragione di stato* (*reason of state*) „a 17. századi szerzők többsége számára új fogalom volt, amit definiálni kellett a politika már ismert fogalmához képest”.¹¹³ Míg a politika, a „morálfilozófia önálló ága volt, amely a kormányzás művészetével foglalkozott”,¹¹⁴ tehát a hatalom eredetéről, a legjobb állam- és kormányzati formáról, a hatalom céljáról (a közjóról, amely az igazságossággal kapcsolódott össze), a polgárok közti egyetértségről és a polgári erényességről szóló diskurzus volt, és „minden állampolgáré volt, addig az államérdek csak kizárólag csak az uralkodóké”.¹¹⁵

A fejedelemhez kapcsolt államrezon alapvetően a *közjő-szükséghelyzet* korábban is ismert relációjából nőtt ki, s ezáltal nem véletlenül fonó-

¹⁰⁹ WORTMAN (1995) 46.

¹¹⁰ Lásd majd George Wither jelképeinek szövegében is!

¹¹¹ WORTMAN (1995) 46.

¹¹² HORKAY-HÖRCHER (2007) 59–60.

¹¹³ VIROLI (1992) 238.

¹¹⁴ SKINNER (1978) vol. II. 349.

¹¹⁵ VIROLI (1992) 259.

KÉPES GYÖRGY (szerk.)

Az abszolút
monarchia

Gondolat Kiadó • Budapest, 2011

dott össze az abszolút hatalom kérdésével.¹¹⁶ Ahogy arra ugyanis Szűcs Jenő is utalt, a szükséghelyzet már tulajdonképpen megelőlegezte az uralkodó abszolút hatalmát: „Előadódhat olyan kivételes »szükséghelyzet« (*necessitas*) – szolt az okoskodás már 1300 előtt –, például ellenséges invázió, vagy belső lázadás, eretnokség, melyben a természetjog felhatalmazza az uralkodót (aki ilyen esetben *lex animata*), hogy a törvények alól feloldozva (*legibus solutus*), azaz »abszolút« módon járjon el, vessen ki adót, rendeljen el hadjáratot, de csakis szükséghelyzetben és a »közjó« érdekében.”¹¹⁷

Az államrezon, a fogalom klasszikus kifejtője, Giovanni Botero (*Della ragione di Stato*, 1589) szerint a következő volt:

„Az állam tartós uralom népek fölött; az államrezon (*ragione di stato*) pedig az uralom megalapozásához, megőrzéséhez és kiterjesztéséhez szükséges eszközökre vonatkozó tudás [...] úgy tűnik, leginkább a megőzéshez van köze.”¹¹⁸

Ezt azonban ekkoriban még összeegyeztethetőnek tartották a keresztény elvekkel, azaz nem minden erkölcsi normától mentes tevékenységet értettek rajta.¹¹⁹ Továbbá tanulható, gyakorlati példákából elsajátítható ismeretanyagként tekintettek rá.¹²⁰ Aki tehát ezzel akart élni, annak szert kellett tennie a *Prudentia*, azaz a gyakorlati okosság erényére.¹²¹ Más szavakkal: „az államrezon a prudencia politikai vetületét testesíti meg”.¹²² Ezeket az elveket foglalta össze Cesare Ripa 1603-as művének *Ragione*

¹¹⁶ Lásd XI. Károly svéd király korábban idézett szavait: „Bár bizonyos értelemben elmondható rólunk, hogy felette állunk a jognak oly módon, hogy hatalmunkban áll azt megváltoztatni, kinyilatkoztatni és módosítani, ha valamiféle *nyilvánvaló ésszerűség* vagy *elengedhetetlen szükségesség* azt megköveteli, vagy megengedi.”

¹¹⁷ SZÜCS (1983) 51–52.

¹¹⁸ Idézi: HORRAY-HÖRCHER (2007) 50.

¹¹⁹ VIROLI (1992) 252.

¹²⁰ VIROLI (1992) 240–241.

¹²¹ HORRAY-HÖRCHER 67–68.

¹²² HORRAY-HÖRCHER 68. A szerző ennek bizonyítására idézi pl. F. Bonaventura művének címét: *Della Ragione di stato et della prudenzia politica* (1623).

di Stato [„államrezon”¹²³] jelképe: egy „páncélingbe és sisakba öltözött nő, oldalán szablyával”.¹²⁴

„A nő páncélinge alatt kék színű alsóruhát visel, telehímezve szemekkel és fülekkel. Jobb kezében botot tart, s lássék, hogy hátrafelé sújt vele, ahol mákgubók nőnek. A legnagyobbak fejei a bot csapása alatt már a földön hevernek, úgyhogy csak a szár áll magában. Balját egy oroszlán fején nyugtatja, s jobb lába alatt egy könyv legyen IUS [Jog] felirattal.

Azért festjük fegyveresnek, mert aki ilyen érdekekkel él, azt akarja, hogy erővel uralhasson mindent, fegyverek vagy más eszközök révén.

Szemekkel és fülekkel telehímezett kék öltözékben ábrázoljuk, hogy így mutassuk uralma iránti féltékenységét. Mindenütt kémek szemeit és füleit szeretné ugyanis elhelyezni, hogy így jobban megvalósíthassa saját terveit, és elmetélhesse másokét.

A bottal azt mutatjuk, hogy az államérdek olyanok sajátja, akik országukban vagy fejedelemségükben uralkodókká válnak. Emellett mindenkinek, még ha nem fejedelem is, meglehet a magához mért ilyenfajta érdeke, amellyel saját dolgait kormányozza az általa óhajtott cél felé.

A földre vert mákfejek, amint leírtuk, azt jelentik, hogy aki az államérdekekkel él, sosem hagy másokat akkorára növekedni, hogy azok kellemtelenséget okozhassanak neki. Ilyen választ adott hallgatólagosan Tarquinius is fia követének: *A király, mintha mérlegelné, hogy mit tegyen, kiment palotája kertjébe, fiának hírnöke követte; ott föl s alá járkálva, úgy mondják, pálcájával lecsapdosta a mákvirágok fejét, mint Titus Livius elbeszéli első könyvében.*

Az oroszlánt azért állítjuk melléje, mert természete hasonló azokéhoz, akik az államérdek [államrezon] révén törekszenek szüntelenül nagyobb-

¹²³ A magyar fordítás az *államérdek* szót használja, de a leírás az *államrezon* fogalomhoz áll közelebb. Az *államrezon* kifejezést használja Horkay-Hörcher Ferenc is Ripa ezen jelképének elemzésekor.

¹²⁴ A kép megtekinthető az alábbi webcímen: http://www.humi.keio.ac.jp/~matsuda/ripa/catalogue/ripa_illus_html/043k0326w.html [letöltés ideje: 2010. január 25.]

Megj.: A sisak a *Prudenziára* utal, mivel a bölcsesség sisakként védi azt, aki rendelkezik ezzel az erénnyel. HORKAY-HÖRCHER 68.

*bak lenni mindenki másnál; s az éber őrködés okán, amellyel állapotának megőrzésére ügyel.*¹²⁵

A javasolt könyv a IUS mottóval azt mutatja, hogy a polgári érdekek olykor kárt szenvedhetnek, nem is annyira az uralkodás érdekében, hanem inkább a köz hasznára.¹²⁶ Így például a fejedelem olykor elengedheti egyesek halálbüntetését, akik a polgári jog révén rászolgáltak volna, hogy ehelyett inkább igazságos háborúban szolgálják őt; s itt igen gyakran erényes és kiváló embereknek bizonyulnak.”¹²⁷

A királyok isteni jogalapján nyugvó abszolút monarchia

*„Isten a királyoknak isteni jelleget nem hiába ad,
Minthogy az ő trónusán ülve, kezükben az ő jogara van.”*

Ezek sorok VI./I. Jakab skót–angol király *Basilikon Doron* („Királyi aján-dék”, 1599) című művéből származnak, mégpedig a mű mottójaként szolgál rövid versből. Nem mondható egyértelműen, hogy Jakab ebben a művében az isteni jogalapot az abszolút hatalommal is összekötötte volna, a mű talán ezért is lett sokkal népszerűbb Angliában. A *szabad monarchiák igaz törvénye* című írásánál, s ezt is számos európai nyelvre lefordították, még magyarra is. A vers nagy hatást gyakorolt Angliában az isteni jogalap támogatóira, ugyanakkor általános érvénnyel mutatja, hogy a vizuális művészetek milyen koncepció szerint ábrázolták a királyok isteni hatalmát. Ez magyarázza, hogy én is mottóul választottam az elkövetkezendő részhez.

Cesare Ripa másik jelképe, amely számunkra különlegesen fontos, a *Monarchia mondana*,¹²⁸ azaz a „világi monarchia” nevet viseli, ami egy-

¹²⁵ Vö. Bottero államrezn definíciójával: az államrezn mint az uralom megőrzése! [Kiemelés tőlem: S. E.]

¹²⁶ A „köz haszna” kifejezés megint csak arra az összefüggésre mutat rá, hogy a *szükséghelyzet–közjó* relációból nőtt ki az államrezn/államérdek fogalma. [Kiemelés tőlem: S. E.]

¹²⁷ RIPA (1603) 506–508.

¹²⁸ A kép megtekinthető az alábbi webcímen: http://www.humi.keio.ac.jp/~matsuda/ripa/catalogue/ripa_illus_html/043k0326w.html [letöltés ideje: 2010. január 25.]

értelműen az abszolút monarchia ikonográfiai megjelenítése volt, mégpedig annak isteni jogalapú változatában.¹²⁹

A fiatal, gőgös tekintetű nő vértzetben ül egy földgömbön, mellkasának közepén gyémánt ékszer, fején korona helyett napsugarak. Jobb kezében jogarokat tart, Ripa előírása szerint négyet, valójában azonban magán az ábrázoláso(ko)n hármat. Bal karja kinyújtva, lefelé néző kiegyenesített mutatóujjal, a karon pedig egy latin feliratú szalag: *Omnibus Unus* („Mindenkinek egy”) sorral. Ez a kar a nő bal lábánál levő leláncolt koronás főkre mutat, mellettük fegyverek. Jobb lábánál egy oroszlán és egy kígyó.

Ripa először meghatározza a monarchia fogalmát, annak görög etimológiája szerint, azaz „egy(etlen) személy uralma”. A fiatalság az ambíciót fejezi ki, a mások felett való uralkodás vágyát. A vértzet a félelemkeltés, az elrettentés jelképe, és azé, hogy bárkivel harcba száll, ha valaki ellentmond neki. Ugyanezt fejezi ki a gyémánt ékszer is, minthogy a gyémánt, mint a legkeményebb kő, mindennek ellenáll. A parancsoló kéztartás a hatalmat gyakorlók sajátja, a felirat pedig (*Omnibus Unus*) arra utal, hogy mindenkinek csakis ő parancsol. Ugyanakkor az uralkodó egyben mindenki felett áll: ezt hivatott megjeleníteni a földgömbön ülés, a leláncolt koronás fők jelenléte, és az, hogy az uralkodó feje a Napban van. Mint ahogy a Napot, úgy az uralkodót sem tudja senki megközelíteni. A Nap ugyanakkor az egyediséget is jelképezi, azt, hogy csakis egyetlen hatalom létezik a földön is, a négy jogar pedig az egész világ feletti uralom szimbóluma, mint ahogy az oroszlán és a kígyó (valójában sárkány) is.¹³⁰

Azt mondhatjuk, hogy Ripa ugyanazt igyekezett kifejezni szóval és képpel, de persze más eszközökkel, mint ami Hobbes *Leviatánjának* címlapján állt: „*Nincs olyan hatalom a földön, amely hozzá hasonlatos lenne.*”

A Nap-motívum kapcsán érdemes tovább is lépni Ripa e helyütt adott magyarázatánál. A Nap és a (belőle jövő) fény ugyanis az isteni kegyelem jelképe volt,¹³¹ a barokk korban pedig a Nap egyértelműen Krisztus

¹²⁹ A „létárszerű” részletes képleírástól és az ókori szerzőkre történő konkrét utalásoktól itt eltekintek, mivel a *ragione di stato* esetében már világossá vált Ripa módszere, amely egyébként a mai ikonográfiai/ikonológiai elemzések elméleti alapja is.

¹³⁰ RIPA (1645) 415–416. A négy jogar nyilván a négy égtájra utal.

¹³¹ Lásd pl. Ripa „Isteni kegyelem” című jelképét!

szimbóluma lett: sokszor Krisztus monogramját írták vagy magát Krisztus arcképét rajzolták bele a Nap ábrázolásaiba.

Ezen túl azonban a Nap kedvelt uralkodói jelkép is volt a korban (nem egyedül csak XIV. Lajos esetében), amit nemcsak vallási, hanem egyéb tényezők is erősítettek. Mint ahogy a Naptól származik az élethez szükséges fény és meleg, ugyanígy az uralkodó minden jó forrása a királyságában.¹³² A 17. század előrehaladtával a természettudományi gondolkodás is az uralkodók segítségére volt a Nap mint uralkodói jelkép kapcsán, hiszen a Napot „a tudomány immár az univerzum központjának fogadta el”, ami egyértelműen arra predesztinálta, hogy „a földi élet politikai központjának”, azaz az abszolút hatalomnak a szimbóluma legyen.¹³³

A királyok isteni jogalapú abszolút hatalma George Wither egyik jelképén

Ripa jelképkönyve, mivel kézikönyv céllal íródott, némiképp más volt, mint az ún. klasszikus jelképkönyvek zöme. Ő ugyanis minden jelképet allegorikusan, azaz férfi vagy női alakban ábrázolt. A klasszikus jelképkönyvek műfaji sajátosságainak érzékeltetésére rövid kitérőt kell tennünk a jelkép, azaz az *emblem*a műfajának bemutatásához. Az *emblem*a „klasszikus formátumában” 3 részből tevődött össze: mottóból (*inscriptio*), egy verses formába öntött rövid magyarázó szövegből (*subscriptio*), azaz egy epigrammából, és végül egy képből (*pictura*).¹³⁴

Ettől a standardtól leginkább felfelé tértek el a korban: voltak olyan jelképkönyvek, amelyek 5-6, sőt akár 10-12 állandó elemből álló jelképeket is tartalmaztak.¹³⁵ Ugyanakkor viszont léteztek ún. meztelen jelképek is, amelyek viszont csak két részből álltak, mégpedig mottóból és versből, ami azzal magyarázható, hogy az *emblem*a reneszánsz irodalmi műfaj volt,¹³⁶ s a legelső jelképkönyvek, éppen ezért, nem is tartalmaztak

¹³² WILSON (2000) 71.

¹³³ WILSON (2000) 71.

¹³⁴ RAYBOULD (2005) 249.

¹³⁵ RAYBOULD (2005) 249.

¹³⁶ RAYBOULD (2005) 252.

képeket. A vers tehát fontosabb volt a képnél, amely különleges esetben el is maradhatott, minthogy a kép csak a szöveges mondanivalót volt hivatott még szemléletesebbé tenni.

A királyok isteni jogalapú abszolút hatalmának illusztrálására egy olyan politikai jelképet választottam az angol George Wither 1635-ben megjelent jelképkönyvéből,¹³⁷ amely egyúttal jól mutatja a jelképek sajátosságait is. Ezen túl azonban azért fontos, mert nemcsak háttérismeret nyújt egy későbbi ikonográfiai elemzéshez (a dán *Kongelov* 1709-es címlapjához), hanem a politikai gondolkodás szempontjából fontos korabeli fogalmakat is tartalmazza (állam; az állam, mint politikai test; szuverén).

Amint a műfaj megköveteli, egy mottó található a kép felett:

„A Kard és a Jogar a királyokhoz tartozik, / És ezeket ők, bizony nem hiába viselik.”

A medalionon kör alakú felirat: *NON SINE CAUSA* („Nem ok nélkül”).

Ez a Bibliából, Pál apostolnak a rómaiakhoz írt leveléből való, abból a korban jól ismert részből, amely a hatalmaknak való engedelmességre vonatkozott, és amely egyben az isteni jogalap *locus classicus*a is (Róm. 13. 1-7.):

„Mindenki vesse alá magát a fölöttes hatalomnak. Mert nincs hatalom, csak az Istentől. Ami van, azt Isten rendelte. Ezért, aki a hatósággal szembeszáll, Isten rendelkezésének szegül ellene. Az ellenszegülő pedig magára vonja az ítéletet. A felsőbbség nem arra való, hogy a jótettől ijeszsen el, hanem a rossztól. Azt szeretnéd tehát, hogy ne kelljen a hatalomtól tartanod? Tedd a jót, és megdicsér: Mert Isten eszköze a javadra. De ha gonoszságot művelsz, rettegj, mert *nem hiába a viseli kardot*. Isten eszköze, hogy *a gonosztevéket megbüntesse*” (13.1-5).¹³⁸

A kép: Egy felhőből derékszögben kinyúló, vértezett kar markában egy felfelé néző jogar látható, a jogar végén pedig egy vaskesztyűs marok egy kardot tart, majdnem párhuzamosan irányba mutatva a felhőből

¹³⁷ WITHER, George: *A Collection of Emblemes, Ancient and Moderne*. The Third Booke. Illustration III. London, 1635. A kép megtekinthető az alábbi webcímen: <http://emblem.libraries.psu.edu/withe137.htm> [letöltés ideje: 2010. január 25.]

¹³⁸ BIBLIA 1301. Kiemelés tőlem: S.E.

kinyúló alkarral. A háttérben talán egy város vagy falu. A kép jobb oldalán látható dombtetőn éppen le akar fejezni a karddal valakit egy hóhér. A domboldalon katonák foglyokat vezetnek, valószínűleg kivégzéshez.

Verses magyarázat:

Mikor látod az *Állam egy jeles napján* (*day of State*), hogy a *Király* (Vagy bárki más, kinek *Tiszte* [*Magistrate*] alacsonyabb rendű tán), A nyilvánosság elé lép és a királyi *Jogart* vagy *Kardot* színe előtt viszik, Ne gondold, hogy pusztá hivalkodás vagy üres magamutogatás folyik itt. E jól ismert *Jelképek* (*Emblems*) szerepe abban áll, Hogy a *tekintély* (*authority*), mely a *Fejedelmektől* (*Princes*) a *Politikai testekre* (*Bodies-politicke*) száll, Azon *Jelvények* által nyilvánított ki, Amely jelvények a *Fejedelmeknek* díszei. A pörölyös jogar (amit manapság nem fogtunk vissza tán), A *Királyi* hatalmat oly módon jelképezi, Hogy a törvényszegőket *Bírsággal* vagy *szabadságvesztéssel* A jó útra tereli. A királyi kard pedig, azt a nagyobb *hatalmat* (*power*) testesíti meg, Mely a *Gonoszok* (*Malefactors*) életét elveszi, S mellyel felvértezve a király, a *Lázadókat* leveri. Ha tehát, amint az gyakran megtörténhetik, Megpillantod a *Tekintély e Hieroglifáit* (*Hieroglyphyckes of Authority*)¹³⁹ Véd eszedbe és figyelmezz arra, hogy (bármilyen egyszerű legyen is a *Személy* [*Persons*] vagy a *Hely* [*Places*] Akik megkapják e *hatalmat* (*power*), azokat megtiszteld. S legkevesbé se tedd soha azt, hogy Bennük Isten hatalmát megtagadd. Ha nem a jelképek miatt, akkor hát *Szuverénéért* (*Soveraignes*), Kit ezek megtestesítenek, vagy a *Törvénynek* (*Laws*) szaváért, Mert a törvény téged oly büntetéssel fenyeget, Amit a hatalom jónak lát, te pedig elszeneded.

¹³⁹ Itt is világosan megjelenik az a korabeli elképzelés, hogy a hieroglifák azonosak a jelképekkel.

És bármilyen legyen is a király
Zablád féken tartsa az,
Hogy Ő (He) adta a hatalmat,
Aki nem hiába ad.

A hatalom tehát a fejedelmektől száll a politikai testre, azaz az államra, a fejedelem hatalmát pedig Istentől kapja, amit nemcsak a szöveg mond ki egyértelműen, hanem a felhőből kinyúló kéz is ezt szimbolizálja. A verses szöveg tulajdonképpen nem más, mint az angol mottónak és a „töredekes” latin mottó eredeti szövegkörnyezetének a magyarázata. A vers vége pedig egyértelműen Jakab már idézett sorainak hatását mutatja.

Az isteni jogalapú abszolút hatalom a festészetben

A barokk vizuális művészetek közül az udvari kultúra szempontjából különleges szerepe volt a festészetnek, s ebben is különleges jelentőséget nyertek a grandiózus uralkodói lovasportrék. Walter A. Liedtke és John F. Moffitt 1981-ben írt közös tanulmányukban, mely mérföldkőnek számít az uralkodói lovasportrék ikonográfiai értelmezésében, a következő fontos megállapítást tették: „A legszélesebb értelemben véve három domináns témát lehet megkülönböztetni a lovasportrék terén az 1550-es évek és az 1650-es évek közt, melyeket császári, keresztény és uralkodási témákként írhatunk le.”¹⁴⁰

Ennek megfelelően az első csoportba azon ábrázolások tartoznak, amikor a lovon ülő uralkodóra úgy tekintenek, hogy az Konstantin császárra vagy egy másik császárra emlékeztet – valójában nem Konstantin császárt, hanem Marcus Aureliust ábrázolta az a lateráni palota előtt álló antik lovasszobor, amit csak a reneszánsz idején fedeztek fel maguknak a művészek, mint inspirációs forrást az uralkodói dicsőség kifejezésére.¹⁴¹ A második csoport a keresztény lovag ideálját mintázza meg az uralkodóban, míg a harmadik egy olyan gyakorlott lovast, aki lehet hadvezér vagy király, és aki „ezáltal az uralkodásra való képességét demonstrálja”.¹⁴²

¹⁴⁰ LIEDTKE–MOFFITT (1981) 532.

¹⁴¹ LIEDTKE–MOFFITT (1981) 532.

¹⁴² LIEDTKE–MOFFITT (1981) 532.

Természetesen sokszor e témák egymásba olvadtak (különösen az első és harmadik), azaz egy adott portré nemcsak egy, hanem több jelentéssel is bírhat, főként a kontextustól függően.¹⁴³

A „császári típusú” lovasportrék (és lovasszobrok) jelentősége abban áll, hogy vizuálisan fejezték ki az uralkodó függetlenségét minden külső hatalomtól, csakúgy, mint pl. a császári típusú, azaz a zárt korona, melyet elvileg csak a császár viselhetett a középkorban. Ahogy (amint azt említettem) az abszolutizmus teoretikusának, Bodinnek az egyik célja éppen az volt, hogy megmutassa a francia király függetlenségét a császártól – a császári típusú lovasportrék ugyanezt tették a festészetben, pl. olyan formában, hogy a lovon ülő uralkodót egy diadalív alatt ábrázolták, mint pl. I. Károly angol királyt. A császári szimbolika átvitele a királyokra a 16–17. században azt fejezte ki, hogy „a király császár a saját királyságában”.

Az uralkodásra, azaz az alattvalók kormányzására való képesség megmutatására, tehát főként belpolitikai célokra szolgált a lovasportrék harmadik típusa, a gyakorlott lovast ábrázoló kép. Ahogy azt Moffitt 1983-ban megjegyezte: az uralkodói lovasportrékat egyértelműen azért festették előszeretettel a 17. század elejétől a kor nagy festői, mert a királyok isteni jogalapját akarták így kifejezni¹⁴⁴ – pontosabban szólva, a királyok *isteni jogalapon nyugvó abszolút hatalmát*. Ez a téma azért fontos, mert „ezeken a metaforikus lovasportrékon, ahol általában a lovas a lovon ül (de akár úgy is, hogy a lóról leszállva látható), egyértelműen a ló az, aki valójában megadja a szimbolikus kontextusát a képi dicsőítésnek, amely a *homo politicusra* irányul”.¹⁴⁵

A lóról leszállt uralkodó portréja, ahol a ló a király közelében legelezszik, ugyanazt fejezte ki, mint a *politicus* lovasportrék azon variációi, amelyeken a ló a nyeregben ülő uralkodó alatt lépdel, vagy netán egy ágaskodó lovat ül meg nagy biztonsággal egy uralkodó – nevezetesen a ló engedelmességét. „A ló tisztelete az uralkodó iránt, hozza ki az uralkodó nagyságát” – írja Moffitt (J. Heldet idézve).¹⁴⁶ Ez mutatja meg egy feje-

¹⁴³ LIEDTKE–MOFFITT (1981) 532.

¹⁴⁴ MOFFITT (1983) 79.

¹⁴⁵ MOFFITT (1983) 79.

¹⁴⁶ MOFFITT (1983) 86.

delem képességét az uralkodásra, mivel a ló semmilyen tekintélyt nem tisztel, azt meg kell szerezni.¹⁴⁷

Az az értelmezés, hogy az ágaskodó lovat jól kordában tartó lovas az uralkodást szimbolizálja, Alciato jelképkönyvének (1531) köszönhetően már a 16. században elterjedt – a ló a szimbolikában ugyanis „a megzabolázatlan szenvedély” jelentéssel bírt, s ezért „a kötőfék, mint a mértékletesség jelképe gyakran szerepelt a 16. századi jelképkönyvekben”,¹⁴⁸ s az engedelmesség jelképévé is vált.

A két lábra emelkedő ló megtartása egyébként teljesen életszerű motívum volt, mivel ez a korabeli spanyol lovasiskola magas művészetének részét képezte.¹⁴⁹ Ennek egyik úttörője, Bernardo Vargas Machuca, 1619-ben Madridban kiadott művében így ír az akkorra már bevett bölcsességeknek számító párhuzamról:

„A legnagyobb dolog, amit egy *fejedelemről* el lehet mondani, az az, hogy *jól lovagol, s ez a kifejezés felöleli az ő erényeit és bátorságát.* [...] Mert ahogy valaki a lovat sarkantyúzza és arra vezeti, amerre neki tetszik, ugyanígy vezeti a *fejedelem is a népet, akarata szerint.*”¹⁵⁰

Sok más példa található a korban, amely arról szól, hogy a ló az uralkodó által kormányzott népet, az alattvalókat, illetve azok engedelmisségét jelképezi: IV. Fülöp spanyol király (1621–1665) lovasportréja kapcsán Francisco de Zárate egyértelműen adta ezt az alattvalók tudomására verses formában, 1628-ban.¹⁵¹

Sőt, olyan írások is vannak, amelyek egyértelműen kimondják, hogy a ló magát az államot jelképezi. Mi bizonyíthatná jobban ezen értelmezés helyességét, mint a már többször említett VI./I. Jakab király abszolutista felfogású műve, *A Szabad monarchiák igaz törvénye*. Ebben található egy olyan rövid megállapítás, amely az állam kormányzását (a már korábban megismert és terjedelmesebben kifejtett organikus felfogás mellett)

¹⁴⁷ LIEDTKE–MOFFITT (1981) 535.; MOFFITT (1983) 86.

¹⁴⁸ LIEDTKE–MOFFITT (1981) 535.

¹⁴⁹ LIEDTKE–MOFFITT (1981) 536.

¹⁵⁰ Idézi: LIEDTKE–MOFFITT (1981) 535.

¹⁵¹ LIEDTKE–MOFFITT (1981) 535.

A kötet az ELTE Magyar Állam- és Jогtörténeti Tanszékén
működő MTA–ELTE Jогtörténeti Kutatócsoportjának kutatási
programja keretében jelenik meg

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes, írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Szerzők, 2011

www.gondolatkiado.hu
gondolatkiado.blog.hu
facebook.com/gondolatkiado
twitter.com/gondolatkiado

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozó Gál Mihály
Műszaki szerkesztő Pintér László
Tördelő Lipót Éva
Nyomta és kötötte Rolling-Site Nyomda

ISBN 978 963 693 385 2
ISSN 1586-8265

a ló irányításához hasonlítja. Jakab úgy világította meg azt az állapotot, ha egy államban mindenkinek minden törvényes, hogy ilyenkor „az Állam (*Common-wealth*) olyan féktelen csikóhoz hasonlít, amely levetette lovasát”.¹⁵²

Összefoglalva: a korabeli *homo politicus* lovasportrékon vagy lovaszobrokon a ló mindig az uralom tárgyát,¹⁵³ a népet, a királyságot vagy éppen magát az államot szimbolizálta, a királyok által uralt területeket ugyanis éppen ebben az időben, a 16. század végétől, a 17. század elejétől hívták egyre gyakrabban úgy, mint az ő államukat (*État, State*).¹⁵⁴ A lovon ülő király tehát, aki szilárdan tartotta kezében a gyeplőt, az állam stabil kormányzását testesítette meg, a király kezében a lovaglópálca pedig tulajdonképpen a jogar megfelelőjeként szolgált.

Ezeken a képeken az uralkodók fejére többnyire fény vetül, ami az isteni kegyelem kifejeződésének a jelképe. Joggal lehet tehát elvonatkoztatni az ábrázolt uralkodók személyétől¹⁵⁵ és magának az isteni jogalapon nyugvó abszolút monarchia megjelenítésének, azaz az „uralkodás ikonjainak”¹⁵⁶ tekinteni ezeket a festményeket, minthogy a jelképek (ló, lovaglópálca, fény) alkották az elméleti vázát a kompozíciónak, amelyet aztán ki lehetett tölteni a megrendelő személyét jelentő konkrétumokkal.

Rubens, van Dyck, Velázquez (hogy csak a királyi udvarok leghíresebb barokk festőit említsük) ugyanolyan általános elvek alapján festették meg I. Károly angol király (1625–1649) vagy III. Fülöp (1598–1621) és IV. Fülöp (1621–1665) spanyol királyok, illetve e két utóbbi uralkodó főminisztereinek (Lerma, Olivares) lovasportréit. Az sem véletlen, hogy királyokon kívül többnyire csak fontos államférfiakat – mint Lermát (Rubens) és Olivarest (Velázquez) – örökítettek meg lovasportrékon a korban: éppen amiatt, hogy az állam kormányzásában az övék volt a főszerep.

¹⁵² VI./I. JAKAB 64–65.

¹⁵³ MONOD (1999) 320.

¹⁵⁴ VAN CREVELD (1999) 127.

¹⁵⁵ MONOD (1999) 317, 320.

¹⁵⁶ MONOD (1999) 317.

A dán Kongelov 1709-es címlapjának ikonográfiai elemzése

Az 1665-ös *Kongelov* titkos dokumentum maradt, amelynek egyes részleteiről csak az V. Keresztély által kiadott 1683. évi törvénykönyv, a *Danske Lov* 1. cikkelyéből értesülhettek az alattvalók. A dán alaptörvény ugyan meglehetősen puritán borítót, viszont díszes címlapot kapott. Ez utóbbin, mely különböző állatok kavalkádját ábrázolta, de ikonográfiai-
lag aligha értelmezhető, az egyetlen fontos elem, a regnáló király, III. Frigyes mellképes portréja a címlap felső részén, középen elhelyezve, mégpedig korona nélkül. A dokumentumhoz azonban zsinóron hozzá-
függesztettek egy aranypecsétet is, amely a királyt ábrázolta, de e helyütt már zárt koronával, trónusán ülve, s jobb kezében jogart, baljában országalmát tartott.

Sokkal érdekesebb viszont a *Kongelov* 1709-es díszes kiadása IV. Frigyes idején.¹⁵⁷ Ez ugyanis véleményem szerint már egy teljes ikonográfiai programot tükröz, s emellett az elvont államfogalom kiváló képi megjelenítése is. Nincs rajta ugyanis sem III. Frigyes, sem az 1709-ben regnáló IV. Frigyes képmása, csak a két király neve a középső mezőben. A királyok portréi helyett csak a szuverenitás attribútumaival találkozunk, a következő elrendezésben.

Felül, középen látható egy császári típusú korona egy emelvényen; alul, középen pedig ugyancsak egy emelvényen az országalma. A kép jobb oldalán egy felhőből kinyúló (a szemlélő felé ököllel néző) kar látható, benne egy jogarral. A kép bal oldalán ugyancsak egy felhőből kinyúló (a szemlélő felé tenyérrel néző) kar látható, mely egy kardot tart.

A korona két oldalán egy-egy felhőn ülő nőalak található. Jobbról egy fején fátyolkendőt viselő nő, aki jobb kezében egy keresztet, baljában egy lábára tett könyvet tart. Bal oldalon egy (valószínűleg) Földgömbön ülő, bő ruhát, fején pedig koronát viselő nőalak, jobb kezében felemelt jogart tartva, bal kezét a bal lábán pihentve. Mellette, jobb keze alatt, ülő helyzetben kiterjesztett szárnyú sas látható, melynek bal szárnya nagyrészt takarásban van.

¹⁵⁷ A képet lásd az alábbi webcímen: http://www2.kb.dk/elib/mss/skatte//aeldre_danske/34_1_96.htm [letöltés ideje: 2010. január 25.]

Alul, jobb oldalon egy nőalak, aki jobb kezében teste mellett felfelé néző kardot tart, míg baljában egy megbillent mérleget. A nőalak mögött (jobb kezénél) egy strucc nyaka és feje látható. Alul, bal oldalon, egy fején sisakot viselő nőalak ül, mellén egy oroszlán képmásával, két kezével pedig átkarol egy oszlopot. Mögötte, bal oldalon különböző fegyverek pl. kard, buzogány stb. láthatók, jobb oldalán pedig egy fekvő hímoroszlán sörényes feje és mancsai.

A négy általános királyi attribútum (korona – a zárt korona erre az időre egyértelműen a szuverenitás kifejezője lett – országalma, kard, jogar) a regnáló király képmása nélkül a király „politikai testét”, azaz a Királyságot, mint hivatalt, a deperszonalizált szuverén hatalmat, mondhatni az államhatalmat jelképezi. A felhőből kinyúló karok pedig, amelyek a jogart és a kardot tartják az Isten által adott hatalmat jelképezik, csakúgy, mint Wither jelképe esetében.

A négy nőalak minden bizonnyal négy erény allegóriája: a felső kettő a Hité (*Fides*) és a Bölcsességé (*Sapientia*), míg az alsó kettő az Igazságosságé (*Iustitia*) és a Bátorságé (*Fortitudo*).

Hit: a kereszt jelentése egyértelmű, s ugyanígy a könyvé is, ami a Biblia. Ripánál a *Keresztény Hit* így szerepel: „Négyszögű kövön álló, hófehérbe öltözött szűz. Jobbjában keresztet tartson magasra egy nyitott könyvvel, s erre függessze tekintetét; baljának mutatóujját pedig saját füléhez emelje, szinte megérintve azt.”¹⁵⁸ Elképzelhető tehát, amint az jellemző volt, hogy Ripa adaptációjáról lehet szó, de a két jelkép annyira egyértelmű, hogy nem szükséges ezt feltételezni.

Bölcsesség: a koronának mint a bölcsesség szimbólumának az eredete talán a Példabeszédekre megy vissza, ahol ez áll a bölcsességről: „Öleld magadhoz, akkor majd fölemel, tisztességre juttat, hogyha átkarolod. Díszes koszorúval ékesíti fejed, és pompás koronát ajándékoz neked” (Példabeszédek 4. 8–9.).¹⁵⁹

A sas a hatalom egyértelmű jelképe, de a bölcsességgel is lehet kapcsolata („A sas nem kapkod legyeket”), ami nyilván a sas éleslátásával, megfontoltságával van összefüggésében. Megjegyzendő azonban, hogy más értelmezése is lehet ennek a képnek, s a kettő nem is mond ellent

¹⁵⁸ RIPA (1603) 191.

¹⁵⁹ BIBLIA 694.

feltétlenül egymásnak. Ripánál a Királyi Felség (*Maiesta Regia*) leírása így szól:

„Ülő koronás nő, akinek külseje méltóságot sugároz. Jobbjában jogart tart, ölében pedig bal felől sást. A jogar, a korona és az, hogy ül, a királyi felséget jelentik. A sassal az egyiptomi papok a királyi hatalmát jegyezték, mert Jupiter egyedül neki adott uralmat és királyi hatalmat valamennyi madár fölött. A sas ugyanis a madarak legerősebbje és legderekabbja, s a természet minden királyi vonással felruházta; így valóban mindenben a királyi felséget imitálja.”¹⁶⁰ A bölcsesség pedig valóban fontos királyi erény (vö. Bölcs Salamon).

Igazságosság: az attribútumok itt is egyértelműek, a nőalak szeme nem látható, ami a vakságra, azaz a pártatlanságra utal, a strucc pedig az elmélkedést, a töprengést jelképezi, nyilván az igazság kiderítésének érdekében.

A struccról az Igazságosság címszó alatt ez áll Ripánál: „A strucc azt tanítja, hogy bármilyen kuszák legyenek is az igazságszolgáltatás elé kerülő ügyek, nem szabad sajnálni sem időt, sem fáradságot türelmes lélekkel végzendő kibogozásukra, ahogy a strucc is megemésztí a vasat, ezt a kemény anyagot, mint számos szerző írja.”¹⁶¹ A másik magyarázat, hogy miért jelképezheti a strucc az igazságosságot, a következő: a struccról már az ókorban azt hitték, hogy minden tolla egyenlő hosszúságú, s ekképpen lett az egyenlő mértékkel való mérés, következésképp az igazságosság attribútuma.

Bátorság: a sisak, az oroslán, valamint az oroslánfej a keblen („oroszlánszívű”), továbbá a fegyverek, mind a bátorság attribútumai. Az oroslán mellett a bátorság másik fontos, állandó attribútuma az oszlop volt a korban, a rendíthetetlenség, az eltökéltség jelképeként.

Az említett erények a jó kormányzás allegóriái, illetve annak elengedhetetlen kellékei. Az ún. négy kardinális erényből (Bátorság / *Fortitudo*, Igazságosság / *Iustitia*, Mértékletesség / *Temperantia*, Okosság / *Prudentia*) három található meg itt – az Okosság helyén azonban a Bölcsesség áll, a kettőt ugyanis sokszor egymás szinonimájaként említették, sokan viszont határozottan megkülönböztették a két erényt – valamint egy ún. teológiai erény (Hit) szerepel.

¹⁶⁰ RIPA (1603) 370. Kiemelés tőlem; S. E.

¹⁶¹ RIPA (1603) 238.

Ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az erények két szintet képeznek a képen, egy égi és egy földi szintet. Mivel a felső nőalakok felhőn ülnek, így ezek a nem-evilági szférát jelképezik: a Hitnél ez nem igényel magyarázatot, a Bölcsesség esetében viszont az Istentől eredő bölcsességet jelenti a felhő, a hatalom forrásából eredően: az uralkodót Isten bölcsességével ruházza fel, azaz a dolgokba való beelátás különleges képességével. Ripa, aki megkülönböztet emberi bölcsességet és valódi bölcsességet, ezt írja az utóbbiról: „A bölcsességet nem soroljuk a gyakorlattal és tapasztalattal megszerezhető erényes tulajdonságok közé, hanem a Szentlélektől ered. [...] Ez az örök Isten kebelében lakozván, csupán néhány halandó kebelébe száll alá az Ő igaz ítélete szerint. Ezért festjük a földtől emelkedve...”¹⁶²

Az oroszán és a sas szintén két szintet jelképezhet, a földi és az égi szintet: Krisztus jelképének tartották ugyanis a sasszárnyú oroszánt, isteni és emberi természete okán.

Végül a korabeli szimbólumok és jelképek világában igen fontos szerepe volt számoknak, azaz a számmisztikának: a 4-es szám a *teljesség* és a *Teremtés* jelképe volt, mivel az isteni egység és a Szentháromság számjegyeinek összege.

Hobbes *Leviatán* című művének jelentősége és a mű címlapja

A 17. század közepén Hobbes munkássága nyomán lényegi elmozdulás következett be az államelmélet terén, amelynek eredményeként már nem az uralkodó jogainak és az uralkodói szuverenitásnak, hanem az állam szuverenitásának a vizsgálata került a gondolkodás középpontjába: 1700 táján már ez a felfogás volt az általános.¹⁶³ A *szuverén uralkodó-alattvaló* viszony taglalását tehát felváltotta a *szuverén állam-alattvaló* viszony taglalása, vagy ahogy Hobbes megfogalmazta (*De Cive* című művében, 1642): „az államok jogainak és az alattvalók kötelezettségeinek vizsgálata”.¹⁶⁴

¹⁶² RIPA (1603) 524.

¹⁶³ SPELLMAN (1998) 135.

¹⁶⁴ SKINNER (1978) vol. II. 349.

Az állam modern fogalma ugyanis nem más, mint annak elismerése, hogy létezik mind a hatalmat gyakorló személy(ek)től, mind a kormányzotaktól elkülönülő és felettük álló „jogi, alkotmányos rend”, amely személytelen közhatalom a „legfőbb politikai hatalmat jelenti egy meghatározott terület felett”, és egyben az állampolgári hűség elsődleges tárgya.¹⁶⁵

A kora újkori államelmélet mérőföldköve és egyben az abszolút hatalom egyik legújyszerűbb kifejtése a *Leviatán* (1651) volt, amely szintén egy anarchikus időszakhoz, az angliai politikai felforduláshoz (nem polgári forradalomhoz!), az első polgárháború (1642–1646) és az azt követő évek okozta sokkhoz (1649 – I. Károly kivégzése, a monarchia eltörlése) kapcsolódott.¹⁶⁶ Hobbes e művében nemcsak hogy megtartotta az *állam-alattvaló* dichotómiát, de magát az állam keletkezését is teljesen új, mondhatni mechanikus alapra helyezte. Hobbestól kezdve egyértelmű, hogy a politikai gondolkodás „a természettudományokhoz fordult inspirációért”, amit az új, newtoni fizika tovább erősített.¹⁶⁷

Hobbesnál az állam olyan „mesterséges alkotás, amely nem vezethető le az emberi természetből, hanem éppen az emberi természet teszi azt szükségessé”,¹⁶⁸ mivel a természeti állapotban, ahogy ő maga fogalmaz, az „ember embernek farkasa”. Tehát az állam nem létrejön, mintegy magától, spontán, az emberi természetben meglevő társas hajlandóság miatt, hanem létrehozzák, alkotják azt emberek az állam szükségszerűségének felismerésétől vezetve. Más szavakkal: „A közösségi lét nem tartozik hozzá az emberi természet lényegéhez. Az ember természeténél fogva nem társas lény és nem is *zoón politikon*, hanem egyén (*individuum*)”, s a „természetes szociabilitás” helyett az önfenntartás vezérli.¹⁶⁹

Az egyének tehát szerződésre lépnek egymással (*társadalmi szerződés*), melyben lemondanak jogaik döntő részéről (kivéve az önvédelemről), és azokat a szuverenitás alanyára (ez nem szükségszerűen egy

¹⁶⁵ SKINNER (1978) vol. I. ix–x.

¹⁶⁶ Hobbes elméletéről és annak többszörös értelmezéséről magyarul kiváló összefoglalás található Bódig Mátyás tollából. In: ÁLLAMTAN I. könyv, II. rész, V. fejezet.

¹⁶⁷ STURDY (2002) 393.

¹⁶⁸ McCLELLAND (1996) 285.

¹⁶⁹ ÁLLAMTAN I. könyv, II. rész, V. fejezet 5.3.2. (7–8.) A skolasztika szerint viszont az ember „társas, politizáló állat” (*animal sociale et politicum*).

személy, hanem elvileg lehetett egy testület is) ruházzák át, s mivel ez utóbbi nem része a szerződésnek, így az nem is bontható fel.¹⁷⁰

Hobbesnak azonban nem annyira a konklúziója (egy végső, megfel-lebbezhetetlen hatalom szükségességének kimutatása az emberek tartós megmaradásához, a rend fenntartásához) volt az igazi újítása (ezt már Bodin megtette), hanem „az a módszer, ahogy erre a konklúzióra jutott”.¹⁷¹ Nézeteinek kialakításában, a természeti állapotból a szervezett közösséghez való eljutás vonatkozásában, bizonyosan fontos szerepet játszott az Angliából éppen akkoriban meginduló kivándorlás Észak-Amerikába. A kivándorlóknak valóban egy új politikai közösséget kellett felépíteniük a semmiből. Ez a korabeli valóságból is ismert *tabula rasa* lett Hobbes elméletében a természeti állapot.

Hobbes nézetei azonban nemcsak ebből táplálkoztak, hanem a korabeli természettudományból is. Politikai filozófiájában ugyanis egy pszichologizáló megközelítést egyesített azzal a korabeli természetfelfogással, amelyet mechanikus természetfelfogásnak nevezhetünk.¹⁷² A természeti állapotban létező, egyéni szeszélyeket követő, egymással konfliktusba keveredő embereket, egyéneket ugyanúgy *testeknek* tekintette, mint a korabeli fizika az élettelen természetet, melyben a testek állandó mozgásban vannak, és ennek során ütköznek egymással. Ahogy a szervetlen természetben is anyaggal bírnak a testek, ugyanígy az individuumok jelentik a politikai test anyagát; nem véletlen tehát a mű alcíme: „Az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma.”

A mesterséges képződmény, az állam létrejöttét – amely Hobbes felfogásában „mesterséges ember” – az individuumok vágyaiból, ösztöneiből eredő konfliktusok kényszerítik ki. Igaz ugyan, hogy az államnak a természetes testhez mint élő organizmushoz történő hasonlítása nem tűnt el a *Leviatánban*, hiszen Hobbes az államban keletkezett belső zavarokat (hosszasan taglalva azokat) az emberi test különböző betegségeihez hasonlítja („az állam fogyatékoságai közé elsősorban is a tökéletlen felépítésből származó következményeket sorolom, amelyek a természetes test nemzési hibáiból eredő betegségeihez hasonlíthatók”), de ezen

¹⁷⁰ Vö. Szűcs Jenő korábbi megjegyzését az abszolút hatalom kora újkori elméletéről!

¹⁷¹ TREASURE (1985) 187.

¹⁷² TREASURE (1985) 187.

hibáknak a forrása Hobbes szerint nem „az állam anyagában”, hanem „annak alkotójában és szervezőjében rejlik”,¹⁷³ azaz a rossz tervezésben!

Mindjárt a mű bevezetésében megjelenik ugyanis az új szemlélet: a „mesterséges embernek” tekintett állam Hobbes számára egy gépezet, mégpedig olyan, mint egy óramű, amely „rugók és kerekek segítségével önmagától működik”.¹⁷⁴ A régi, organikus felfogásnak az új felfogással való ötvöződését jól mutatják az iménti idézetet közvetlenül követő sorok:

„Hisz mi más a szív, mint rugó, s mi mások az idegek, mint megannyi huzal, s az ízületek, mint megannyi kerék, amelyek az egész testet az Alkotó kívánsága szerint mozgatják?”¹⁷⁵

A törvény Hobbesnál már csakis magában a mesterséges alkotásban, „az államon belül létezik”, mint olyan előírás, melyet az állam alkot.¹⁷⁶ A szuverenitás pedig, Hobbes szerint, „mesterséges lelke” „a nagy Leviatánnak”, amelyet „Népközösségnek (*Common-wealth*), vagy Államnak (*State*) (latinul pedig *Civitas*nak) neveznek”.¹⁷⁷

Miként tükröződtek ezek az elvek a *Leviatán* címlapján, amelynek tervezésébe, ahogy a kutatások kiderítették, Hobbes aprólékosan belefolyt?¹⁷⁸ Mielőtt erre választ adnánk, szükséges rámutatni, hogy a címlap a nyomtatás folytán önálló műfajjá vált, amelynek egyszerre kellett ráhangolást biztosítani arra, hogy az olvasó megfelelő módon közelítsen meg egy adott művet, ugyanakkor pedig, zanzásított változatban, annak fő mondanivalóját is ki kellett fejeznie.¹⁷⁹

A *Leviatán* címlapjának általános sémája és annak egyes részletei azt mutatják, hogy „olyasvalaki javasolt dolgokat a művésznek, aki igen aprólékosan ismerte a szövegnek a tartalmát”.¹⁸⁰ Így magának „az emberek-

¹⁷³ HOBBS I. k. 329.

¹⁷⁴ HOBBS I. k. 69.

¹⁷⁵ HOBBS I. k. 69.

¹⁷⁶ VAN CREVELD (1999) 179.

¹⁷⁷ HOBBS I. k. 69.

¹⁷⁸ MALCOLM (2002) 200.

A címlapot lásd: <http://cdhi.mala.bc.ca/jengine/images/leviathan.jpg> [letöltés ideje: 2010. január 25.]

¹⁷⁹ CHARTIER (1989) 5.

¹⁸⁰ MALCOLM (2002) 201.

ből álló kolosszusnak a gondolata világosan a könyv központi teoretikus újítását kísérli meg kifejezni képi formában – nevezetesen, Hobbes azon elgondolását, hogy a szuverén az alattvaló(ina)k kollektív »személyét« képviseli”.¹⁸¹ Mivel tehát Hobbes egy ún. „vizuális stratégiával”¹⁸² rendelkezett, ekképpen a szöveg és a címlapként szolgáló kép különlegesen szoros viszonyt lehet feltárni.

A *Leviatán* címlapja, ellentétben a mű szövegével, csak az 1970-es évek végétől kezdett az érdeklődés homlokterébe kerülni.¹⁸³ A kutatók során kiderült, hogy az 1651-es kiadás címlapja, bár nagyon hasonlít arra a tintarajzra, amely Hobbes kéziratának példányában, annak elején található (ezt valószínűleg Wenzeslaw Hollar készítette), de a kettő nem azonos.¹⁸⁴ A kéziratot példányt Hobbes 1649-ben Párizsban a száműzetésben élő II. Károly angol királynak ajándékozta, akit matematikára tanított.¹⁸⁵

Az alsó rész nem különbözött a végleges címlaptól, amit végül Abraham Bosse, a kor híres francia rézmetszője készített el. A felső részen viszont más (némiképp soványabb) volt a fej formája, részben más a hajviselete, de a legnagyobb és legfontosabb eltérés az volt, hogy a kolosszus nem egész alakokból, hanem abból kifelé néző fejekből állt, amelyek mérete kb. egyharmada volt a koronát viselő fő méretének.¹⁸⁶ Nem véletlen, hogy végül is nem a kéziratban szereplő címlap mellett döntött Hobbes, mivel a végleges változat jobban kifejezte a mű mondanivalóját.¹⁸⁷

A rézkarc tetején egy felirat áll, megadva származásának pontos helyét is: *Non est potestas super terram quae comparetur ei. Iob. 41. 24.*, azaz „Nincs olyan hatalom a földön, amely hozzá hasonlatos lenne”. (Az idézetet, amelynek számozása a Vulgata szerinti számozást követi, a Bibliafordításban nem 41.24., hanem 41.33. alatt kell keresni!)

¹⁸¹ MALCOLM (2002) 201.

¹⁸² BREDEKAMP (2007)

¹⁸³ NEWY (2008) 26.

¹⁸⁴ MALCOLM (2002) 200.

¹⁸⁵ MALCOLM (2002) 200.

¹⁸⁶ MALCOLM (2002) 200–201.

¹⁸⁷ MALCOLM (2002) 201.

A Jób könyvéből való részlet a tengerből kiemelkedő, nagyerejű pikkelyes szörnyre, a Leviatánra¹⁸⁸ vonatkozik, ami a mű főcíme is egyben: tehát nincs a Leviatánnál, azaz az államnál nagyobb hatalom a Földön.

A deréktól felfelé látható, királyi attribútumokat viselő személy, melynek teste (keze) pikkelyekből áll, szintén a tengerből emelkedik ki, így lesz egyértelmű a Bibliával a párhuzam. A pikkelyek egy-egy embert ábrázolnak és (néhány kivétellel, akik profilból láthatók) a nézőnek háttal állnak, s belőlük áll össze maga a test, azaz az állam. Minthogy az állam, a „nagy Leviatán”, „mesterséges ember”, amely mesterségességet az arcimboldói stílus tükröz (e stílus igen elterjedt volt az 1630/40-es években, Franciaországban), így az ábrázolt felsőtest individuumokból áll össze, mivel ők képezik az állam *anyagát*.

Az egyénekből álló kolosszus tehát vizuálisan fejezi ki az egyének „inkorporációját az állam testébe”¹⁸⁹ a szerződésből eredően, ugyanakkor azt is mutatja, hogy ez által az egyének *alattvalókká* válnak. Ez utóbbit, a *szuverén-alattvaló* kontrasztot érzékelteti az a tény, hogy az egyének nem a koronás fej irányába, azaz nem kifelé néznek a képből, mint az eredeti, kéziratos címlapon, hanem befelé.¹⁹⁰ A szuverenitást megtestesítő arc pedig, aki szembe néz velünk, a „képüket viseli”, azaz képviseli személyüket. Míg az individuumok természetes testek, addig a jogi személlyé váló szuverén, a kolosszus, mesterséges test.¹⁹¹

Hobbes a címlapon levő kolosszussal ezt a mesterséges jelleget kívánta kifejezni, s ebben egy *Perspektívának* nevezett, akkoriban feltalált és minden bizonnyal általa is ismert fénytörő optikai eszköz volt rá hatással.¹⁹² 1647-ben Richard Fanshawe egy fordítását dedikáló levélben ezt írta II. Károlynak:

„Felséged valószínűleg látta Párizsban azt a képet (amely a *nagykancellár* irodájában függ és), amely annyira csodálatra méltóan van megalkotva, hogy az egyszerű szemlélőnek kis arcok sokaságát

¹⁸⁸ Érdekes, hogy a Leviatánt a korabeli Angliában az Ördög szinonimájának tartották! NEWY (2008) 26.

¹⁸⁹ NEWY (2008) 26.

¹⁹⁰ NEWY (2008) 27.

¹⁹¹ MALCOLM (2002) 222

¹⁹² MALCOLM (2002) 201.

TARTALOM

Bevezető gondolatok	7
SASHALMI ENDRE Az abszolutizmus: az abszolút monarchia elmélete	13
KISTELEKI KÁROLY Az abszolút monarchia teoretikus gyökerei	68
STIPTA ISTVÁN Az abszolutizmus fogalma, változatai és alkotmánytörténeti jellemzői	106
HAHNER PÉTER Nevék és tények: az abszolút monarchia mint jelenség	128
KÉPES GYÖRGY A dán példa: abszolutizmus az elmélettől a gyakorlatig	136
MEZEY BARNA Az abszolutizmus esélyei a 18. század eleji Magyarországon	169
Függelék	199

mutatja¹⁹³ (annak a nemesembernek a híres őseit). Ugyanakkor viszont, aki egy *Perspektívába* nézve tekint rá (amit ezért tartanak ott) annak csakis egyetlen portré jelenik meg nagyban, magáé a kancellaré.

A festő ezáltal azt akarta érzékeltetni, hogy egyedül benne egyesülnek minden elődjének erényei. Vagy talán egy kifinomultabb filozófia szerint, azt demonstrálja a kép, hogy a *Politikai Test* miként tevődik össze a *természetes testekből*, és hogy ezek mindegyike, amelyek önmagában teljességet alkot és fejből, szemekből, kezekből és hasonlókából áll, miként ad ki egy fejet, egy szemet vagy kezét a másokban. Amint az *Egyes embereket* sem lehet megőrizni, ha a *Közt* lerombolják, ugyanígy azok a kis képek sem tudnának tovább létezni, ha a nagy arcot eltorzítanák, amely nagy, hasonlóképpen, az első és a legfontosabb volt a festő tervében, és az, amelynek érdekében az összes többi készült.¹⁹⁴

A szuverenitást az alattvalók számára megjelenítő, s egyúttal őket képviselő („képüket viselő”) arc viszont, szemben a testtel, élő és természetes. Azaz mégsem lehetett a szuverén hatalmat teljesen „demisztifikálni”¹⁹⁵ és elszemélyteleníteni. Az engedelmesség ugyanis nemcsak elvont kötelezettség volt, nemcsak a mesterséges személynek, az államnak szólt, hanem a hús-vér szuverénnek is.¹⁹⁶

Különféle elképzelések merültek fel azzal kapcsolatban, hogy az arc valós személyt ábrázol-e, és ha igen, akkor kit (azaz kinek is szól az engedelmesség)? Egyesek szerint ez Oliver Cromwellt, mások szerint II. Károlyt, megint csak mások szerint az ő vonásaiknak a montázsát ábrázolja, de felmerült William Cavendish (Devonshire III. Earljének), sőt Jézus Krisztusnak a neve is.¹⁹⁷

A fejen viselt császári típusú korona mellett a szuverén jobb kezében kardot, a bal kezében pásztorbot tart. Ezek a világi és az egyházi hatalmat, avagy a szuverenitás két szféráját jelképezik. A pásztorbot azonban

¹⁹³ Lásd a *Leviatán* eredeti címlaptervét!

¹⁹⁴ Idézi: MALCOLM (2002) 202.

¹⁹⁵ MALCOLM (2002) 228.

¹⁹⁶ MALCOLM (2002) 228.

¹⁹⁷ NEWY (2008) 26–27.

ezen túl, méretéből adódón, úgy jelenik meg, mint egy grandiózus fegyver, szinte elhomályosítva a kard szerepét.¹⁹⁸ Ugyanakkor a méretbeli különbség talán arra is utal, hogy a könyv szövege is nagyobb terjedelmet szentel a címben szereplő „egyházi állam” problematikájának.

Az arc krisztusi értelmezése *ab ovo* nem elvetendő, mert Krisztusról azt tartották, hogy ő pap és király is volt egy személyben: az uralkodó pedig, az anglikán modell szerint, mint Krisztus földi helytartója, mindkét „karddal” (a címlapon karddal és pásztorbottal), azaz mindkét hatalommal (világi, spirituális) rendelkezik. Azaz nincs külön egyházi és világi állam, a világi állam az egyházi ügyeiben is illetékes: ez pedig a *Leviatán* egyik fő mondanivalója.¹⁹⁹ Továbbá a korban az uralkodó–Krisztus párhuzam nem számított különösnek. Bossuet pl. a következőket írta: „A királyok elnyerik Krisztus tisztét, mindenütt Krisztusnak vagy az Úr felkentjének nevezik őket.”²⁰⁰

Azt az értelmezést, hogy a címlapon a két hatalom olyan egységeről van szó, amelyet Krisztus testesített meg, alátámaszthatja véleményem szerint a címlapnak egy korábbi, 14. századi képi forrással való összevetése. Gernot Kocher, *Szimbólumok és jelek a jogban* című, immár magyar fordításban is olvasható kitűnő munkájában bukkantam rá egy olyan képre a 77. oldalon, amely végső mondanivalójában nem, viszont tematikájában igen hasonlít a *Leviatán* címlapjának kompozíciójára. A kódexfestmény – a *Decretum Gratiani* 14. századból való illusztrációja²⁰¹ – az egyházi és a világi hatalom megosztását, azok szétválasztását mutatja be vizuális eszközökkel.

Kocher így írja le a kompozíciót és annak jelentését: „A pirosba öltözött isteni személy a magasban trónol. Nehezen felismerhető koronáját két felette lebegő angyal tartja. Két másik angyal egy könyvet és egy kar-

¹⁹⁸ NEWEY (2008) 27.

¹⁹⁹ „De nyilvánvaló, hogy a polgári hatalom és az államhatalom egy és ugyanaz, s hogy az egyházi felsőbbség, valamint az egyházjog-alkotás és az előjogok adományozása az állam létét feltételezi, amiből következik, hogy ahol más a felségjogok és más az egyházi felsőbbség birtokosa, más hozhat polgári és egyházi törvényeket, ott ugyanazoknak az alattvalóknak szükségszerűen két államuk van. Ami pedig azt jelenti, hogy az állam önmagában megosztott, és így nem maradhat fenn. [...] Ha tehát e két hatalom szemben áll egymással, az államot szükségképpen a polgárháború és a felbomlás súlyos veszélye fenyegeti.” HOBBS I. k. 335.

²⁰⁰ BOSSUET 103.

²⁰¹ A képet lásd: KOCHER (2008) 77.

dot tart az isteni hatalom szimbólumaként jobb és bal kéz felől, amivel az egyházi (a könyv) és a világi (a kard) uralmát egyszerre reprezentálják. A földi szinten az angyalok mindkét hatalmat továbbadják az egyházi és a világi képviselőknek (a pápának és a császárnak), azaz tiarát, illetve koronát helyeznek fejükre. A világi és az egyházi hatalom eltérő képi ábrázolása a kép többi részén is látható. Nemcsak az épületeken jelennek meg szakrális, illetve világi jegyek, hanem a jelen levő embercsoportok is eltérőek: az egyházi hatalom oldalán a klérus, a világi oldalon harcosok és világi ruhát viselő férfiak. A mellérendelő két kard elméletnek ez a formája az uralmat következetesen a jogilag alávetettek két csoportja, a világi és az egyházi rend között osztja fel.”²⁰²

Ha ezt összevetjük a *Leviatán* címlapjának felső és alsó részével, akkor a hasonlóság igen nagy: a kard és a pásztorbot jelentésének szimbolikus kibontása ugyanis alul hasonló szellemben folytatódik (vár – templom, korona – mitra stb.), mint ahogy ez az imént leírt kódexfestmény két szélén látható a kard és a könyv vonatkozásában, csak éppen a mondanivaló teljesen más Hobbesnál. A *Leviatán* címlapja ugyanis a két hatalom egy kézben való egyesítését fejezi ki (lásd a 199-es lábjegyzetet), míg a kódexfestmény éppen a kettő egymás mellé rendelését, amit Hobbes elvett. A két ábrázolás hasonlósága azonban vizuálisan mutatja az európai politikai gondolkodás folyamatosságát.

A *Leviatán* címlapjának értelmezésében sokáig a felső részre koncentráltak az elemzések, pedig, ahogy arra Lloyd rámutatott, nem kevésbé fontos az alsó szegmens vizsgálata is.²⁰³ A két oldalon szereplő kis kazettákban látható képek szerves folytatását képezik a kard, illetve a pásztorbot tematikájának, a szuverenitás világi és egyházi aspektusának (másképp tükrözik a könyv felosztását is a cím szellemében), mégpedig egy átgondolt program részeként.²⁰⁴ Az egymással párhuzamosan ábrázolt képek ugyanis egymás megfelelői a másik szférában. Nézzük meg, Lloyd értelmezését követve, hogy mit sugall ez az ikonográfiai program!

A jobb oldalon felül látható vár, illetve a bal oldalon a templom, a szuverenitás világi és egyházi *helyeit* jelképezik.²⁰⁵ Lefelé haladva az egyszerű

²⁰² KOCHER (2008) 77.

²⁰³ LLOYD (2003) 224.

²⁰⁴ LLOYD (2003) 224.

²⁰⁵ LLOYD (2003) 226.

abroncskorona, azaz hercegi korona, a kisebb világi joghatóságokat jelképezi (a zárt koronával szemben), míg a püspöki mitra az egyházi hierarchia felső részét, azaz együttesen a szuverenitásból részesülő világi és egyházi személyeket.²⁰⁶ Az ágyú, illetve a felhőből kijövő villámok, ez utóbbi a kiátkozás jelképe, azokat a *megtorlási módokat* jelképezik, amelyekkel a szuverenitás ellen támadóknak szembe kell nézniük.²⁰⁷ A különböző fegyverek, puskák, lándzsák, kardok, valamint a másik oldalon szereplő érvelési és logikai formulák azokat az *eszközöket*, amelyek segítségével a szuverenitást a materiális és a szellemi szférában megvédelmezzük.²⁰⁸ Végül pedig a csatatér, illetve a másik oldalon az egyházi bíróság (vagy disputa) azokat a *helyeket*, ahol sor kerülhet a *szuverenitás megvédelmezésére*.²⁰⁹

A logikai eszközökre érdemes részletesebben kitérni. Jobbról balra haladva az első egy háromágú villa, amelyen a *Szillogizmus* szó látható, nyilván azért, mert ez a logikai eszköz 3 elemből áll. Az ún. fő-, azaz általános tételből, a melléktételből, azaz a különösből, végül pedig a konklúzióból: pl. 1. Minden ember halandó. 2. XY ember. 3. Tehát XY halandó.

Utána következik egy kétágú villa a *Világi, Spirituális* feliratokkal, melyek szárai által közrefogva egy másik, dőlt villa látható, a szárain a *Direkt, Indirekt* felirattal. Az előbbi villa „az egyház legfontosabb fegyverét a dolgok közti megkülönböztetést, azok szétválasztását jelképezi, míg az utóbbi azt jelenti, hogy az egyháznak jogai vannak olyan világi dolgokban, amelyek spirituális kérdéseket érintenek”.²¹⁰ Végül a szélső kétágú villa, a szárain a *Valós, Szándékolt* felirattal, egy cselekvés jellegét világítja meg. Bekövetkezett-e az, vagy csak a tudatban létezik, mint szándék? – Lloyd szerint itt a démonológiára történik utalás.²¹¹

A villákat pedig alul egy szarv alakú ábrázolás fogja össze, rajta *Dilemma* felirattal, ami Lloyd szerint Hobbes kommentárja e distinkciókkal kapcsolatban.²¹²

*

²⁰⁶ LLOYD (2003) 226.

²⁰⁷ LLOYD (2003) 226.

²⁰⁸ LLOYD (2003) 226.

²⁰⁹ LLOYD (2003) 226.

²¹⁰ LLOYD (2003) 226.

²¹¹ LLOYD (2003) 226.

²¹² LLOYD (2003) 226.

Az abszolút monarchia tárgyalását egy Szűcs Jenőtől vett idézettel indítottam. Az abban foglaltak, kisebb terminológiai finomítások után, ma is megállják helyüket az abszolút monarchia elméletének vonatkozásában (sőt számos tekintetben a gyakorlatának tekintetében is). Aligha lehetne frappánsabban és rövidebben megfogalmazni a lényegét annál, mint ahogy egy emberöltővel korábban ő, enciklopédikus tudásának birtokában tette. Ha jelen tanulmánynak sikerült kibontania Szűcs Jenő lakonikus megállapításait, és azokat ikonográfiai eszközökkel is megvilágítani, akkor elérte célját.

Bibliográfia

Korabeli források:

BODIN = BODIN, Jean: *Az államról*. Válogatás. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.

BOSSUET = BOSSUET, Jacques-Bénigne: *Politika a Szentírás szavai szerint* (részletek, ford.: Kiss Gergely). = KISS Gergely – RADÓ Bálint – SASHALMI Endre (szerk.): *Abszolú-tizmus és isteni jogalap*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 2006. 87–112.

HOBBS = HOBBS, Thomas: *Leviatán (vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma)*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1999.

VI./I. JAKAB = VI./I. (STUART) Jakab: *A Szabad monarchiák igaz törvénye. Avagy kölcsönös és viszonyos kötelesség egy szabad király és természetes alattvalói között* (ford. Radó Bálint) = KISS Gergely – RADÓ Bálint – SASHALMI Endre (szerk.): *Abszolútizmus és isteni jogalap*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 2006. 39–72.

KONGELOV = EKMAN, Ernst: *The Danish Royal Law of 1665*. = *The Journal of Modern History*. Vol. 29. 2/1957. 102–107.

RIPA (1603) = RIPA, Cesare: *Iconologia*. (1603-as kiadás, ford. Sajó Tamás). Ballasi Kiadó, Budapest, 1997.

RIPA (1645) = RIPA, Cesare: *Iconologia*. Velence, 1645. <http://diglit.ub.uni-heidelberg.de/diglit/ripa1645> [letöltés ideje: 2010. január 25.]

Felhasznált irodalom:

ÁLLAMTAN = [www.juris.u-szeged.hu/politologia/tartalom//docs/tanseged/I_II_V fejezet.pdf](http://www.juris.u-szeged.hu/politologia/tartalom//docs/tanseged/I_II_V_fejezet.pdf)

ASCH–DUCHHARDT (1996) = ASCH, Ronald G. – DUCHHARDT, Heinz (szerk.): *Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa, c. 1550–1700*. Bohlau, Köln, 1996.

- BIBLIA = *Biblia*. Szent István Társulat, Budapest, 2000.
- BLUCHE (1993) = BLUCHE, François: *L'Ancien régime: Institutions et société*. Fallois, Párizs, 1993.
- BONNEY (1987) = BONNEY, Richard: Absolutism. What's in a name? = *French History*. Vol. 1. 1987. 93–117.
- BONNEY (1992) = BONNEY, Richard: *The European Dynastic States, 1494–1660*. (Short Oxford History of the Modern World.) Clarendon Press, Oxford, 1992.
- BREDEKAMP (2007) = BREDEKAMP, Horst: Thomas Hobbes's Visual Strategies = SPRINGBORG, Patricia (szerk.): *Cambridge Companion to Hobbes's Leviathan*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007. 29–61.
- BURGESS (1996) = BURGESS, Glenn: *Absolute Monarchy and the Stuart Constitution*. Yale University Press, New Haven–London, 1996.
- BURNS (1990) = BURNS, James H.: The Idea of Absolutism. = MILLER, John (szerk.): *Absolutism in Seventeenth-Century Europe*. Palgrave–MacMillan, London, 1990. 21–42.
- CHARTIER (1989) = CHARTIER, Roger: General Introduction, Print Culture. = CHARTIER, Roger (szerk.): *The Culture of Print. Power and Uses of Print in Early Modern Europe*. Princeton University Press, Princeton (New Jersey), 1989.
- COLLINS (1995) = COLLINS, James B.: *The State in Early Modern France*. Cambridge University Press, Cambridge, 1995.
- CRACRAFT (1997) = CRACRAFT, JAMES.: *The Petrine Revolution in Russian Imagery*. University of Chicago Press, Chicago, 1997.
- CRUMMEY (2000) = CRUMMEY, Robert O.: Seventeenth-Century Russia. Theories and Models. = TORKE, Hans Joachim (szerk.): *Von Moskau nach St Petersburg. Das russische Reich im 17. Jahrhundert*. Harrassowitz, Wiesbaden, 2000. 113–131.
- DALY (1978) = DALY, James: The Idea of Absolute Monarchy in Seventeenth-Century England. = *The Historical Journal*. Vol. 21. 2/1978. 228–250.
- DOYLE (1978) = DOYLE, William: *The Old European Order, 1660–1800*. Oxford University Press, Oxford, 1978.
- FIGGIS (1914) = FIGGIS, John Neville: *The Divine Right of Kings*. Cambridge University Press, Cambridge, 1914.
- FONT–SASHALMI (2007) = FONT Márta – SASHALMI Endre: *Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2007.
- HAHNER (2006) = HAHNER Péter: *A régi rend alkonya. Egyetemes történet, 1648–1815*. Panem Kiadó, Budapest, 2006.
- HENSHALL (1992) = HENSHALL, Nicholas: *The Myth of Absolutism. Change and Continuity in Early Modern Europe*. Longman Group, London–New York, 1992.

- HINRICH (1986) = HINRICH, Ernst (szerk.): *Absolutismus*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1986.
- HINRICH (1996) = HINRICH, Ernst: Abschied von Absolutismus? Eine Antwort auf Nicholas Henshall. = ASCH, Ronald G. – DUCHHARDT, Heinz (szerk.): *Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa, c. 1550–1700*. Bohlau, Köln, 1996. 353–371.
- HLR 1997 = [ismeretlen szerző]: Organic and Mechanical Metaphors in Late-Eighteenth-Century American Political Thought. = *Harvard Law Review*. Vol. 110. 8/1997. 1832–1849.
- HORKAY-HÖRCHER (2007) = HORKAY-HÖRCHER Ferenc: Államrezon és konzervatívizmus. = *Műhely* 6/2007. 50–71.
- HULLIUNG (1974) = HULLIUNG, Mark: Patriarchalism and Its Early Enemies. = *Political Theory*. Vol. 2. 4/1974. 410–419.
- KENDEH-FARKIS (2010) = KENDEH-FARKIS Tímea: Gregorio Leti: *Egy 17. századi értelmiségi pályája és a Történelmi és politikai ceremónia című mű helye a szerző életművében*. (PhD. disszertáció). Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs, 2010.
- KÉPES (2009) = KÉPES György: *Dánia alkotmánytörténete a 13. század végétől napjainkig*. Jogtörténeti értekezések 37. Gondolat Kiadó, Budapest, 2009.
- KOCHER (2008) = KOCHER, Gernot: *Szimbólumok és jelek a jogban. Történeti ikonográfia*. PTE Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2007.
- KONTLER (1997) = KONTLER László: *Az állam rejtelvei*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1997.
- LIEDTKE-MOFFITT (1981) = LIEDTKE, Walter A. – MOFFITT, John F.: Velázquez, Olivares, and the Baroque Equestrian Portrait. = *The Burlington Magazine*. Vol. 123. 943/1981. 529–537.
- LLOYD (2003) = LLOYD, Susan A.: *Ideals and Interests in Hobbes's Leviathan. The Power of Mind over Matter*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- LLOYD-BURGESS-HODSON (2007) = LLOYD, Howell – BURGESS, Glenn – HODSON, Simon (szerk.): *European Political Thought, 1450–1700. Religion, Law and Philosophy*. Yale University Press, New Haven–London, 2007.
- MALCOLM (2002) = MALCOLM, Noel: *Aspects of Hobbes*. Oxford University Press, Oxford, 2002.
- MCCLELLAND (1996) = MCCLELLAND, John S.: *A History of Western Political Thought*. Routledge, London–New York, 1996.
- MILLER (1990) = MILLER, John (szerk.): *Absolutism in Seventeenth-Century Europe*. Palgrave–MacMillan, London, 1990. 1–20.
- MOFFITT (1983) = MOFFITT, John F.: “Le Roi a la classe”? Kings, Christian Knights and Van Dyck’s Singular Dismounted Equestrian Portrait of Charles I. = *Artibus et Historiae*. Vol. 4. 7/1983. 79–99.

- MONOD (1999) = MONOD, Paul Kléber: *The Power of Kings. Monarchy and Religion in Europe, 1589–1715*. Yale University Press, New Haven–London, 1999.
- MUIR (1997) = MUIR, Edward: *Ritual in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- MUNCK (1990) = MUNCK, Thomas: *Seventeenth-Century Europe, 1598–1700*. Palgrave, New York, 1990.
- NENNER (1993) = NENNER, Howard: The Later Stuart Age. = POCOCK, J. G. A. – SCHOCHET, Gordon J. – SCHWOERER, Lois G. (szerk.): *The Varieties of British Political Thought, 1500–1800*. Cambridge University Press, Cambridge, 1993.
- NEWY (2008) = NEWY, Glen: *Routledge Philosophy Guidebook to Hobbes and Leviathan*. Routledge, Abingdon–New York, 2008.
- OBORNI (2007) = OBORNI Teréz: A Magyar Királyság, a Cseh Királyság és Erdély a Habsburg Birodalomban, 1526–1665 (1691)–1790. = SASHALMI Endre (szerk.): „Kelet-Európa” és a „Balkán” 1000–1800. *Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók?* Kelet-Európa és a Balkán Története Kutatóközpont, Pécs, 2007. 114–163.
- PÁLFFY (2007) = PÁLFFY Margit: A „dicsőséges forradalom” legitimálása a Gondviselés isteni jogalapja szerint. = *Világtörténet*. (tavasz-nyár) 2007. 66–88.
- RADÓ (2005) = RADÓ Bálint: (VI.) I. Jakab király politikai teológiája. Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs, 2005.
- RAYBOULD (2005) = RAYBOULD, Robin: *An Introduction to the Symbolic Literature of the Renaissance*. Trafford Publishing, Oxford, 2005.
- SAJÓ (1997) = SAJÓ Tamás: Egy elfelejtett nyelv. = RIPA, Cesare: *Iconologia*. (ford.: Sajó Tamás). Balassi Kiadó, Budapest, 1997. 617–644.
- SASHALMI (2006a) = SASHALMI Endre: Abszolutizmus és isteni jogalap. = Kiss Gergely – RADÓ Bálint – SASHALMI Endre (szerk.): *Abszolutizmus és isteni jogalap*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 2006. 11–38.
- SASHALMI (2006b) = SASHALMI Endre: *A nyugat-európai államfejlődés vázlatja*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2006.
- SASHALMI (2007a) = SASHALMI Endre: A Moszkvai Oroszország. = SASHALMI Endre (szerk.): „Kelet-Európa” és a „Balkán” 1000–1800. *Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók?* Kelet-Európa és a Balkán Története Kutatóközpont, Pécs, 2007. 192–227.
- SASHALMI (2007b) = SASHALMI Endre: Az autokrácia ideológiája a tradíció és a modernizáció szemszögéből Nagy Pétertől 1906-ig. Megjegyzések a hivatalos orosz hatalmi ideológia kérdéséhez. = *Világtörténet*. (tavasz-nyár) 2007. 3–17.

- SCHMITT (1992) = SCHMITT, Carl: *Politikai teológia*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 1992.
- SKINNER (1978) = SKINNER, Quentin: *The Foundations of Modern Political Thought*. Vol. I–II. Cambridge University Press, Cambridge, 1978.
- SOMMERVILLE (1991) = SOMMERVILLE, J. P.: Absolutism and Royalism. = BURNS, James H. –GOLDIE, Mark (szerk.): *The Cambridge History of Political Thought, 1450–1700*. Cambridge University Press, Cambridge, 1991. 347–373.
- SPELLMAN (1998) = SPELLMAN, W. M.: *European Political Thought, 1600–1700*. Palgrave–MacMillan, London–New York, 1998.
- STRAKA (1962) = STRAKA, Gerald M.: *The Anglican Reaction to the Revolution of 1688*. The State Historical Society of Wisconsin, Madison, 1962.
- STURDY (2002) = STURDY, David J.: *Fractured Europe, 1600–1721*. Blackwell History of Europe. Blackwell, Oxford, 2002.
- SZŰCS (1983) = SZŰCS Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Gyorsuló idő. Magvető, Budapest, 1983.
- THOMPSON (1990) = THOMPSON, I. A. A: Castile. = MILLER, John (szerk.): *Absolutism in Seventeenth-Century Europe*. Palgrave–MacMillan, London, 1990. 69–98.
- TREASURE (1985) = TREASURE, Geoffrey: *The Making of Modern Europe, 1648–1780*. Routledge, London–New York, 1985.
- VAN CREVELD (1999) = VAN CREVELD, Martin: *The Rise and Decline of the State*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- VIROLI (1992) = VIROLI, Maurizio: *From Politics to Reason of State*. Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
- WALZER (1967) = WALZER, Michael: On the Role of Symbolism in Political Thought. = *Political Science Quarterly*. Vol. 82. 2/1967. 191–204.
- WEBER (1995) = WEBER, Wolfgang: What a Good Ruler Should Not Do: Theoretical Limits of Royal Power in European Theories of Absolutism, 1500–1700. = *The Sixteenth Century Journal*. Vol. 26. 4/1995. 897–915.
- WORTMAN (1995) = WORTMAN, Richard S.: *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy from Peter the Great to the Abdication of Nicholas II*. Vol. 1. Princeton University Press, Princeton (New Jersey), 1995.

Kisteleki Károly

AZ ABSZOLÚT MONARCHIA TEORETIKUS GYÖKEREI

A *modern értelemben felfogott állam* születési folyamata hosszabb időn át tartott, amit a kutatók a 15. század közepétől a 18. század közepéig-végéig tartó intervallumba sorolnak.¹ Fel lehet osztani ezt az időszakot – a magunk részéről elfogadva a Sashalmi Endre által használt tipológiát – két alkorszakra is: a *dinasztikus államok* (1450–1660), valamint az *abszolutista államok* (1660–1789) korára.² Ezt az utóbbi időszakot Hahner Péter „az állam megerősödésének kora”-ként jellemzi, s megjegyzi, hogy míg az állam a 17. század közepe előtt egyike volt a sokféle autoritásnak, azt követően „valamennyit háttérbe szorította, s a legfontosabb hatalmi központtá vált”.³

A korszakhatár pontos évszáma körüli eltérő vélemények ellenére a kutatók abban megegyeznek, hogy a *monarchikus államforma* primátusa mellett annak *két formája* létezett a korabeli Európában: az *abszolút* és az *alkotmányos monarchia*.⁴ Finer felhívja a figyelmet, hogy az ekkorra

¹ Michael Mann ezt az időszakot 1477–1760 közé teszi, s az „organikus nemzeti államok” korszakának nevezi. MANN (1986) 450. Samuel E. Finer szerint a modern állam 1450–1750 (70) között jött létre. FINER (1997) 1261–1473. A mindezekre hivatkozó Sashalmi Endre a záródátumnak az 1713-as utrechti béke körüli időszakot tekinti, mivel álláspontja szerint ekkorra született meg az általa fiskális-katonai államnak nevezett korai modern állam. SASHALMI (2006a) 83.

² SASHALMI (2006a) 92.

³ HAHNER (2001) 22–23.

⁴ SASHALMI (2006a) 84.

kialakuló modern állam „jelentőségét nem lehet túlhangsúlyozni, mivel ez lett az az egyedi állami formáció, amely ma dominálja a világot”.⁵

A kutatás megfelelő iránytűjének mi is azt tartjuk, hogy ne a jelenünkben gyártott koncepciókat az időben visszavetítve keressük tételeink vélt igazságát, hanem az adott korszakokat az akkor adott és meglévő körülmények közt vizsgáljuk, és vonjuk le belőle következtetéseinket. Minderre tekintettel az újabb kutatások eredményei alapján mi is csatlakozunk azon nézethez, amely szerint az „abszolútizmus” kifejezést saját korszakában – tehát 1660 és 1789 közt – nem használták, a kortársak az „abszolút hatalom” és az „abszolút monarchia” frazeológiával éltek.⁶

Az abszolút monarchiával kapcsolatban azonban jól el lehet egymástól választani annak *elméleti* és *gyakorlati* megvalósulását. Míg az abszolutista monarchia *teoretikus* rendszere már létezett a 16. század végén, addig a politikai berendezkedés *gyakorlati* terepén mindez csak a 17. század közepétől datálható.⁷

Az abszolút monarchiára vonatkozó vizsgálatunkat jelen tanulmányunkban az elmélettörténeti gyökerekre s az elméleti kifejlődés lépcsőfokaira koncentráljuk. Mindemellett fontosnak tartjuk az abszolút monarchia gyakorlati megvalósulását is, ezért a legfőbb összetevőkre fókuszálva – a tanulmány fő részét jelentő elmélettörténeti vizsgálódásokat bevezetendő – röviden bemutatjuk az abszolút monarchia kézzelfogható vívmányait.

I.

Az abszolút monarchia gyakorlatának főbb összetevői

Az 1620-as évektől kezdve megerősödött az egységesítési politika, amelynek fő csapásiránya a *vallási egység* elérésének célul tűzése volt, s amelyről úgy vélték, hogy egy jól szervezett államban ez a politikai kohézió alapvető eszköze.

⁵ FINER (1997) 1298.

⁶ Maga az *abszolutizmus* szó a franciáknál először 1796-ban, míg az angoloknál 1830-ban jelent meg első ízben. SASHALMI (2006b) 11.

⁷ SASHALMI (2006b) 11.

Az unifikáció irányába tolta az állam fejlődését a háborúk megnövekedett száma és költségei. A már említett dinasztikus háborúk – melyek a reformáció megjelenésével egy időre vallási színezetet öltöttek – folyamatos hadiállapotot eredményeztek. Míg a 16. században a békeévek száma huszonöt volt, ez a szám a 17. századra hétre csökkent.⁸ A 16. század kezdetétől a 18. század kezdetéig tartó ún. *hadügyi forradalom* 1690–1715 közti időszaka fő elemének Parker⁹ a hajóhadak és szárazföldi hadseregek méretében bekövetkezett hatalmas növekedést tartja.¹⁰

A folyamatos háborúskodások *egyre növekvő pénzmennyiséget* emésztettek fel. Kiemelkedő Franciaország költségvetése, melynek 1690-ben a 75%-át (!) emésztették fel a hadikiadások, amely arány nagyjából hasonló volt a kortárs államokban is.¹¹ Mindez előhívta a *katonai igazgatás* és a *pénzügyigazgatás* fejlesztését. Ezek kulcsfontosságú voltára a korszak egyik főszereplője, Richelieu bíboros hívja fel a figyelmet *Testament Politique*¹² című művében: „A történelem sokkal több olyan hadseregről tud, amelyet a szűkösség és a zűrzavar bomlasztott szét, mint amit elenségeik erőfeszítései tettek tönkre, és jómagam voltam a szemtanúja annak, hogy minden vállalkozás, amibe az én időmben fogtak, egyedül emiatt bukott meg.”¹³

A toborzott zsoldos haderő megfelelő irányítása, logisztikájának, szakigazgatásának intézése, valamint az ennek nyomán felértékelődő állami pénzügyek szakavatott igazgatási apparátus létrehozását igényelték, így világra jött az *új típusú állami bürokrácia* a maga kora *újkori hivatalnoki értelmisége*vel. A központi államgépezet modernizálása és az új állami

⁸ ILLÉS–KELEMEN–MÁRKUS–RÁCZ (2008) 22.

⁹ PARKER (1999) 158–159. Parker három időbeli szakaszát különbözteti meg a hadügyi forradalomnak: 1510–1560, 1580–1630, 1690–1715. Itt most nem térünk ki e hadügyi forradalom sok technikai és stratégiai vívmányára, csak a témánk szempontjából fontos összetevőre koncentráltunk.

¹⁰ Jól lemérhető a „létszámrobbanás” a francia haderő növekedésén: 1470-es évek: 40 000 fő, 1550-es évek: 50 000 fő, 1590-es évek: 80 000 fő, 1666: 97 000 fő, 1710: 350 000 fő. KENNEDY (1992) 54., 85.

¹¹ Az 1689 és 1714 közti időszak háborúiban Franciaország összes kiadásának 57–65%-át a szárazföldi csapatoknak, míg 10%-át a haditengerészetnek juttatta. Anglia ugyanekkor költségvetésének 40%-át a hadseregre, 35%-át a haditengerészetre fordította. KENNEDY (1992) 85.

¹² RICHELIEU (1964)

¹³ RICHELIEU (1964) 68.

bürokrácia megszületése az államszervezet abszolutista formájának nagy újítása.

Ennek a professzionizált, tisztviselői karát immáron nem elsősorban a születési előjog okán, hanem az egyetemeken szerzett – főként jogi – *szaktudás* „természetes szelekciójával” feltöltő központosított adminisztrációnak a közigazgatási munkáját többek közt a *kollegialitás* elve, a *hivatali ügyek írásban történő előkészítése* és a *testületi döntés* jellemezte. Ez elsődlegesen a központi ügykezelés szintjén jelentkezett, de később a fontosabb szakigazgatási szerveknek – főként az említett hadügynek és pénzügynek – kiépültek a mélységben, vertikálisan tagolt helyi hierarchikus egységei is.¹⁴ Az állam irányításának megszervezésében a privilégiumok iránti tiszteletet így lassan felváltotta a *racionalitás* objektív igénye.

A zsoldoshadseregek közvetlen irányításával rendelkező uralkodók a bürokrácia szervezeti hálójának új minőségű tudásával és hivatali munkájával „váltak le” végleg a rendekről. A rendi gyűlések fokozatosan elhaltak nyugaton, s ez készen kínálta a lehetőséget a *központi királyi jogalkotás* megerősítésére. Az új hivatalnokréteg által szakszerűen összeállított királyi rendeletek a végrehajtásban párosuló professzionizációval, valamint a bírósági rendszer újragondolásával és megújításával, azon belül a központi királyi bíróságok súlyának növekedésével s a fellebbezési rendszer átszervezésével, az egységes központi legfelsőbb bíróság megalkotásával elősegítették az abszolutista államhatalom koncentrációját.¹⁵

Az *abszolutizmus* – Richet találó jelzője szerint – mint „az adóztatás gyermeke”,¹⁶ tehát *politikai rendszerként* a fenti gyakorlati összetevőkkel az 1660-as évektől eredeztethető, amikor több területen háttérbe szorultak, illetve megszűntek a rendi gyűlések.¹⁷

¹⁴ ILLÉS–KELEMEN–MÁRKUS–RÁCZ (2008) 22–23.

¹⁵ ILLÉS–KELEMEN–MÁRKUS–RÁCZ (2008) 24–25.

¹⁶ HAHNER (2001) 53.

¹⁷ SASHALMI (2006a) 124.

II. Az abszolút monarchia teoretikus behatárolása

Csatlakozunk Sashalmi Endre azon nézetéhez (amit e kötetben leírt tanulmányában fejt ki bővebben), mely szerint az abszolutizmus – *teoretikus szempontból* – a monarchia olyan elméletét jelentette, ahol az uralkodó valamennyi, így az univerzális hatalomra törő külső (pápa és a német-római császár), valamint az uralmát korlátozni kívánó belső (rendek) hatóságtól független – azaz *szuverén* –, és jogi felhatalmazással rendelkezik, hogy a közjó biztosítására – a közjog szférájában – minden intézkedést megtegyen. Ez az abszolút hatalom azonban nem volt korlátlan, mivel nem hozhatott olyan rendelkezést, amely az isteni és természetjogba ütközött, vagy sértette az ország alaptörvényeit (*leges fundamentales*).

A *szuverenitás* középkori tartalmának vizsgálata rávilágít arra, hogy a főhatalomnak belső és külső tekintetben is szüksége volt a kizárólagosság biztosítására. Belső tekintetben ez a hatalom centralizált, szilárd kezben tartását jelentette az egész uralmi terület fölött, míg külső tekintetben az ún. „univerzális hatalmak” joghatósága, meghatározó befolyása alóli függetlenedés az elérendő cél.

A két univerzális hatalom, a német-római császár és a pápa a keresztény világ kizárólagos irányító hatalmának pozíciójáért, a hatalom teljességéért, vagyis a *plenitudo potestatis*ért¹⁸ folytatott küzdelme jelentik a

¹⁸ Molnár Péter forrásokban gazdag tanulmányából megtudhatjuk, hogy a római jogban a teljes körű felhatalmazást jelentő *plena potestas* egyházi variánsaként születik a *plenitudo potestatis* kifejezés. Az első előfordulása Nagy Szent Leó pápa (440–461) egyik levelében található, de még nem egyértelműsíthető tartalommal. IV. Gergely pápa egy 833-as körlevelében viszont már azt írja, hogy a római egyház birtokolja a *plenitudo potestatis*-t, amivel a többi egyház fölött teljes joghatósága van, s ezt a joghatóságot a helyi egyházak csak részlegesen (*in partem sollicitudinis*) és pápai felhatalmazás meglétében gyakorolhatják. Ezzel az érveléssel az Egyházon belüli minden legitim hatalom egyetlen evilági forrásává nyilvánítja magát a pápa.

E két idézett forráshely ismert és gyakran hivatkozott volt a 11. század kánonjogászai között. A végső legitimitást a *plenitudo potestatis* – *in partem sollicitudinis* fogalom pár fenti értelemben vett használatához Clairvaux-i Szent Bernátnak egykori tanítványához, III. Jenő pápához 1150 körül írt *De consideratione* című traktátusa adta meg („Mások meghívása a gondoskodás egy részére, a tiéd annak teljességére vonatkozik. Mások hatalmát bizonyos határok korlátozzák: a tiéd azokra is kiterjed,

keresztény királyságok szuverenitására a külső veszélyt. Mindkét hatalom az egyetemes irányításra tört, de éppen emiatt nem pontosan behatárolható területi alapon. Sem az egyház (*ecclesia*) mint a hívők közössége nem rendelkezett olyan területtel, amelyet földrajzilag pontos határok közé lehetett volna szorítani, de a császár sem deklarált ilyet, mivel ő az egész világ urának tartotta magát (*dominus mundi*).¹⁹

A két hatalom küzdelme végül is nem vezetett el sem egyikük végső győzelméhez, sem a cél (az egyetemes hatalom) eléréséhez. A reformáció aztán végképp leveszi a napirendről az egyetlen univerzális főhatalom megvalósításának kérdését, így a szuverenitás megteremtését ettől fogva már ez a külső veszély nem fenyegeti.

A „belső fronton” viszont folyamatos a küzdelem. Az uralkodók változó előjelű harcot folytattak a feudális anarchia eredményeképp létrejövő területi és jogi széttagoltság felszámolásáért, joghatóságuk kizárólagosságának megteremtéséért. A rendiség színrelépésével a helyzet tovább bonyolódott, mivel létrejött két hatalmi központ (az uralkodó és a rendi gyűlés), amely így megvalósította a rendi dualizmust, de ettől fogva a „szuverenitás valami lebegő állapotban megoszlik a »politikai testben«”.²⁰

Visszatérve az abszolutizmus teóriájában megjelenő, az abszolút uralkodó jogkörét korlátozó elemekre: az isteni és természetjog előírásai, valamint az alaptörvények az uralkodó felett álltak, s ezek tiszteletben tartása különböztette meg a törvényes abszolút uralkodót a zsarnoktól. Ha viszont az ország első embere mégis megszegte ezen rendelkezéseket, nem lehetett neki aktívan ellenállni, mivel ő egyedül csak Istennek tartozott számadással.²¹ Hahner Péter találó kifejezésével élve: az abszolút uralkodók „megtehettek volna mindent, amit akartak – de nem akarhattak mindent, amit megtehettek volna.”²²

akiknek hatalma van mások felett” – idézi CANNING [2002] 159). Ezt a legitimitációt és értelmezést mélyítették el a kánonjog terén aztán III. Ince dekretálisai, így a 13. század elejére a plenitudo potestatis már úgy fogta fel a pápaság, mint a pápa azon teljes hatalmát, amelyben a pápaság a pozitív egyházi jog – a világiakra is érvényes – egyetlen e világi forrása, mely ezt a teljes hatalmat az evangéliumok és az Egyház által elfogadott egyéb hitigazságok normatív keretei között gyakorolja. MOLNÁR (2007) 68–70.

¹⁹ SPRUYT (1994) 35.

²⁰ SZŰCS (1983) 51.

²¹ SASHALMI (2006b) 22–23.

²² HAHNER (2001) 53.

Mindebből következően megállapítható, hogy az abszolutista eszmerendszer *jogi keretbe* ágyazódott. Az abszolutista hatalom ugyanis nem zsarnoki hatalom, az eszmerendszert megalkotó teoretikusok nagy figyelmet szenteltek a zsarnok és az abszolút uralkodó megkülönböztetésének, s hangsúlyozták, hogy csakis együtt, egységben lehet értelmezni az uralkodó szuverén hatalmát és az alattvalók jogait.²³

Az abszolút hatalom (*potestas absoluta*) eredetének elméleti gyökerei után kutatva egészen vissza kell mennünk a 12–13. századig, amikor a *glossátorok* tevékenységével újra napvilágra kerültek a *római jog vívmányai* és hamar hivatkozási alapul szolgáltak az uralkodói hatalom eredetének szilárd, koherens és szerves fejlődéssel létrejövő fundamentuma számára.

Úgy véljük, hogy az abszolút monarchia teóriája *szerves fejlődés* eredményeképpen alakult ki, az azt létrehozó elemek más és más irányokból fonódtak egybe s léptek *szintézisre* az abszolutizmusban. Vizsgálatunk fő részét ezért a hatalom eredetével, legitimációs forrásaival kapcsolatos középkori elméletek bemutatásával kezdjük, amelyek a római jog terénümáig nyúltak vissza, de a kereszténységgel átítatva kaptak a kornak megfelelő jelentést – így véve magukra a Carl Schmitt-i értelemben vett teológiai köpönyeget.

²³ Mindezt jól illusztrálják XI. Károly (1660–97) svéd király szavai: „Bár bizonyos értelemben elmondható rólunk, hogy felette állunk a jognak oly módon, hogy hatalmunkban áll azt megváltoztatni, kinyilatkoztatni és módosítani, ha valamiféle *nyilvánvaló ésszerűség* vagy *elengedhetetlen szükségzerűség* azt megköveteli vagy megengedi; mindazonáltal, hogy ilyen ok, illetve az általunk lefektetett rendes jogi eljárás nélkül bármiféle változtatást eszközöljünk, vagy úgy tekintsük magunkat a jog felett állónak, hogy ne lennénk hajlandók megengedni, hogy azt élvezzék és védelmük, valamint biztonságuk érdekében éljenek vele – nos, ez olyasvalami, ami *teljességgel ellenkezik királyi hivatalunkkal és összeegyeztethetetlen alattvalóink jólétével.*” Idézi: SASHALMI (2006b) 25–27.

III.

A hatalommal kapcsolatos középkori felfogások

Az újra felfedezett római jog fogalomrendszerével „felfegyverezett” gondolkodók a *hatalom*ra, annak mibenlétére, eredetére, gyakorlásának korlátlan vagy korlátozott voltára koncentráltak elméleti fejtegetéseikben.

A hatalom (*potestas*) a rómaiaknál valamely dolog vagy személy feletti rendelkezési jogot jelentette. Magánjogi értelemben ez főként a családfő jogainak kiemelkedő pillére, az apai hatalom (*patria potestas*), ami a családfőnek a családjához tartozó valamennyi szabad személy fölötti teljes körű magánjogi uralmát foglalta magában.²⁴ Közjogi szempontból a köztársaságkori Róma főhatalmat gyakorló vezető tisztviselőit (*magistratusait*) megillető hivatali hatalmat jelölték a *potestas* szóval, ami a hatalmat általános értelemben jelölte.

E *magistratusi potestas* terjedelme a tisztviselők közt hierarchikusan eltért (*maior*, illetve *minor potestas*) vagy egyenrangú pozíció esetén (*collega*, azaz tiszttárs) azonos terjedelmű hatalmat (*par potestas*) eredményezett.²⁵ A *magistratusi potestas* egyaránt vonatkozhatott a *res publica* dolgainak intézésére, valamint a köz érdekében valamely római polgár felett gyakorolt irányítási jogosítványokra.²⁶

Maga a *res publica* a rómaiaknál még nem az államot jelölő szó, mivel ilyen kifejezést ők nem ismertek. Hamza Gábor figyelmeztet arra, hogy az „állam” – amely a *status* szó középkori jelentéséből származik – fogalmának megragadására a rómaiak több kifejezést használtak, de mai értelmezésének egyik frazeológia sem felel meg maradéktalanul. Ezek a fogalmak abban viszont megegyeznek, hogy mind szorosan kapcsolódnak az államot alkotó polgárokhoz. A városállam (*civitas*) szón a polgárok (*cives*) közösségét értették, míg a *res publica* csak a császárkorban vette fel a „köztársaság” jelentést (*libera res publica*).²⁷

²⁴ FÖLDI–HAMZA (2007) 243.

²⁵ FÖLDI–HAMZA (2007) 20.

²⁶ ILLÉS–KELEMEN–MÁRKUS–RÁCZ (2008) 33.

²⁷ Az említett kifejezések helyett (*civitas*, *res publica*) a rómaiak a saját államukat a köztársasági időszaktól fogva hivatalosan a „Római szenátus és a nép” (*senatus po-*

Ebben a kérdésben az egyik legfontosabb és leginkább hivatkozott forrás Cicero (*De re publica*), akinek a meghatározása szerint a *res publica* nem más, mint a „nép dolga” (*res populi*): „Az állam tehát a nép ügye, a nép azonban nem olyan embergyülekezet, amely akármilyen módon keletkezett, hanem a tömegnek olyan csoportosulása, amelynek alapja jogi megállapodás és közös előny. A csoportosulás elsődleges indítéka nem annyira a gyengeség érzésében, mint inkább az emberek úgynevezett természetes társas ösztönében rejlik [...]. S erre az emberi természet nem csupán felszólít, hanem egyenesen kényszerít is.”²⁸

A cicerói államfelfogás szoros kapcsolatban van korának társadalmi-gazdasági valóságával. Nem elvont, filozófiai alapokon nyugvó államfogalmat alkot – mint az általa oly nagyra becsült Platón²⁹ –, hanem állama a konkrét, valóságos római államban, a *libera res publicában* gyökerezik, nézetei a valóságos állam konstruálásnak alapját képezik.³⁰

Cicero állam-definíciója tehát három összetevőt tartalmaz:

- a) emberek gyülekezete;
- b) az emberi csoportosulások kerete egy jogi alapokon nyugvó megállapodás, megegyezés (*iuris consensus*);
- c) mindennek az érdekmotivációja pedig a „közös előny”.

Az így előtérbe került fogalom, a *res publica* tehát önmagában nem jelentett semmiféle kormányzati formát, hanem a *polgárok politikai értelemben vett közösségét* értették rajta, s mivel jelentésének gyökere a „köz”-höz kapcsolódott, így abból könnyen levezethetővé válik a *közszféra* fogalma.³¹

polusque romanus, azaz „SPQR”) megnevezéssel illették, s ezzel államuk lényegét *tartalmilag* ragadták meg. FÖLDI-HAMZA (2007) 18.

²⁸ CICERO (1995) 90.

²⁹ Platón Állam (*Politeia*) című műve egy tiszta eszméből levezetett tökéletes állam ideáltípusának bemutatása, melyben megvalósulhat az igazságosság társadalmi eszménye, ami Platón vizsgálódásának központi eleme. COLEMAN (2000) 81–82.

^A ^{mí} elvont, utópisztikus jellege és az igazságosság főtémája alapvetően megkülönbözteti Cicero alkotásától. Bayer József megjegyzi, hogy a *politeia* fogalma egyjelentésű az alkotmány és a politikai rend fogalmával, mégis általában államként fordítják. BAYER (2003) 41.

³⁰ CICERO (1995) 19.

³¹ CANNING (2002) 101–102.

A *res publica* ez irányú értelmezését találhatjuk meg Salisbury János *Policraticus* (1159) című művében. A szerző az uralkodóról mint közszemélyről (*persona publica*) szól, aki a „*respublica*” első számú hivatalnokaként közhatalmat (*potestas publica*) gyakorol egy világi cél, a közhaszon (*utilitas publica*) érdekében.

Salisbury János megfogalmazásában az uralkodó az a személy, „aki a köz javára munkálkodik, és mások hasznát mindenben a maga akaratának elébe helyezi, [...] a közjó szolgálattevője [...] és közhivatalt visel”.³² Az erre való felhatalmazás forrásának Salisbury a *lex regia* római jogi elvét jelöli meg, mely szerint a nép minden hatalmát átruházta a császárra.³³ A *Policraticust* egyes szerzők oly nagyra értékelik, hogy azt egyenesen a római jogi fogalmaknak a korabeli keresztény társadalomfelfogásba való beintegrálásának első nagyszabású kísérleteként fogják fel.³⁴

Visszatérve a *res publica* érdekében használt *potestas* tartalmi elemeire, a korabeli szerzők a *hatalom eredetére*, illetve *gyakorlásának* korlátlan vagy korlátozott voltára koncentráltak vizsgálódásaikban.

A hatalom eredetével kapcsolatban egységesen Pál apostol rómaiakhoz írt levele szolgált alapköül:

„Mindenki vesse alá magát a fölöttes hatalomnak. Mert nincs hatalom, csak az Istentől, ami van, azt Isten rendelte. Ezért aki a hatósággal szembeszáll, Isten rendelésének szegül ellene. Az ellenszegülő pedig magára vonja az ítéletet” (Róm, 13, 1–2).³⁵

A végső forrástól, Istentől eredő univerzális hatalom – amit a középkori szerzők *principium unitatis*nek neveztek – az egység gondolatát hordozza, ahol a világi és egyházi szféra egysége mellett az Isten által teremtett világ a *lex aeterna*, azaz az isteni vagy örök törvény uralma alatt áll. Ennek érvényesüléséhez kiemelkedő segítséget nyújt az *ecclesia universa*

³² SALISBURY (1999) 56.

³³ SASHALMI (2006a) 39–40.

³⁴ MYERS (1982) 246.

³⁵ ÚJSZÖVETSÉGI SZENTÍRÁS (1983) 635–636. Más újszövetségi helyen is lehet az isteni főhatalom alátámasztásául szolgáló szöveget találni: pl. „Péter és János azonban így válaszoltak: „Ítéljétek meg magatok, helyes volna-e Isten előtt, hogy inkább rátok hallgassunk, mint az Istenre?” (ApCsel 4, 19). ÚJSZÖVETSÉGI SZENTÍRÁS (1983) 472.

lis, vagyis az Egyház, mely tisztán közvetítve a *lex aeternát* hozzájárul az *unicus principatishoz*, azaz az isteni jellegű kormányzáshoz.³⁶

Az *univerzalizmus* azt is magával hozta, hogy megkülönböztették az egyházi és világi szférát, különbséget téve a világi hatalom (*regnum*) és az egyházi hatalom (*sacerdotinum*) között. E felosztás alapján – a jog szempontjából nézve – az előírások rendszere is két részre bontható, úgymint a *leges*, vagyis a *regnumban* érvényesülő szabályok, és a *canones*, azaz a *sacerdotinumban* érvényesülők. Ezen jogok foglalata a *ius divinum*, az isteni jog, amely biztosítja az eszmei egységet, s ennek értelmezése az Egyház feladata.

A *leges* lesz aztán a világi szféra „kitörési pontja”, s így a világi hatalom önállósulni tud az egyházi hatalomtól. A hatalom isteni eredete (*Imperium ab Deo*) ugyan továbbra sem kérdőjeleződik meg, de a világi hatalom a kor világi jogi gondolkodóinál már függetlenedik az egyházitól („*imperium non dependet ab ecclesia*”).³⁷ Érdekes módon a *ius divinum* viszont felértékelődik a világi hatalom számára, quasi tükörképét adja részére, így alkalmas a korabeli politikai–jogi gondolkodás elvárásainak közvetítésére a világi hatalom felé.

A *ius divinum* helyének kormányzásbéli kijelölésében múlhatatlan érdemeket szerzett a 13. század kiemelkedő „ideológusa”, Aquinói Szent Tamás. Az ő értelmezésében a *ius divinum* nem más, mint *ius naturale*, azaz természetjog, amely egy képzeletbeli jogrendszerként funkcionál. Az emberek által írott jog a természetjogból ered, az emberi törvényeket mindig ahhoz kell mérni. Itt az Isten ígését közvetítő Szentírás a „mérő mérték”, s a világi hatalom által készített törvényeket ehhez mintegy „megmért mértékként” (*mensura mensurata*) kell viszonyítani. A *ius naturale* – szakrális eredete folytán – olyan erős, hogyha a hatalommal bírók által írott jog ellentmondana neki, akkor az az utóbbit semmissé degradálja, de ugyanez az eredmény áll fenn akkor is, ha a jogszolgáltatásban világi, írott jog alapján születne igazságtalan ítélet, mivel az *igazságtalanság ellentétes a természetjoggal*.³⁸

³⁶ GIERKE (1922) 20.

³⁷ GIERKE (1922) 21.

³⁸ „Ha pedig azt vizsgáljuk, hogy a bírónak mindig az írott, azaz az emberektől származó törvény szerint kell-e ítélni, úgy tetszik, hogy nem. Ugyanis mindig el kell kerülni az igazságtalan ítéletet. Ámde az írott törvények néha igazságtalanságot tartal-

BEVEZETŐ GONDOLATOK

Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának Magyar Állam- és Jogi Történelmi Tanszéke a magyar alkotmánytörténet, valamint az európai alkotmány- és parlamentarizmus-történet tantárgyak oktatása és a kapcsolódó kutatómunka során szerzett tapasztalatai alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy az alkotmánytörténet és a történettudomány művelői egymástól indokolatlanul távol, egymás munkáiról néha indokolatlanul keveset tudva munkálkodnak, miközben eltérő megközelítésmóddal és hangsúlyokkal ugyan, de óhatatlanul hasonló jelenségeket vizsgálnak és próbálnak hallgatóikkal, olvasóikkal megismertetni.

A történettudomány fontos szakágazata az alkotmánytörténet (melynek oktatása – régebben államtörténet néven – tradicionális és racionális okokból egyaránt a jogi felsőoktatás területéhez tartozik), ugyanakkor bármennyire el is különül ez a tudományág a klasszikus történettudománytól (rendszerint nem is történészek, hanem jogász végzettségű munkatársak oktatják és kutatják, innen is ered eltérő fogalomhasználatuk és gondolkodásmódjuk), nyilvánvalóan nem értelmezhető és nem alkalmazható a történettudomány eredményeinek megfelelő ismerete hiányában.

Érthetetlen okból mindezen kapcsolódási pontok ellenére a közelmúltban minimális volt az interakció történészek és jogtörténészek (azaz a jog fejlődésével, jogintézmények történetével foglalkozó jogászok) között. Természetesen megvásároltuk, jó esetben el is olvastuk egymás könyveit, ritkább (és még jobb) esetekben felfigyeltünk egymás érdeke-

A hatalom isteni eredete mellett azonban megkülönböztették a lelki hatalmat (*spiritualis potestas*) és a világi hatalmat (*saecularis potestas*). Az univerzális hatalom e két összetevője kezdetben a világi uralkodót, a császárt illette, mely pozíció birtokosa a Bizánci Birodalomban egyben az egyház feje is volt, amit a bizánci *symphonia* (összhang) elve fejezett ki³⁹ – így víve tovább az ókori Római hagyományt.

A nyugati területeken viszont már a korai egyházatyák felfogása is az volt, hogy az uralkodó *tagja, de nem feje* az egyháznak. Utóbbira reagálva Nagy Károly császársága behozta a *rex et sacerdos* elvet, mely szerint a király egyben egyházi személy is, hiszen a felkenés szentségi ereje következtében az uralkodó a koronázáskor „átlényegül”, így „*quasi clericus*”-sá válik.⁴⁰ Erre az egyház válasza a VII. Gergely pápa által 1075-ben kiadott, huszonzét pontból álló *Dictatus Papae* azon kitétele, hogy a pápának jogában áll a császárt is letenni a trónjáról (12. pont), illetve hogy az alattvalókat a pápa feloldozhatja az uralkodónak tett hűségeskü alól (27. pont).⁴¹

Mindezt az álláspontot tovább erősíti VIII. Bonifác pápa 1296. szeptember 20-án kiadott *Ineffabilis* kezdetű bullája, melyben az egyházfő kijelenti, hogy a pápának joga van a király minden cselekedetét felülbírálni. A lelki és világi hatalom kérdésében aztán ugyanezen pápa 1303. november 18-i keltezésű, *Unam Sanctam* kezdetű bullájában fogalmazza meg a nagy hatású ún. „két kard” elméletet. A Jézus elfogásának törté-

maznak [...] Ha az írott törvény rendel valamit a természetjog ellen, akkor igazságatlan és nincs kötelező ereje [...], az efféle irományokat helyesebb nem is törvényeknek nevezni, hanem romlásoknak. És ezek alapján nem lehet ítéletet hozni.” *Summa Theologica* 2 II. 60. 5. Lásd KOVÁCS (1988) 13.

³⁹ A régebbi történeti kifejezést, a *caesaropapizmust* az újabb történetírás a nyugati szemléletet tükröző téves megfogalmazásnak tartja. SASHALMI (2007) 156.

⁴⁰ GIERKE (1922) 24.

⁴¹ Szuromi Szabolcs szerint ezen pápai jogok logikusan következtek egyrészt az Egyházon belül az apostolokra bízott hatalom természetéből, másrészt pedig abból a felfogásból, mely szerint az uralkodó az Egyház tagjaként él hatalmi jogosítványival. A *Dictatus Papae*-ra vonatkozó forráskritikai vizsgálata alapján Szuromi azt állítja, hogy a VII. Gergely által a pápának vindikált jogosítványok egyike sem novum, mivel nagy részük fellelhető Nagy Szent Gergely leveleiben, a 419-es *Carthago-i Zsinat* és a 451-es *Clarendoni Zsinat* rendelkezéseiben, a patrisztikus szerzőknél (Szent Cyprianus, Szent Ambrosius) és a *Decretales Pseudo-Isidorianae*-ben. SZUROMI (2007) 59–60.

netéből vett analógia alapján a kardok a világban fellelhető két hatalmat jelentik: a *lelki* és a *világi* hatalmat. A lelki kard a pápát, míg a világi kard a császárt illeti. De mivel minden hatalom forrása Isten, aki a hatalmat az Egyházon keresztül juttatja el az emberekhez, ezért a két említett kardot földi helytartójának, a pápának adja, aki ezek közül a lelkit megtartja, a világot a felkenés aktusával adja át az uralkodónak.⁴²

Itt már a császárság és a pápaság közti küzdelem kellős közepén járunk, amit az egész keresztény világ egyedüli főhatalmáért, a *plenitudo potestatis*ért folytattak. Ennek a harcnak aztán az lesz a vége, hogy ahelyett, hogy egyikük megszerezné a *plenitudo potestatis*et, mindkettőjük hatalma korlátozottá válik, azaz *potestas limitata* lesz. A korlátozó fél pedig nem lesz más, mint a nép (*populus*).

A következőkben röviden vizsgáljuk meg az egyházi és a világi hatalom ez irányú mozgását.

IV.

A nép mint a hatalom forrása – az egyházi szférában

Az egyházi szférában a kezdeti időkben a római nép akaratnyilvánításából „olvassák ki” az egyházi vezetők a leendő pápa személyére vonatkozó isteni szándékot, így a kezdeteknél is már a nép választása a pápai hatalomszerzés forrása. A német-római császárok viszont maguknak vindikálják a pápaválasztás megerősítésének jogát, amit a 962-ban kiadott *Ottoniánium* ki is mond: felszentelése előtt minden újonnan megválasztott pápa köteles hűségesküt tenni a császár küldöttei vagy a császár fia jelenlétében.⁴³

1059-ben viszont – IV. Henrik kiskorúságát kihasználva – a Szentszék új pápaválasztási rendet vezetett be. Visszatérték a római néphez, mint a legitimitáció fundamentumához, mivel a pápai dekrétum alapján a római

⁴² SZUROMI (2007) 62–63.

⁴³ CANNING (2002) 115.

nép „képviselői”, a *kardinálisok* testülete választja meg az új pápát. Ezt a választást megerősíti a római nép közfelkiáltással, *acclamatióval*.

Itt már a korai *népfelség* elvére lelhetünk, amit Nicolaus Cusanus úgy fogalmazott meg az 1434-es, *De concordantia catholica* („A katolikus egyetértésről”) című munkájában, hogy a törvényes főhatalom legitimációjára számára döntő fontosságú, hogy annak a természettől szabad emberek szabadon vetik alá magukat. Ezen *természetes szabadságot* Isten plántálta az emberekbe, s ebből következően valamennyi hatalom – melyek végső forrása szintén Isten – isteni hatalomnak számít, amennyiben azt az alattvalók közmegegyezése megerősíti.⁴⁴ Mindezek alapján a nép választása mögött mindig Isten akarata áll (*principaliter a Deo*). Ennek az elvnek a népszerű, köznépből elterjedt formája a közkeletű szólás: a nép szava Isten szava (*Vox populi, vox Dei*).⁴⁵

Innen az Egyházban a következő lépés a pápa egyszemélyi hatalmát lehetővé tevő *konciliarizmus*, azaz zsinatelvűség, ahol a *concilium*, azaz a zsinat, mint a kereszténység legfőbb képviselő testülete megvalósítja az *egyházi népszuverenitást*.⁴⁶ A konciliarizmus elmélete és gyakorlata a pápai joghatóságot az egyetemes zsinat hatalmából eredeztette, ezért a pápaságot a zsinat fősége alá helyezte a „zsinat a pápa felett” (*concilium supra papam*) elv kimondásával.⁴⁷

A konciliarizmus radikális felfogásának legjelentősebb megfogalmazója Padovai Marsilius, aki 1324-es *Defensor Pacis* („A béke védelmezője”) című művében kifejti, hogy hitbeli és egyházfegyelmi kérdésekben kizárólag az *egyetemes* (az egyház egészét reprezentáló) *zsinat* illetékes. A pápa – akinek hatalma csak annyiban származik Krisztustól, amennyiben az összes papé és püspöké – pusztán „a zsinat elnöke”. Míg a pápai funkciót csupán hasznos elemnek tartja a *hitegység* szolgálatában, addig a zsinatot az egyházszerkezet szükséges részének nyilvánítja.⁴⁸ A zsinat összehívásának jogát Marsilius szerint a világi hatóságot illeti.⁴⁹

⁴⁴ CANNING (2002) 259.

⁴⁵ ILLÉS–KELEMEN–MÁRKUS–RÁCZ (2008) 33.

⁴⁶ ILLÉS–KELEMEN–MÁRKUS–RÁCZ (2008) 35.

⁴⁷ CERGELY (1982) 153.

⁴⁸ GÁRDONYI (2001) 96.

⁴⁹ Marsilius 1326-ban személyesen nyújtotta át Bajor Lajosnak művét, melynek címe – *Defensor pacis*, azaz „A béke őre” – szerint a béke őrzője maga a császár. Marsilius érvelése szerint a természetes békét maguk a pápák bontották meg egyed-

A zsinati elv mérsékelt megfogalmazói (William Ockham, Konrad von Gelnhausen, Heinrich von Langenstein, Jean Gerson) az egyházon belüli döntési pozíciókat értékelték újra, abból a feltevésből kiindulva, hogy az egyház tévedhetetlenségét nem garantálhatja egyetlen személy, a pápa. Ockham *Dialogus de imperatorum et pontificum potestate* című munkájában (1334) – a zsinati elv marsiliusi felfogása mellett – nem tagadta ugyan a pápa jogát a zsinat összehívására és vezetésére, de mindehhez azt a fenntartást fűzte, hogy ebből ne származzon kára a keresztény hitnek.⁵⁰ Ockham e művében fogalmazta meg azt a nagy hatású nézetét, mely szerint az egyházat a hívők gyülekezete (*congregatio fidelium*) alkotja, amely – mint a szuverenitás legfőbb birtokosa – a zsinaton a főpapok és a teológusok által képviselteti magát.⁵¹

Hasonló nézeteket fejtett ki Franciscus Zabarella *De schismate* című művében. Érvelése szerint a hatalom „akár egy alapon” (*tanquam in fundamento*), a keresztény közösség testületén, valamint a pápán, „mint első szolgán” (*tanquam principali ministro*) nyugszik, s utóbbi csak a hatalom közvetítője. Mivel a hatalom végső soron így a hívők gyülekezetétől származik, ezért az *egyetemes egyházat* mint testületet az egyetemes zsinat képviseli, és az gyakorolja az egyház kormányzatát.

Zabarella kiiktatja a *Dictatus papae* amaz előírását, hogy zsinatot érvényesen csak a pápa hívhat össze azon érvelésével, hogy nem az számít, miképpen alakul meg az egyetemes zsinat, a hívők gyülekezete képviseletének ténye törvényessé teszi a pápa hívószava nélküli összeülést

uralmi törekvéseikkel, s velük szemben a császárnak a feladata a rend helyreállítása és megőrzése, így nem az egyház, hanem a világi állam a „tökéletes társaság” (*societas perfecta*). XXII. János pápa Marsilius művének öt gondolatát 1327-es bullájában eretneknek nyilvánította, de Bajor Lajos – akinek udvarában élt Marsilius – ezzel mit sem törődve, a műben lefektetett elvek szellemében cselekedve 1328 januárjában Rómába való bevonulását követően nem a pápától, hanem a római nép képviselőjétől, a *városi prefektustól* fogadta el a császári koronát, s felkenését is két kiközösített püspök végezte. Marsilius is megkapta ezt követően jutalmát: az új császár kinevezte Róma helytartójának. GERGELY (1982) 153–154.

⁵⁰ GÁRDONYI (2001) 97.

⁵¹ Ockham főként az egyház „tudósi szférájára”, a teológusokra és az egyetemi tanárookra bízta volna az egyháznak a zsinaton keresztül megvalósuló vezetését. GERGELY (1982) 153.

is. Ennek alapján kormányzati célból az összegyűlt egyetemes zsinat az egyetemes egyház fizikai kifejeződése.⁵²

A konciliarizmus eszmei összetevői után kutatva megállapítható, hogy bizonyos elemei hagyományosak, mások egészen új eszmék, melyek a 14. század elején keletkeztek.⁵³ Az egyházi hagyományban megtalálható a zsinat mint *végző döntéshozó fórum* gondolata, melyet a hitet érintő kételey esetén kell tanácskozássá összehívni. Ugyancsak ilyennek tekinthető a már Gratianusnál fellelhető nézet az eretnek pápa egyetemes zsinat általi letételéről, vagyis a pápát senki sem ítélheti el, „hacsak nem találtatott hitehagyottnak” (*nisi deprehendatur a file devius*).⁵⁴ De már az a tétel, hogy a pápa a zsinattal együtt „nagyobb”, mint a pápa önmagában, új színezetet kapott, hiszen korábban egyetemes zsinat sohasem lépett fel pápai döntések ellen, hanem a döntések ünnepélyes kihirdetésével az egész egyház egyetértését fejezte ki.

Teljesen új eszme volt a *pápával szembeni fellebbezés* a zsinathoz és az egyetemes zsinat tévedhetetlenségének felvetése. A legfőbb változásnak azonban az a lépés tekinthető, amely a zsinat és az *egyházreform* egymáshoz rendelését eredményezte. A középkori zsinatokon ugyanis a klérus fegyelmeinek és erkölcsi életének javítása csak a zsinati határozatok egyik eleme volt. A konciliarizmus összefüggésében azonban maga a zsinat lett az egyházreform célja és egyetlen hatásosnak vélt eszköze.⁵⁵

⁵² CANNING (2002) 255–256.

⁵³ Bár az elmélet kidolgozói középkori kánonjogi gyökerekre hivatkoztak (mindelelőtt a *Decretum Gratianira* 1139–40), létrejöttére mégis inkább a VIII. Bonifác (1294–1303) és a Colonna bíborosok, illetve Szép Fülöp francia király között kiborobant *világi* konfliktus gyakorolt döntő befolyást. A pápai döntések ellen ugyanis 1297-ben a kardinálisok, 1303-ban pedig az uralkodó az egyetemes zsinathoz fellebbezett. Ugyanez történt XXII. János (1316–34) idején a spirituális ferencesek és Bajor Lajos esetében (1323). GÁRDONYI (2001) 96–97.

⁵⁴ Gratianus 1140 körül keletkezett híres műve a *Concordantia discordantium canonum* („A [látszólag] ellentmondó kánonok összhangja”), amit egyszerűen csak *Decretum*nak nevezték. CANNING (2002) 169, 174.

⁵⁵ A *reformare/reformatio* kifejezés eredetileg az *ember elvesztett paradicsomi méltóságának helyreállítására* vonatkozott a teológiában, így az eredeti értelemben vett reformátor maga Krisztus. A pápai iratokban a 11. században bukkant fel a szó, és az egyházi fegyelem, mindenekelőtt a klérus fegyelmeinek jobbítására utalt. A később jelentőssé váló *reformatio ecclesiae in capite et in membris* („az egyház reformja a főben és a tagokban, vagyis a pápai kúriában és az egyházmegyékben”) kifejezés 1290 körül került megfogalmazásra. Ezáltal a reform elnyerte azt az értelmét, amely

Visszatérve a pápa primátusának határaival kapcsolatos kérdésekhez: mi a teendő abban az esetben, ha éppen a pápa áll az egyház egységének és békéjének útjában? Kit illet az ítélkezés joga a közönséges büntettet vagy eretnokséget elkövető pápa felett? A konciliarista felfogás egyértelműen fogalmaz: az eretnek vagy bűnös pápát *kiközösítik*, ezáltal „kisebb” lesz minden más kereszténynél, tehát *elítélhető*. Ezeket a cselekményeket, aktusokat pedig egyedül az egyetemes zsinat jogosult foganatosítani.

Az 1414-ben, a szétszakadt egyházirányítás időszakát végérvényesen lezárni hivatott *konstanzi zsinat* ezeket a kérdéseket a gyakorlatban is megválaszolta.⁵⁶ Miután a zsinat megnyitását követően az azt összehívó XXIII. János nem tudta magát törvényes pápaként elismertetni, ezért elhagyta Konstanzt. A helyzetet Luxemburgi Zsigmond német-római király mentette meg, amikor személyesen lovagolt körbe a városban, és megtiltotta a zsinati résztvevőknek a távozást.⁵⁷

A konstanzi zsinat tehát először éppen az összehívó pápával került szembe, ezért megkerülhetetlenné vált az állásfoglalás az egyházi főhatalom kérdésében. A kor legnevesebb párizsi teológusa, a mérsékelt konciliarista Jean Gerson fejtette ki a zsinat teológiai legitimációját: az egyházat reprezentáló egyetemes zsinatot *a Szentlélek hívta egybe és Krisztus erősíti meg*, ezért mindenkinek, még a pápának is engedelmessé kell a zsinati döntéseknek. Ezen az alapon nyugodott a zsinat további

az egész egyház – az intézmény és az egyes személyek – megújulásának programját hordozta magában, azonban nem az újítás, hanem az eredethez való visszatérés szellemében. Ez az eredet a Szentfrásban megjelenített *apostoli testület* és a *jeruzsálemi ősegyház* életformája. A késő középkor egyházi reformmozgalmai – természetesen korhoz kötötten – ezt a célt igyekeztek megvalósítani. GÁRDONYI (2001) 97–98.

⁵⁶ A zsinat előzményei közé tartozik, hogy 1409-ben nyolc kardinális elhagyta a római pápát, hét pedig az avignonit, és zsinatot hívtak össze Pisába, ahol a két pápát letették nyilvánították, majd egy újabbat választottak, V. Sándort (1409–10). A magyar trónt is magáénak tudó Luxemburgi Zsigmond német-római király világossá tette, hogy a hagyományos császári szerepfelfogásnak megfelelően „a küzdő egyház védelmezője”, vagyis az egység garantálója kíván lenni. A király szövetségesre lelt XXIII. Jánosban (1410–15), a pisai pápában, aki viszont saját megerősítését remélte tőle, hiszen a zsinatot előkészítő tárgyaláson Zsigmond az ősi *officium stratoris* szertartása szerint gyalog, a pápa lovának kantárszárát fogva vezette be őt a katedrálisba. GÁRDONYI (2001) 98.

⁵⁷ GÁRDONYI (2001) 98–99.

működését szabályozó *Haec sancta Synodus* kezdetű dekrétum, amely kimondta a következőket:

- a) a zsinat törvényesen gyűlt össze, a pápa pedig nem tehet semmit a zsinat felszámolására vagy a résztvevők megbüntetésére,
- b) ugyanolyan engedelmesség illeti a zsinati határozatokat, mint a pápai döntéseket,
- c) a zsinat pápával szembeni fősége nemcsak a szakadás felszámolására, hanem a későbbi egyházreformra, valamint hitbéli kérdésekben való állásfoglalásra is vonatkozik.⁵⁸

V.

A nép mint a hatalom forrása – a világi szférában

A kereszténység privilegizált vallássá válása a Római Birodalomban (313: milánói ediktum; 380: thesszaloniki ediktum)⁵⁹ azt a változást eredményezte, hogy kialakult a *kormányzat és az uralkodás keresztény elmélete* azzal a céllal, hogy megfeleljen egy császári hatalomnak, amely maga is keresztény volt. Mindennek az lett a messze ható következménye, hogy innentől fogva a középkorig nyúlva a kormányzatnak egy olyan elmélete alakult ki, amit csak keresztény fogalmakkal lehetett megérteni és igazolni.

⁵⁸ GÁRDONYI (2001) 99.; GERCELY (1982) 169. Gárdonyi Máté szerint a *Haec sancta*ra vonatkozó ekkleziológiai kérdés az, hogy a dekrétum csak az adott helyzetre érvényes szabályozás-e vagy általánosság emelt egyházkormányzati elv? Bár a következő évszázadokban számtalanszor hivatkoztak a zsinat főségének konstanzi deklarálására, Gárdonyi úgy véli, hogy a Szentszék – legalábbis a bázeli zsinat után – az örök érvényű definiálást sohasem ismerte el.

A konstanzi zsinat az egyházreformra vonatkozó határozatokat is hozott, melyek közül a legnagyobb jelentőségű a *Frequens* dekrétum volt (1417. október 9.). Ebben – még a pápaválasztás előtt – rögzítették, hogy Konstanz után öt, majd hét, a továbbiakban pedig tízévenként egyetemes zsinatot kell tartani. Az előírásban tetten érhető a konciliarizmusnak azon szándéka, amely a zsinati elvet az egyházi struktúra alapjává, a periodikusan tartott zsinatokat pedig a szüntelen reform eszközüvé kívánta tenni. GÁRDONYI (2001) 100.

⁵⁹ FÖLDI-HAMZA (2007) 61.

A kereszténység – magából eredően – amúgy nem emelt piedesztálra egyetlen kormányzati formát sem, de mivel a késő középkorban és a kora újkorban a *monarchia* számított az egyetlen uralmi formának, amihez a kereszténység az egyházon keresztül kapcsolódott, ezért a keresztény politikai gondolkodás monarchikus jelleget öltött.⁶⁰

A világi szférában a hatalom egyik alapforrása – a glosszátorok által kidolgozott elmélet alapján – a római nép (*populus romanus*), amely az *imperium* birtokosa. Ezt az imperiumot, azaz főhatalmat a római nép átruházta a római császárra a *lex regia* segítségével: „A régi törvény által (*lege antiqua*), amit »királyinak« hívtak, a római nép minden joga és hatalma a császárra szállt.”⁶¹ Mindezt Ulpianus úgy írja le, hogy ami a princepsnek tetszik, annak törvényereje lesz, „mivel a királyi törvény erejével, amelyet hatalmáról hoztak, a nép átruházta minden méltóságát és hatalmát”.⁶²

A világi főhatalom másik alapforrása Isten. Ennek megfogalmazása ugyanúgy megtalálható a *Corpus iuris*ban, mint a néptől való eredetetés koncepciója. Justinianus magát a következőképpen jellemzi: „Isten akaratából irányítván birodalmunkat, amelyet a mennyei felség bízott ránk”,⁶³ illetve „isteni parancsra felöltöttük a császári jelvényeket”.⁶⁴

⁶⁰ CANNING (2002) 18.

⁶¹ D. Const., *Deo auctore*, 7 és C. 1.17.1., 7.

⁶² D. 1.4.1. A *lex regia* megítélésével kapcsolatban a történészek két pártra szakadnak. Az egyik irányzat a *lex regiát* a köztársaságból a császárságba való átmenetet *ex post facto* igazoló jogi konstrukciónak tartja, aminek rendeltetése a császári hatalom legitimációja [pl. ULLMANN (1975) 56.; LUCREZI (1982) 178.]. A másik felfogás szerint a *lex regia* nem más, mint *leges de imperio*, amellyel a római népgyűlés a császároknak uralkodásuk kezdetén adta a kezükbe a hatalmat (pl. MOMMSEN (1887) 876–879.).

Ahogy Canning megjegyzi, ezzel az utóbbi értelmezéssel csupán az a gond, hogy csak egyetlen *leges de imperio* maradt fenn, Vespasianus császáré, s annak szövege nem a *lex regia* tartalmát jeleníti meg, vagyis nem általános érvényű hatalomátruházást ad, hanem konkrét jogkörök és kiváltságok átszállásáról rendelkezik. Canning szerint az tűnik a *lex regia* legbiztosabb értelmezésének, hogy az valójában egy késői és klasszikus jogi konstrukció volt, amelyet Justinianus úgy fogadott el, mintha az már eredetileg is törvény lett volna. CANNING (2002) 24–25.

⁶³ D. Const., *Deo auctore*

⁶⁴ C. 7.37.3.

A császár isteni eredetű hatalma okán „a világ ura” (*dominus mundi*).⁶⁵ A császár törvényei szentek (*sacrae*) és örökérvényűek (*in omne aevum*)⁶⁶, az ő akarata az egyedüli törvény: „ami a princepsnek tetszett, az törvényerővel rendelkezik” (*Quod principi placuit, legis habet vigorem*).⁶⁷ Innen már csak egy lépés a császár törvények felettsége: „fel van mentve a törvények alól” (*legibus solutus*).⁶⁸ Canning arra hívja fel a figyelmet, hogy a császár felmentése a saját egyetemes tekintélyéből fakadó törvények alól, azaz a *legibus solutus* ideája a késő középkori szerzők gyakori hivatkozási alapjául szolgált, amit az uralkodó abszolút hatalmának alátámasztásául a római jog „szentesítéseként” használtak fel.⁶⁹

A hatalom mindkét forrása – a nép és Isten – egyaránt igazolható a *Corpus iuris*ből. Ez viszont csak látszólagos ellentmondás, mivel a népi legitimitáció nem állt ellentétben a már kiválasztott uralkodók hatalma isteni forrásával, hanem inkább szükséges része volt annak a folyamatnak, amely a király hatalmát törvényesítette a konkrét személy kijelölésének folyamatában. A nép által elfogadott uralkodó Isten segítségével és kegyelméből uralkodott.⁷⁰ Az uralkodó „király Isten kegyelméből” (*rex Dei gratia*) uralkodott tehát és a formula aztán alapvető legitimitációs fundamentumnak számított a középkori és újkori monarchiákban.⁷¹

⁶⁵ D. 14.2.9.

⁶⁶ C. Const. *De emendatione codicis*; C. Const. *Omnem*, 11.; D. Const. *Tanta*, 23.

⁶⁷ D. 1.4.1.; Inst.1.2, 6. Canning megjegyzi, hogy ez az Ulpianustól származó szakasz eredetileg valószínűleg azt jelentette, hogy valahányszor kétely merült fel a törvényt illetően, a császári értelmezés a megfelelő. CANNING (2002) 14. [lábjegyzetben].

⁶⁸ D. 1.3.31 (Ulpianus)

⁶⁹ CANNING (2002) 23–24., de ugyanez a véleménye Kenneth Penningtonnak is: PENNINGTON (1993) 77–90.

⁷⁰ CANNING (2002) 42.

⁷¹ Maga a kifejezés a nyugati barbár királyságokban először valószínűleg Agilulf longobárd király (590–616) idejéből származik, de Sevillai Izidor is használta Svinthila vizigót uralkodóra (621–631). Az isteni kegyelemből származtatott királyság eszméjének ősforrása a Biblia. Az Újszövetség két szakaszát – amely általában véve Isten és a keresztény ember kapcsolatával foglalkozott – ebben az összefüggésben Isten és a király viszonyára alkalmazták: „Isten kegyelméből vagyok az, aki vagyok” (1 Korint husiaknak 15,10), illetve „az ember semmit sem vallhat a magáénak, hacsak nem a mennyből kapta” (János 3,27). Két másik szakasz pedig egyértelműen a főhatalommal foglalkozik: a már említett szöveg, melynek alapján minden hatalom egyedüli forrása

A másik legitimációs fundamentum, a római nép a *lex regia*val fémjelzett hatalomátruházási felfogásban a birodalom polgárjoggal rendelkező népességét jelentette, így ez a főhatalom megfelelő jogalappal szállt át a Nyugat új, univerzális igényekkel fellépő uralkodójára, a német-római császárra. A középkori császári hatalom a *renovatio imperii*,⁷² azaz a birodalom megújítása révén Nagy Károly koronázásával születik újjá. Ennél a koronázásnál a pápa a római nép *acclimatio*ját, hozzájárulását közvetítve átruházta az *imperiumot* a *princeps*re. Ez az elmélet nem volt más, mint a *translatio imperii* nagy hatású középkori tana. Az így létrejövő univerzális monarchia a *ius naturale* alapján egy egységet alkot (*unum collegium et corpus*) s célja a közös előmozdítása (*pro communis bono*).⁷³

Mindezt még alátámasztja egy másik nagy jelentőségű elv, az *idoneitas*, azaz alkalmasság elve, amit a 633-as toledói zsinat mondott ki. Esze-

Isten (Róm, 13,1,2), valamint Krisztus Pilátushoz intézett mondata: „Nem volna fölöttem hatalmad, ha felülről nem kaptad volna” (János 19,11). CANNING (2002) 36–37.

⁷² Canning szerint Nagy Károly igazából *egy* római császár, nem *a* római császár akart lenni, azaz nyugati császár anélkül, hogy a bizánci császár helyébe lépne. Innen eredhet pecsétjének felirata: *Renovatio Romani imperii*, azaz a „Római Birodalom megújítása”. Ennek további bizonyítéka „a rómaiak birodalmát kormányzó” formula használata is. Utódja, Jámbor Lajos viszont már az egyszerű *imperator augustus* címet vette fel, s pecsétjén a *Renovatio regni Francorum*, azaz a „Frank Birodalom megújítása” kifejezést használta. Kopasz Károly 875-ös koronázását követően *imperator et augustus*nak nevezte magát, s pecsétjére a *Renovatio imperii Romanorum et Francorum*, azaz „a rómaiak és a frankok birodalmának megújítása” szöveget íratta.

A Római Császárság megújulásának középkori ideája így eredetileg a frank Karoling uralkodók idején alakult ki, de a széttagoltság miatt nem számított a gondolatkör igazi kezdetének. A német birodalom szász és korai százi uralkodóinak időszakától számítható ennek valódi meggyökeresedése. I. Ottó 962-es császári koronázása a születési ideje a „Német-római Birodalomnak”. I. Ottó még az *imperator augustus* címet használta, utódja, II. Ottó kancelláriája 982-től a *Romanorum imperator augustus* címet alkalmazta. III. Ottó az, akinek uralkodása félreérthetetlenül kiteljesítette a keresztény császárság Róma-központú elméletét. 998-as pecsétje feltámasztja a Nagy Károly-i formulát: *Renovatio imperii Romanorum*, azaz „a rómaiak birodalmának megújítása”. Császári szerepét – azzal, hogy Rómát a világ legfontosabb városának tartotta – úgy értelmezte, hogy az a világi és spirituális hatalom csúcsának egyidejű birtoklásával jár. 1001-es oklevelében már magát úgy nevezi: „Ottó, az apostolok szolgája és az üdvözítő Isten akaratából a rómaiak augustus császára” (*Otto servus apostolorum et secundum voluntatem Dei salvatoris Romanorum imperator augustus*). CANNING (2002) 106–116.

⁷³ GIERKE (1922) 27–29.

sebb közleményeire, tanulmányaira. Ha nem értettünk egyet egymással (inkább: nem értettük egymást), hajlamosak voltunk azt gondolni: „ők történészek, ne várjuk el, hogy jogi kategóriákban gondolkodjanak” – vagy a másik oldalról: „ők jogászok, így csak szűk szegmensét ismerhetik a történelemnek, ne várjuk el tőlük a modern történettudományi kutatás eredményeinek ismeretét”.

Nemrégiben kezembe került egy egészen kiváló történettudományi monográfia, amelyben az igen neves (és kiváló) szerző 1848-as „törvénykezésről” ír az áprilisi törvények kapcsán. Igen, a jogi karokon az elsőéves hallgatók megtanulják, hogy a törvénykezés a jog alkalmazását, ítélkezést (igazságszolgáltatást, bírászkodást) jelent, és nem összetévesztendő a törvényhozással.

Ront-e egy ilyen, jogi szempontból nem szakszerű fogalomhasználat egy történettudományi mű értékén? Sokat biztosan nem, hiszen a köznyelvben a törvénykezés és a törvényhozás – sajnos – ma már lényegében egymás szinonimája. Mindenki érti tehát, mire gondolt a szerző (törvényhozásra, azaz jogalkotásra, természetesen), ugyanakkor a helyzet korántsem nevezhető szerencsésnek. A példa mindenestre jól érzékelteti: nem sűrűn olvassuk egymást, nem ismerjük (vagy ha ismerjük is: nem alkalmazzuk) egymás fogalmait.

Ehhez hasonló okok miatt szántuk el magunkat tanszékvezetőnk, Mezey Barna egyetemi tanár ötlete alapján arra, hogy egy-egy, számunkra fontosabb téma kapcsán összehozunk jogászokat és történészeket egy vitadélutánra, egyúttal adta magát (hiszen a történelem államok, kormányzati rendszerek, azaz – nem feltétlenül mai értelemben vett és véletlenül sem csupán chartális – alkotmányok történetét is jelenti), hogy a *történeti kormányformák* legyenek e szimpóziumok témakörei.¹

Okkal kérdezheti a kedves olvasó, miért éppen az abszolutizmusról és az abszolút monarchiáról szolt az első ilyen műhelyvita (2009. december

¹ Itt jegyzendő meg a nem jogász olvasó számára, hogy a kormányforma fogalma nem összetévesztendő az államformával: utóbbiból (leegyszerűsítve: monarchia vagy köztársaság) rendszerint csak a legfelső politikai hatalom gyakorlójának vagy reprezentánsának tisztségére következtethetünk, míg előbbi (mai példával élve: parlamentáris monarchia vagy prezidenciális köztársaság) támpontot ad számunkra az adott állam kormányzati rendszere, az alkotmányos alapintézmények, hatalmi szervek egymáshoz való viszonya (hatalommegosztás, parlamentnek felelős vagy független végrehajtó hatalom stb.) vonatkozásában is.

rint az igazi uralkodó az *idoneus*, alkalmas személy, „aki helyesen cselekszik” (*si recte facies*), s ezt a személyt keni fel s szenteli meg az egyház – így közvetítve uralkodásához az isteni legitimitációt. A trón elnyeréséhez még az is szükséges volt, hogy az alkalmas uralkodót az előkelők összessége megválassza. A hatalom átruházásának teljességéhez ezen túl még az kellett, hogy az uralkodó és alattvalói – a legfőbbek személyesen, míg az alacsonyabb rangúak megbízottak előtt – kölcsönösen hűségesküt tegyenek egymásnak. A későbbiekben általánosan elterjedt a középkori Európában a világi uralkodó főhatalmának elnyerésénél az alkalmas-ság-felkenés- választás-hűségeskü négyes mintája.⁷⁴

VI.

Az abszolutizmus elméletéhez kapcsolódó teóriák: szerződéselméletek, alaptörvények és elidegeníthetetlen jogok

A hatalom fundamentális alkotórészeit bemutató felfogások számbavételét követően rátérünk az *abszolutizmus teóriájához* tartozó jogi korlátok – az isteni vagy természetjog, illetve az alaptörvények és elidegeníthetetlen jogok – vizsgálatára.

Az elmélettörténeti gyökerek után kutatva vissza kell nyúlnunk Padovai Marsiliusig, akinek a már hivatkozott *Defensor Pacis* (1324) című művében megtalálhatóak a társadalmi szerződés első motívumai, valamint a népszuverenitáson alapuló világi törvények primátusának kifejtése. Marsilius szerint az ember értelmével belátja, hogy egyedül nehezen tudna megbirkózni a természeti erőkkal, ezért közösségre lép embertársaival. Az így létrejövő *társadalom* egy akarati aktusból fakadó egyesülés: emberek akarattal létrehozott kölcsönös megállapodása, egymással való szerződése.⁷⁵

Az ember – kényszerhelyzetét felismerve – együttműködési szabályokat, törvényeket alkot. A törvények azonban csak akkor tudják betölte-

⁷⁴ GIERKE (1922) 45.; ILLÉS–KELEMEN–MÁRKUS–RÁCZ (2008) 33–34.

⁷⁵ BAYER (2003) 86.

ni szabályozási hivatásukat, ha olyan kényszerítő hatalom áll mögöttük, amely *szankcionálni* képes betartásukat. Ez a kényszerítő hatalom pedig nem más, mint az emberi törvényhozó (*legislator humanus*), amely a polgárok egész testületének (*universitas civium*) főhatalmán nyugszik. A törvényhozó így csak a polgárok összessége vagy nagyobbik része (*valentior pars*) lehet. A törvényhozó a kényszerítő hatalmat vagy uralkodó részt (*pars principans*) megválasztja, illetve le is teheti,⁷⁶ így az uralkodó rész hatalma csak delegált, közvetett.

A törvényhozó akár a törvényalkotó hatalmát is átruházhatja egy vagy több személyre, de nem az a fontos, hogy formailag ki alkotja a törvényt, vagy hogy a törvény igazságos-e vagy sem, hanem hogy az átruházott törvényalkotó hatalom és maga a törvény az összesség, a polgárok testületének akaratából származzon, s az összesség ereje szankcionálja azokat.⁷⁷ Marsilius felfogásának újdonsága az volt, hogy a legitimációs forrást egyértelműen az emberi szférába helyezte, s ez nem más, mint *a társadalmat alkotó polgárok akarat*a.

William Ockham mindehhez azt tette hozzá, hogy az uralom elveszti létjogosultságát, ha nem képes szavatolni a közösség javát, rendjét, békéjét. Ezt a szituációt szükséghelyzetnek nevezi, s ebben a helyzetben érvénytelenné válhat az uralkodó joga az uralkodásra, mivel már nem képes orvosolni a nép bajait, és elhárítani az őt ért csapásokat. Ebben az esetben a nép újra a saját kezébe veheti sorsát, az uralkodót leválthatja, sőt börtönbe is vetheti, mert minderre a természetjog felhatalmazást ad a népnek.⁷⁸ Ez a gondolat a *ius divinum*ot *ius naturale*nak, azaz természetjognak aposztrofáló Aquinói Szent Tamás „köpönyegéből bújt elő”. Tamás szerint a *ius naturale* – szakrális eredete folytán – olyan erős, hogyha a hatalommal bírók által írott jog ellentmondana neki, akkor az az utóbbit *semmissé* degradálja.

⁷⁶ Canning megjegyzi, hogy Marsilius elmélete megfelelő rugalmasságú volt, így azt a lehetséges politikai közösségek számos formájára lehetett alkalmazni. A *pars principans* szám szerint egy, néhány vagy sok tagból is állhat. A törvényhozó létszámával kapcsolatban Marsilius konkrét számot nem jelöl meg, de a *valentior pars* megjelölésből az a következtetés is levonható, hogy a törvényhozó rész csekély létszámú is lehet. CANNING (2002) 222.

⁷⁷ BAYER (2003) 87.

⁷⁸ BAYER (2003) 88.

A természetjognak ellentmondó „eleve érvénytelen törvény” gondolata összekapcsolva azzal a másik eszmével, miszerint a társadalmat alkotó polgárok a hatalom átruházása után is rendelkeznek jogokkal, egységes elméleti alapot szolgáltatott ahhoz a további következtetéshez, hogy az ember mint a természetjognak alávetett természeti lény nem is mondhat le egyes, sajátos jogairól, s így megszületett az *elidegeníthetetlen jogok* kategóriája.⁷⁹ Az embereket megillető alapvető jogokat az uralkodói hatalom nem idegenítheti el, mivel azok a társadalom közmegegyezésének termékei. Ennek a társadalmi közmegegyezésnek a kiemelkedő produktumai Althusius szerint az alaptörvények (*leges fundamentales*), amelyek garantálják ezeket az elidegeníthetetlen jogosítványokat.

Johannes Althusius 1603-as *Politica*⁸⁰ című munkájában alkotja meg az alaptörvények kategóriáját, ami érvelése szerint az a szerződés (*pactum*), amely azon feltételeket tartalmazza, melyek alapján valamely testületek, közösségek megállapodnak egy állam alapításában. Az alaptörvény létrehozásához, illetve akármilyen szintű módosításához elengedhetetlen a szerződő felek, vagyis a politikai jogokkal rendelkező nép vagy az ország-lakók egyetértése (*consensus populi seu regnicolanum*).⁸¹

Althusius a *ius naturale* alapján írott, tényleges törvények hiányában is feltételezi az alaptörvények meglétét, ha emberi emlékezetet meghaladó *szokás*, illetve bizonyos szokásjogi szabályok rendezték a kormányzati alapkérdéseket. Emellett az az álláspontja, hogy létezhet állam alaptörvény nélkül is, de ilyet a nép, illetve testületei bármikor, tetszésük szerint létrehozhatnak. Ugyancsak a *ius naturale* legitimációs erejére hivatkozik az *alaptörvény megtartásának kötelezettségét* illetően. Althusius azon a véleményen van, hogy alapvető, íratlan természetjogi elv a szerződések betartásának kötelezettsége, s ugyancsak a *ius naturale* szavatolja, hogy a szerződést csak a szerződő felek változtathatják meg.

Hugo Grotius 1624-es *De iure belli ac pacis* („A háború és a béke jogáról”)⁸² című művében ezeket a gondolatokat úgy fűzi tovább, hogy

⁷⁹ Ennek példájaként fogták fel a rendi „szabadságokat”, amik a rendi chartákban és az uralkodói választási feltételek során alakultak ki. ILLÉS–KELEMEN–MÁRKUS–RÁCZ (2008) 36.

⁸⁰ ALTHUSIUS (1964)

⁸¹ KOVÁCS (1988) 15.

⁸² GROTIUS (1960)

„az emberek első ízben nem Isten parancsára, hanem önként egyesültek polgári társadalommá attól a tapasztalattól vezetettve, hogy az egymástól elkülönült családok gyengék az erőszakkal szemben. Ebből ered az államhatalom (*potestas civilis*).”⁸³ Grotius tehát már nem az isteni parancsot, hanem az emberek társulását tartotta az államalapítás döntő tényezőjének.

Benedictus Spinoza munkássága viszont már megmutatja azt a kétarcúságot, ami a 17. század végére a főhatalom korlátozásának felfogását áthatalta. Egyrészt *Tractatus theologico-politicus* című, 1670-es könyvében a *főhatalom abszolút korlátlanságának* szószólójaként nyilatkozik. Ugyan a szerződéses elmélet talaján áll, de egyértelműen tagadja a hatalom korlátozásának és az ellenállás jogának lehetőségét: „aki az önvédelemre szolgáló hatalmát akár önként, akár kényszer hatása alatt másra átruházta, az teljességgel lemondott természeti jogáról az illető javára, következésképpen elhatározta, hogy mindenben feltétlenül engedelmeskedik neki”.⁸⁴

Másrészt viszont ugyanő az 1677-es (!) *Tractatus politicus* című művében kifejti, hogy a már meghozott törvények kötik az államot. A törvények közül kiemelkednek a hatalomgyakorlásra vonatkozó törvények, amelyeket Spinoza örökérvényűeknek tart, s ezeket nézete szerint külön garanciákkal kell körbevenni, s megsértőire külön felelősségre vonást alkalmazna.

Utóbbi nézet viszont már nem természetjogi értelemben vett törvényre, hanem tartalmi és alaki vonatkozásban egyaránt a közönséges törvények felett álló magasabb rendű tételes törvényre vonatkozik, ami már az írott, *chartális alkotmányok* irányába mutat.⁸⁵

⁸³ GROTIUS (1960) 16.

⁸⁴ SPINOZA (1953) 230.

⁸⁵ KOVÁCS (1988) 22–23.

VII.

A hatalomnak történő engedelmességi köteletség határai

Külön rövid kitérőt kell tennünk a hatalomnak történő engedelmességi kötelezettség határainak kérdése kapcsán.

Nem számítva a gyakorlat terén a különféle rendi chartákba (pl. Magna Charta, Aranybulla stb.) foglalt ún. *ellenállási záradékokat*, az elméletalkotás terepén már Aquinói Szent Tamás munkásságában megjelenik ez a gondolat. Nézete alapján az állam isteni eredetű, de szervezete már emberi produktum. Azt az emberek maguk formálhatják, igényeik szerint. Az uralom több fajtáját hozhatják létre, a legjobbnak Tamás a királyságot tartotta. Az uralkodói önkényt szerinte a leginkább akkor lehet megelőzni, ha e posztra megfelelő személyt választanak, de ha mégis *tyrannussá* válik a király, akkor a beiktatóknak joga van elmozdítani őt. Az alattvalók ún. alávetettségi paktumának kötőereje csak addig tart, amíg az uralkodó zsarnoki tettei fel nem oldják őket ennek érvénye alól.⁸⁶

Ezek a gondolatok aztán a *reformáció* politikai irodalmában fejlődnek tovább. Luther Márton szerint a világi felsőbbsséggel szemben csak a magánembert terheli feltétlen engedelmességi kötelezettség, de bűnös parancsot a magánember sem helyeselhetett, és nem segíthette aktívan annak végrehajtását.

Kálvin János ezt a lutheri véleményt azon a ponton fejlesztette tovább, hogy a köz ügyeivel foglalkozó emberekre – különösen az előkelőkre (*optimates*) – vonatkozó felelősséget egyrészt az előbbi értelemben használta, de ehhez hozzátette, hogy ezen túl rendkívüli esetben egy legális testületnek – jelesül a rendeknek – megengedhető a zsarnoki hatalommal való szembeszállás. *Institutio religionis christianae* című művének a világi adminisztrációról szóló fejezetében Kálvin a következőket írja:

⁸⁶ „Úgy kell elrendezni az ország kormányzását, hogy a királytól intézményesen elvonják a zsarnokká válás lehetőségét. Úgy kell mérsékelni (korlátozni) hatalmát, hogy ne tudjon könnyen zsarnokságra hajolni.” *De regimine principum. Opera omnia. Parmae, 1865. Tom XVI. op. XVI. Cap. 6. Kovács (1988) 14.*

„Mert, ha vannak ma olyan felsőségek szervezve a népből a királyok önkényének korlátozására [...] aminő hatalommal [...] bír és működik némely országokban a három rend, midőn országgyűlést tartanak: annyira nem mondok ellent annak, hogy kötelességszerűen közbelépjenek a királyok zsarnok önkényével szemben, hogy ellenkezőleg, ha ők a gőgös és a szegény föld népét nyomorgató királyokkal szemben gyáván szemet hunynak: nem habozom azt állítani, miképp szándékos elnézésük bűnös hűtelenség, a mellyel a nép szabadságát, a melynek Isten rendeléséből védőiül állítottak oda, álnokul elárulják.”⁸⁷

Kálvin maga nem volt a zsarnokölés hirdetője,⁸⁸ de francia követői, az ún. *monarchomachianusok* már egyenesen azt állították, hogy nemcsak az előkelők szervezett testületeinek joga a zsarnok uralkodóval szembeni ellenállás, hanem az a nép minden tagját megilleti, sőt, egyenesen Isten iránti kötelességként értelmezik azt – amit ha nem tesznek meg, akkor az Isten iránti alapvető kötelességüket szegik meg.⁸⁹ Rajtuk kívül – nézeteik bővebb kifejtését most elhagyva – a protestánsok közül a francia és skót „kálvinisták”, a katolikus ellenreformáció elméletében pedig az irányzat „élcsapatát” alkotó jezsuiták képviseltek olyan radikális politikai nézetekeket, amelyek az uralkodónak való aktív ellenállás, sőt a zsarnokölés jogát hirdették.⁹⁰

VIII.

A szuverenitás az abszolút monarchiák elméletében

A szuverenitás kiteljesedését az abszolutizmus korszaka hozza el az uralkodók számára. A teóriák között a meghatározó fundamentum Jean Bodin szuverenitás-fogalma. Bodin 1576-os munkájában (*Six livres de la*

⁸⁷ KOVÁCS (1988) 14.

⁸⁸ SASHALMI (2006b) 20.

⁸⁹ ILLÉS–KELEMEN–MÁRKUS–RÁCZ (2008) 37.

⁹⁰ SASHALMI (2006b) 19.

République) fejt ki, hogy a szuverenitás (*souveraineté*)⁹¹ „egy állam állandó és abszolút hatalma”,⁹² amelyet csak az isteni és a természetjog, valamint a fundamentális vagy alaptörvények korlátozhatnak. A közönséges törvények tehát nem kötik a szuverenitás birtokosát,⁹³ azok fölött áll: „az uralkodó fel van mentve a törvények alól”.⁹⁴ A szuverén maga *minden törvény forrása*,⁹⁵ s még saját törvényeinek sincs alávetve, bármikor felülvizsgálhatja előző rendelkezéseit.⁹⁶

A szuverén uralkodó hatalmát egyedül korlátozó isteni és természeti, valamint fundamentális törvényeket meg is nevezi Bodin. Az *isteni törvény* a hitbéli kérdések területe, ahonnan száműzi az uralkodót. A *természeti törvény* tartalmazza a királyi hatalom legitimitását megalapozó dinasztikus öröklési rendet. A *trónöröklési törvények* fontosságát mutatja az az „átminősítés”, aminek következtében a 18. századra azok már alaptörvényi rangra emelkedtek. Ebben az időszakban már alapelvvé rögzült, hogy a trónöröklési jogi szabályozása alaptörvénynek számít, ami része az adott állam közjogának és a többi állammal való viszony tekintetében nemzetközi érvényel bír.⁹⁷

Visszatérve Bodin teóriájához, a természeti törvény körébe sorolja a király személyes javainak és az állam javainak megkülönböztetését, ahonnan a tulajdon szentségének kimondásáig jut el.⁹⁸ Bodin a tulajdonhoz

⁹¹ A szuverén (*souverain*) szót már Beaumanoir francia jogász használja a 13. század végén, s ezt felhasználva hozta létre Bodin az új kifejezést, ami amúgy a *maiestas* francia megfelelője. SASHALMI (2006a) 16–17.

⁹² BODIN (1987) 73.

⁹³ „A szuverenitás birtokosai tehát semmiképpen nem lehetnek alárendelve senki más parancsolatának; elengedhetetlen, hogy törvényt írhasanak elő az alattvalóknak, hogy eltörölhessék és megsemmisíthessék a szükségtelen törvényeket, és újakat alkot-hassanak.” BODIN (1987) 78.

⁹⁴ BODIN (1987) 78. Az „abszolutizmus” fogalma is ebből a kifejezésből – *de legibus absoluta* – származik.

⁹⁵ A jog mint *ars* szerves egységet képez, amelyet a szuverén állam hoz létre. A Bodin által is vallott e teóriát osztották az ún. Humanista Jogtudomány képviselői is, jelesen Budé, Connan, Le Duaren, Coras, Baudouin, Doneau és Le Caron. HAMZA (2005) 12.

⁹⁶ „Ezért is szerepel a rendeletek és utasítások végén ez: mert nekünk így tetszik”. BODIN (1987) 80.

⁹⁷ SASHALMI (2006a) 126.

⁹⁸ „Királyi egyeduralkodó az, aki ugyanúgy engedelmeskedik a természeti törvényeknek, ahogyan alattvalóitól elvárja, hogy neki engedelmeskedjenek, s meghagyja

való jogot összeköti az adókivetés problematikájával úgy, hogy érvelése szerint az adó megfizetése csökkenti a polgárok tulajdonát, ezért azoknak „közük van” az adóztatáshoz. Így az adókivetés jogát Bodin a szuverén esetében is a polgárok beleegyezéséhez köti – az abszolutizmus ellenére.

A szuverenitás mint legfőbb hatalom kizárólag az állam tulajdonsága, szemben mindenfajta más közösséggel. A mindenkori államformát éppen az határozza meg, hogy kié a főhatalom.⁹⁹ Bodin az *uralkodó személyében* testesíti meg a szuverenitást, de a király személye az ő számára mindenekelőtt az állam vezetőjeként betöltött funkciójában volt érdekfeszítő.¹⁰⁰

Az uralkodó személyét isteni jogalapon megillető abszolút hatalomra koncentrálnak VI. Jakab skót király 1598-as, *A szabad monarchiák igaz törvénye* című művében. Érvelése szerint azért van szükség az uralkodó megfellebbezhetetlen hatalmára, mert a nép csupán fejtelenségű király nélkül és az uralkodó szilárd hatalma képes csak megakadályozni az anarchiát. A király szerinte nem más, mint Isten lélegző képmása a földön s hivatása az, hogy atyailag gondoskodjon a király nagy családjáról, az országról.¹⁰¹

VI. Jakab (a későbbi I. Jakab angol király) jogtudósa, Sir Robert Filmer *Patriarcha* című művében alaposan alátámasztja az abszolút uralkodói hatalom patriarchális felfogását. Véleménye szerint az emberiség fejlődése a családok, törzsek és államok lajtorjáján haladva egy természetes, organikus folyamatot alkotott, ahol a vezetők hatalma az atyai hatalom fokozatos kiterjesztéséből eredt, s ez a nemzedékről nemzedékre öröklődő atyai tekintély elidegeníthetetlen természeti joggá nemesedett.¹⁰²

A monarchia személyéről Hobbes 1651-es korszakalkotó könyve, a *Leviathan* teszi át egyértelműen a szuverenitást a *személytelen államra*, s nála már nem a szuverén uralkodó-alattvaló viszony, hanem a szuverén állam-alattvaló viszony áll a középpontban, ahol az államok jogait és az

mindenkinek természetes szabadságát és vagyona fölötti tulajdonjogát.” BODIN (1987) 139.

⁹⁹ „Ha például a szuverenitás egy uralkodóban testesül meg, monarchiának nevezzük, ha az egész népnek része van benne, azt mondjuk, hogy ez demokrácia, és ha csak a nép kisebbik részéé, akkor arisztokráciáról beszélünk.” BODIN (1987) 126.

¹⁰⁰ BAYER (2003) 106–107.

¹⁰¹ BAYER (2003) 117.

¹⁰² BAYER (2003) 117.

alattvalók kötelezettségeit kell vizsgálni.¹⁰³ Az így megszületett *modern államfoglalom* lényegi eleme az a jogilag körülhatárolt rend, amely egyértelműen elkülönül a hatalmat gyakorlóktól és a hatalomnak alávetetektől is, és ez az elszemélytelenített közhatalom áll egy meghatározott területen a politikai hierarchia csúcsán, s tárgya e területen lévő népesség hűségének.

Hobbes megfogalmazásában „az egyetlen személylé egyesült sokaságot *államnak*, latinul *civitasnak* nevezünk, [...] az állam lényege [...], hogy meghatározzuk – egyetlen személy, akinek cselekedeteit illetően egy nagy emberi sokaság minden egyes tagja egymással kötött kölcsönös megállapodás alapján megbízónak tekinti magát avégett, hogy e személy mindannyiunk erejét és eszközeit a béke és a közös védelem érdekében úgy használhassa fel, ahogy célszerűnek tartja. És e személy megtestesítőjét uralkodónak hívjuk, akiről azt mondjuk, hogy felségjogai vannak, és a többiek mind alattvalói.”¹⁰⁴ Íme, előttünk áll teljes fegyverzetében a modern államfoglalom!

IX.

A társadalmi szerződés újkori megfogalmazásai

John Locke „Két értekezés a kormányzatról” (*Two Treatises of Government*) című művében (1680) lefekteti a polgárok társadalmi szerződésén alapuló állam alapvonalait.

Az embereket *eredendően szabadnak* tartja, s ennek a szabadságnak a biztosítására hozzák létre azok az államot – az ő megfogalmazásában a polgári kormányzatot –, hogy közösen megalkotott törvényeknek alávetve szervezzék meg közös életüket. Az ember a szabad természeti álla-

¹⁰³ SASHALMI (2006a) 16–17.; 20.

¹⁰⁴ HOBBS (1999) 209.

Másutt az államot – s benne a szuverenitást – plasztikusan így jeleníti meg Hobbes: „[...] a *népközösségnek* vagy *államnak* (latinul *civitasnak*) nevezett nagy Leviantánt, ez pedig nem egyéb, mint mesterséges ember, bár természetes mintaképénél – amelynek védelmére és oltalmazására szánták – jóval nagyobb méretű és erejű; s benne a szuverenitás a mesterséges lélek, amely az egész testet élettel tölti meg és mozgatja”. HOBBS (1999) 69.

potának elején munkájával jogcímet szerez a természeti szükségleteinek megfelelő tulajdon birtoklására. Itt még az emberek közt egyenlő tulajdoni viszonyok vannak, amit a pénzgazdálkodás megjelenése borít fel, s ezzel az ember átlép a természeti állapot második, immáron az *egyenlőtlenségen* alapuló s konfliktusokkal terhelt második szakaszába.

Locke úgy érvel, hogy a tulajdon egyenlőtlen elosztása gerjeszti a féltelmet, s ez által az emberek közti konfliktusokat, és ezt az állapotot egy államalkotó *társadalmi szerződéssel* lehet orvosolni: „az a nagy és fő cél tehát, amiért az emberek államokká egyesülnek, és kormányzatnak vetik alá magukat, a tulajdonuk megvédése”.¹⁰⁵ Miképpen teszik meg ezt az emberek?

„Az egyetlen mód, hogy valaki megváltik természetes szabadságától, és magára veszi a polgári társadalom kötelekeit, az, hogy megállapodik más emberekkel: összefognak és közösséggé egyesülnek abból a célból, hogy zavartalanul élvezzék javaikat, és nagyobb biztonságban legyenek mindenkivel szemben, aki nem tartozik a közösséghez [...]. Ha ezen a módon akárhányan megegyeztek abban, hogy egyetlen közösséget vagy kormányzatot alkotnak, akkor ezzel rögtön testületté válnak, és egyetlen államot alkotnak, amelyben a többség a jog, hogy cselekedjék és kötelezze a többieket.”¹⁰⁶

A politikai hatalom legitimitációjának alapja tehát *a polgárok egyetemleges megegyezése*, hogy közösen egy államot alkossanak, amelynek létrejötté után a többségi elvre való hivatkozással lehet közös törvényeket alkotni. Viszont nem ruházzák fel korlátlan hatalommal ezt az államot, mivel azt *a közjó biztosítására* hozták létre, így a hatalom ennek a célnak a biztosításán túlra nem léphet. Minden hatalom delegált hatalom egy meghatározott időre, és ha a törvényhozás tartósan ellenkezik a polgárok akaratával, akkor megvonhatják tőle a bizalmat. A hatalom ilyenkor visszaszáll az államalkotó szerződést létrehozókra, akik újjáalakíthatják az egész hatalmi rendszert. Ezzel az elmélettel megalkotta Locke a *nép-szuverenitás* liberális koncepcióját.¹⁰⁷

¹⁰⁵ LOCKE (1986) 126.

¹⁰⁶ LOCKE (1986) 106.

¹⁰⁷ BAYER (2003) 125–127.

Stipta István
AZ ABSZOLUTIZMUS
FOGALMA, VÁLTOZATAI
ÉS ALKOTMÁNYTÖRTÉNETI
JELLEMZŐI*

A közigazgatási jogvédelem 19. századi kialakulását vizsgálva összefüggés igazolható az európai abszolutizmus formái és az állampolgárok érdekeit védő közigazgatási bírászkodás később intézményesült változatai között. Azon államokban, ahol a hatalomkoncentráció teljes, az állam primátusa feltétlen volt, a közigazgatási judikatúra töredékes, intézményi szempontból is erőlenebb formában épült ki.

Ezzel szemben az állampolgárokkal megengedőbb felvilágosult (vagy reform-) abszolutista országokban szélesebb hatáskörű jogvédelmi fórumok alakultak ki. Ezért tekinthető hasznosnak a közigazgatási bírászkodás kutatója számára is az abszolutizmus intézményeinek és alkotmánytörténeti jellegzetességeinek vizsgálata. Az alábbi áttekintés a német nyelvű tudományos irodalom nyomán foglalja össze az abszolutista kormányzati rendszer fogalmi és – a reálfolyamatokhoz kötődő – alkotmánytörténeti jellemzőit.

* A tanulmány az MTA Jogtörténeti Kutatócsoportjának támogatásával készült.

I. Fogalomalkotási kísérletek

Az „abszolutizmus” kifejezés eredetileg nem korszakjelző kategória, hanem olyan tudomány-teremtette fogalom volt, amely egy sajátos uralmi forma általános ismérveit foglalta össze. Az éppen bontakozó tudományos államtan alapkategóriájaként először Georg Jellinek¹ írta körül jellemző jegyeit. A fogalomalkotás két szempontból eredeti: egyrészt az állam és a jog egymást feltételező viszonyára utal, másrészt különbséget tesz a központosított hatalomgyakorlás két változata között.

Jellinek sajátos jegyeket látott abban a *hatalomegység*ben, amelyet egy uralkodó testesített meg, és megkülönböztette azt a *despotizmust*, amelyben az állam – mint szervezet – minden fontos hatalmi jogosultságot a maga részére tartott fenn. Az első esetben az államot a teljhatalmú uralkodó végrehajtó eszközeként, a második változatban minden közjogi hatalom foglalataként, a totalitarizmusig terjedő korlátlan hatalomteljesítés kifejeződéseként értelmezte. Az államjogi abszolutizmus modern fogalmának megalkotója szerint a személyes hatalomegység eszméje Ulpianus római jogász híres tételére, a *Princeps legibus solutus est* („a császár fel van oldozva a törvények alól”) gondolatára vezethető vissza.²

A római uralkodó teljhatalmának célszerűségét hirdető késő császárkori felfogást a rendi korszak válságos évtizedeiben Jean Bodin újította fel. Álláspontja szerint a legitim uralkodó egyedül Istennek felelős, akitől méltóságát kegyből, de kötelességgként kapta. Tőle származik az a szuverenitásfelfogás, amely szerint kívánatos, hogy az államhatalom egységes legyen, törvényes gyakorlóját evilági tényezők által megkérdőjelezhetetlen, teljes személyi hatalom illesse meg.³

Thomas Hobbes is indokoltnak tartotta a monarchikus abszolutizmust, ő azonban már természetjogi alapon érvelt. A természetjogot az alattvalók védelme érdekében szükséges eszköznek tartotta, másrésztől azonban – bibliai argumentumokra is hivatkozva – a hatalmat koncentrá-

¹ JELLINEK (1900)

Az abszolutizmus lényegére vonatkozó nézeteiről bővebben lásd: JELLINEK (1911); JELLINEK (1994) 123–124.; vö. HOF (1983) 138–142.

² WYDUCKEL (1979); BARUDIO (1981)

³ BODIN (1987) 73–81, 117–119; PACZOLAY (1997) 27.; STIPTA (1997) 30–33.

ló rezsimben a patriarchális közösség-szervező elv megvalósulását látta.⁴ *Elements of Law* című művében egyértelművé teszi, hogy az egyének és a társadalom védelme érdekében egyaránt szükség van az osztatlan legfőbb hatalomra. Vele szemben John Locke azt a felfogást képviselte, hogy az uralkodó köteles hatalmát alattvalóival megosztani, és – bizonyított visszaélés esetén – trónjáról lemondani.⁵

Az abszolutizmuson tágabb értelemben ma is olyan hatalmat értünk, amelyet mellé- vagy fölrendelt autonóm hatalom, illetve más intézményes társadalmi tényező nem korlátoz. Az újkori európai államtörténet tapasztalatait követve a meghatározáshoz néhány kiegészítést kell tennünk. Mindenekelőtt látnunk kell, hogy az abszolutizmus olyan sajátos kormányzati rendszer, amelynek történetileg több változata alakult ki.

A *monarchikus abszolutizmus* megkülönböztető sajátossága, hogy elentétben áll minden organikusan szervezett vagy alkotmányosan létrehozott együttes kormányzással, a hűbéri rendszerrel, a rendi dualizmussal és az újkor alkotmányos vagy parlamenti monarchiájával. Idetartozik minden olyan uralkodási forma, amely eredetét közvetlenül az isteni hatalomra vezeti vissza (*teokrácia*). Megjegyzést érdemel, hogy a legújabb német irodalom az abszolutizmust gyakran a monarchikus hatalomgyakorlásra korlátozza, annak ellenére, hogy lényegi elemei más *oligarchikus* vagy centralizáló hajlamú *testületi* uralomnál is fellelhetők.⁶

Az abszolutizmus tipológiája és kialakulásának államelméleti előzményei összefüggésbe hozhatóak a korabeli szekularizációs folyamatokkal. Az államhatalom centralizációja feltételezte a fizetett és főállású hivatalnokok réteg kialakulását, amellyel a rendek viszonylag korán érdekkonfliktusba kerültek. A rendek és a központi hatalom küzdelme sajátos karaktert kapott azzal, hogy a privilegizált társadalmi csoportok és a vallási ellenzék képviselői politikai szövetséget kötöttek egymással. Erre adott politikai válaszként jött létre a *felekezeti abszolutizmus*, amely német földön 1555-től, az augsburgi vallásbékétől 1648-ig, a vesztfáliai békéig tartott, és amelyet a világi hatalom lelkiismereti szférába való durva beavat-

⁴ HOBBS (1999); RÁCZ (1987) 508.

⁵ LOCKE (1986) II. fejezet „A természeti állapotról” 41–50.; VII. fejezet „A politikai vagy polgári társadalomról” 92–106.; VIII. fejezet „A politikai társadalmak eredetéről” 106–126.

⁶ ARETIN (1984) 626–630.

kozása jellemzett. A személyi uralom legismertebb változata, a *klasszikus abszolútizmus* Richelieu előmunkálatai után, XIV. Lajos uralkodása alatt vette kezdetét.⁷

A tekintélyes német (új) *Staatslexikon* számon tartja Molnár Erik abszolútizmusértelmezését is.⁸ Eszerint az abszolútizmus az uralkodói akarat érvényesítése az állam egész területén a királytól függő bürokrácia, az állandó hadsereg és a király által kivetett adók segítségével. A fogalom tartalmi elemeit ki kell egészítenünk azzal, hogy e kormányzati rendszerben a királyi szervek az érdekeik szerint átalakított – legtöbb esetben modernizált – ítélkezési tevékenységet is hatáskörükbe vontak.

A definícióban a rendek és egyéb közbülső hatalomgyakorló tényezők (korporációk, önkormányzatok) nincsenek megemlítve. Ezek pedig gyakran kerültek szembe a központi hatalommal, és általában sem voltak érdekelték az állami központosításban. Tiltakozó politikai mozgalmuk, vagy – mint Magyarországon a 18. században – passzivitásuk korlátot is jelentett, esetenként tényleges ellensúlyt képezett az uralkodói önkényvel szemben. A legtöbb német jogtörténész ezen – központi hatalmat korlátozó – tényezőknek tulajdonítja, hogy a nyugat- és közép-európai abszolút monarchiák cselekvési köre limitált volt más, pl. az orosz vagy oszmán despotizmushoz képest.⁹

II.

Az abszolútizmus történeti változatai

Egyes alkotmánytörténeti szerzők a 15–16. században megerősödött európai államokat „korai abszolútista” államoknak nevezik. Gerhard Oestreich, a neves alkotmánytörténész is ebből a szempontból tagolta a németországi államfejlődés újkori időszakát.¹⁰ Álláspontja szerint a birodalom késő középkori korszaka után a 16. századi (tautologikus szóhasználatú)

⁷ MOMMSEN (1926); DUCHHARDT (1987)

⁸ STAATSLEXIKON (1997) 40.; Molnár Erik álláspontját lásd: MOLNÁR (1962a) 288–291, 299–301.

⁹ HARTUNG (1931) 46–52.; HINTZE (1962) 360–389.

¹⁰ OESTREICH (1969) 45.; OESTREICH (1980) 10–15.; SCHULZE (1987) 265–302.

Finanzstaat következett. Az államfejlődés harmadik időrendi egysége a harmincéves háború után kezdődött, amikor létrejöttek a gazdaságot szabályozó és korszerűbb igazgatási rendszert létrehozó tagállamok. Ezt a periódust nevezi *korai abszolútizmusnak*. Ennek megfelelő időszak Franciaországban XIII. Lajos uralkodása, Angliában a Tudor periódus.

Európai keretek között a *klasszikus abszolútizmus* kifejezést első ízben II. Fülöp spanyolországi uralmára (1556–1598) használja. A német történeti művek nagy részével egyezően a nyugat-európai államok 1648-tól 1789-ig tartó időszakát nevezi *klasszikus abszolútizmusnak*, amelyet Közép- és Kelet-Európában, továbbá a Mediterráneumban 1740 után a *felvilágosult abszolútizmus* követett. A 19. századi Németországgal kapcsolatban a szerző *állami abszolútizmust* említ. Álláspontja szerint ez az uralmi forma jellemezte a délnémet államokat az 1818/20-as alkotmányokig, Poroszországot az 1848-i reformokig. Az egységes birodalmon belüli Magyarország belső államjogi viszonyaira 1860-ig Oestreich műveiben is a *neoabszolútizmus* kifejezés állandósult.¹¹

A reformáció és az ellenreformáció az abszolút fejedelmi hatalom kiépítésének nagy lendületet adott, egyben sajátos karaktert kölcsönzött. Az abszolutista uralkodók érdeme volt, hogy a vallásháborúk keserű tapasztalatai alapján vallási békére törekedtek, és elismertették a kisebbségek vallásgyakorláshoz való jogát (Franciaországban IV. Henrik, Richelieu és Mazarin alatt; a Habsburg-birodalomban II. József idején). A vallási intolerancia későbbi erősödése és a vallásüldözés az érintett társadalmi csoportok jelentős sérelmével járt. Ez történt Spanyolországban a 15. században, Franciaországban XIV. Lajos alatt, Angliában a Stuartok időszakában és a 17. századi Habsburg-tartományokban.

A német császár kísérlete az abszolút hatalom birodalmi szintű kiépítésére 1635 után végképp eredménytelen lett. Németországban ezt követően a klasszikus abszolútizmus csak az egyes tartományi fejedelemségek szintjén jelent meg. Ellentétben a legtöbb kontinentális állammal, a rendi jellegű angol parlament csak a jogi forradalmak (1642/49, 1688) révén tudta visszaverni az uralkodók abszolútisztikus törekvéseit.

Más államokban nem is alakult ki klasszikus abszolútizmus: a svájci kantonok, a holland kereskedő-köztársaság, a velencei arisztokratikus

¹¹ BERBER (1978) 372–374.; WILLOWEIT (1975) 43.; WEIS (1979) 35–40. Vö: K. LENGYEL (2008) 247.

köztársaság, a lengyel nemesi köztársaság belső hagyományaik szerint fejlődtek. Közülük különösen az utóbbi három állam szenvedett sokat a hatalom gyengülésétől, amely a társadalmi szerkezet megmerevedése, kasztosodás és a reformokat kikényszerítő állami képesség hiánya miatt következett be. Ezen államok példái igazolhatják az *abszolútizmus szükségességét*, amely – minden káros következménye mellett – a társadalmi innováció ösztönzője, az állami önvédelem megeremtője és a központi akarat hatékony végrehajtója is volt. Molnár Erik az újkori európai abszolútizmusokat a fejlődés kikovácsolóinak, a rendi partikularizmus megtörlőinek, nagyobb és fejlettebb területi egységek létrehozóinak tartotta.¹²

Az európai abszolútizmus megerősödésének döntő mozzanata, hogy az uralkodók a 16. századtól már nem csupán a hagyományos nemességre, hanem a jogászilag képzett polgári tisztviselőkre és a kereskedő polgárságra támaszkodhattak. Franciaországban és Poroszországban 1740 táján azonban a polgárság ismét háttérbe szorult. Az abszolutista uralkodó ebben a helyzetben döntőbírói szerepet játszhatott a nemesség és a polgárság között. Noha a nemesség változatlanul megtartotta, és az állammal védeni kívánta társadalmi előjogait, gazdaságilag és politikailag viszonylagos függetlenségre tett szert a koronától.

Az abszolútizmus legtöbbször kedvező volt a külső biztonság szempontjából: kiiktatta a polgárháborút, az anarchikus állapotokat, és az esetek többségében valóságos belső békét teremtett. A 18. században ugyan ismét „kabinetháborúk” alakultak ki, de ezek többsége nem érintette alapvetően a lakosság életviszonyait. Az abszolútizmus – állandó hadseregen túli – legfontosabb intézménye az új, képzett, bármikor mozgósítható hivatalnokréteg volt, amelyet a király nevezett ki, fizetett, és csupán az uralkodónak volt alárendelve. (Franciaországban az intendánsok legjelentősebb csoportja a *commissaires*, Brandenburg–Poroszországban komisszárok.)

A klasszikus abszolútizmus a közigazgatás, a hadsereg, az igazságszolgáltatás és az egyházkormányzat átalakítása mellett fontos reformokat hozott a gazdaság területén; első ízben kísérelte meg egy koherens gazdasági és kereskedelmi politika kialakítását. Franciaországban és Ausztriában az abszolútizmus uralkodó gazdasági doktrínája a merkantilizmus

¹² MOLNÁR (1959) 11–39.; MOLNÁR (1960) 571–587., MOLNÁR (1962b) 1236–1243.;
vö.: LIEBS–LUIGI (1980) 40.; HAHNER (2006) 53.

volt. Más német államokban a kameralizmus keretében zajlottak gazdasági reformok, amelyből kialakult az igazgatás és kormányzás tana, a rendészet (*Polizeiwissenschaft*).¹³

III.

Az abszolutista államok közjogi jellemzői

Az abszolutista állam legmarkánsabb sajátossága, hogy megteremtette a *hatalomegységet*, háttérbe szorította a rendi tényezőket. Ez a törekvés Franciaország esetén XIV. Lajos időszakában teljes és történelmileg példaadónak tekinthető.¹⁴ A Tudor-abszolutizmus ebben a tekintetben is kivétel, hiszen tovább működött a parlament, nem épült ki egységes központi igazgatás, az állam nem szedett több adót, mint amennyire feltétlenül szüksége volt.¹⁵ A klasszikus abszolutizmus idején a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom az uralkodó kezébe kerül.

Az állami hatalom azonban egyetlen európai országban sem fajult despotizmussá. Az uralkodó felelős volt Isten előtt, sőt saját országában Krisztus felelős földi helytartójának tekintette magát. Az államfő köteles volt az állam alaptörvényeit tiszteletben tartani. Ezen „mérésékelt egyeduralom” franciaországi intézményi ismertetőjegyei a tartományi rendi gyűlések, a parlament és az alaptörvények (*Lois fondamentales*) voltak. Németországban a korlátlan hatalommal szemben a tartományi fejedelmek, a birodalmi alkotmány, a két birodalmi bíróság és a feltétlen tiszteletet követelő tartományi alkotmányok képeztek hatékony ellensúlyt. Minden nyugat-európai monarcha hatalmát korlátozták a testületek (provinciák, rendek, céhek) privilégiumai és az uralkodó vallás pacifikáló normái.¹⁶

¹³ VIERHAUS (1975) 147–150.

¹⁴ Az újabb történelmi irodalom kétségbe vonja a francia abszolutizmus mintateremtő jellegét és Dániát tarja az első klasszikus abszolutista állammak. Vö.: KÉPES (2009) 43–69; SASHALMI (2006) 141.

¹⁵ MORTON 185.; MAUROIS 290–291.

¹⁶ SCHMIDT (1961) 370–381.; vö.: MEZEY–SZENTE (2003) 522–523.

Az uralkodói legitimitás alapja, a *hatalomkeletkeztetési felfogás* is megváltozott. A korszakra jellemző patriarchális elv szerint a dinasztia és az ország ügyei, valamint tulajdona nem különült el egymástól. Igaz, az ország elvi tulajdonlásáért cserében az uralkodó gondoskodni volt köteles alattvalóiról. A korabeli felfogás – jogi értelemben – nem tett különbséget monarchia és állam, alkotmány, valamint a dinasztia házi alaptörvényei, politikai végrendelete között.

A *hatalomgyakorlás módja* terén is alapvető változás történt. A monarchikus hatalom háttérbe szorította a területi önállóságot, és minden országban egységes igazgatási rendszer bevezetésére törekedett. Az udvar az állami élet állandósult központjává vált. Az állami mechanizmus működése racionálisabb, az igazgatás országos áttekintésre törekvő és szervezetileg is egységesebb lett. Különösen az adóbevételt biztosító pénzügyi és az abszolutizmus fizikai bázisát jelentő katonai igazgatás korszerűsödött. Kialakulóban volt egy központból irányítható, rendi állástól független, érdekeiben alapvetően a központhoz kötődő, szakképzett végrehajtói apparátus.

Az abszolutizmus idején változott az *állam és az alattvalók viszonya* is. A rendi felfogástól eltérően a rendszer feladatának tekintette az alattvalók életéről, testi épségéről és –részben – tulajdonáról való gondoskodást. Ez a jellegzetesség különíti el az abszolút monarchiákat a modern kori totalitárius államoktól.

A területi partikularizmus elleni harc jegyében csaknem minden érintett országban sor került az *igazságszolgáltatás egységesítésére* és központosítására. A korábban is központi elbírálás alá eső királyi ügyek (*cas royaux* – a felségsértés, a hűtlenség, a tiltott magánharc, a pénzhamisítás) mellett megkezdődött a köztörvényes bűncselekmények állami üldözése. Az állam kiterjesztette büntetőhatalmi igényét, és a gyakorlatban is érvényesítette jogszolgáltató hatalmát a társadalom és magánszemélyek érdekeit érintő közösségellenes cselekedetek megtorlására. Ebben az időben alakult ki az *inkvizitórius* (nyomozóelvi) eljárás, amely a bűncselekményeket már hivatalból üldözte és eközben a büntetőeljárásban is hatékonyan érvényesítette az állami érdekeket.¹⁷

¹⁷ DEIMLING (1989) 32–45.; HOLZHAUER (1970) 12.; CONRAD (1971) 8–9.

IV.

A felvilágosult abszolútizmus fogalma

A *felvilágosult abszolútizmus* kifejezés filozófiai gyökerű korszakjelző történelmi kategória. Már Voltaire, Holbach és Helvetius műveiben találunk utalásokat a felvilágosult kormányzat szükségességére. Diderot fejtette ki részletesen, hogy az erős uralkodó kellő hatalom birtokában végrehajthatja a társadalom számára szükséges reformokat, legyőzheti a műveletlenséget, biztosíthatja népe jólétét és boldogságát. Álláspontja szerint azonban az államot megszemélyesítő király köteles alávetni magát a törvényeknek, és miniszterei sem élhetnek vissza a hatalommal. Az eszményített rendszer első kritikusa Rousseau volt; ő a két ellentmondó fogalom – a felvilágosodás és az egyeduradalom – összekapcsolását tudománytalannak tartotta, hiszen az abszolútizmus a rendi szerkezet megővésére törekszik, a felvilágosodás pedig annak megsemmisítését célozza. Ez a fenntartás megjelenik a későbbi tudományos irodalomban is.¹⁸

A filozófusok által elképzelt erős monarchia eszméjét a *fiziokraták* emelték a formulázott államelmélet rangjára. A francia szóhasználat szerinti „felvilágosult despotizmus” alatt olyan kormányzati rendszert értettek, amelyben természetjogi keretek között teljhatalmú uralkodó kormányoz. A fiziokratizmus az abszolút monarchiák egy részének gazdaságpolitikai alapelvévé vált. A francia forradalom után a felvilágosult abszolútizmus terminus technicus a napi politika síkjáról az elvontabb politikai kategóriák közé került. A forradalmi gondolkodás leszámolt minden – korábbi értelemben vett – abszolútizmussal, később a közép-európai monarchiák reakciós politikai gyakorlata végképp diszkreditálta e fogalmat.

A felvilágosodás és az abszolútizmus – csaknem feledésbe merült – viszonyára a tudományos irodalomban Wilhelm Roscher 1847-es műve tért vissza. A szerző az újkori abszolútizmus három történelmi fejlődési szintjét, a konfesszionális, az udvari és az *aufgeklärter Absolutismus* említi, amelyek közül a harmadikat tartja a legfejlettebb változatnak. E kormányzati rendszer elkülönítő ismérve az uralkodói hatalom megnövekedése és ennek a felvilágosult eszmékkel való álcázására irányuló tö-

¹⁸ FETSCHER (1968) 1–5.; MENSCHING (1979) 12–34.; CSIZMADIA (1975) 365–366.

rekvés. Roscher úgy vélte, hogy az uralkodó, ha az állam első szolgájának hirdette magát, hatalmát könnyebben érvényesíthette a társadalommal szemben.¹⁹

A Történettudományok Nemzetközi Kongresszusának 1928-i oslói ülésén Michel Lhéritier referátumáról lefolyt vitában került szóba (a filozófusok és fiziokraták által körvonalazott) felvilágosult állameszmény gyakorlati érvényesülésének kérdése. Itt alakult ki egységesnek mondható álláspont arról, hogy a felvilágosult abszolutizmus speciális európai jelenség, amely az 1760-as évektől a francia forradalomig terjedő időszakot fogta át.²⁰

Az államtudomány nézőpontjából Fritz Hartung 1955-ben megjelent tanulmánya képezi a fogalomtörténet következő szakaszát.²¹ A szerző a fogalom lényegének a rendi szerkezettől történő eltávolodást tartja. Ő irányította a fogalmi gondolkodást a közjog felé, miközben tisztázta, hogy a felvilágosult abszolutizmus esetében egy sajátos kormányformáról van szó. Fritz Hartung elemezte máig érvényes módon az állami szervek és a közigazgatás korabeli szerepét az abszolutista hatalmi mechanizmusban.

Az eddigi legteljesebb tudományos összefoglalást az 1974-ben megjelent, Karl Otmar Freiherr von Aretin szerkesztette kötet jelenti.²² A mű tanulmányai ugyan az előzőnél kisebb hangsúlyt fektetnek a felvilágosult abszolutizmus államtörténeti vonatkozásaira, de az egyes érintett országok bemutatásával lehetőséget kínálnak a komparatív alkotmánytörténeti megközelítésre. A tanulmánykötet abban az értelemben is fordulatot hozott, amennyiben a felvilágosodást nem szűkíti a filozófiára, a kifejezésen az egész korszellemet érti. Ezzel hosszabb időre eldőlni látszott az a vita, hogy a felvilágosult abszolutizmusnak önálló jelentése van, reális történeti folyamatot jelöl, és a kapcsolódó valóságot pontosabban rögzíti, mint a *reformabszolutizmus* kifejezés.²³

¹⁹ ROSCHER (1908) 17.; WINKEL (1977) 93.; RIETER (2002) 131–168.

²⁰ DOMANOVSKY (1928); BARTA (1983); KOSÁRY (1983) 272–275.

²¹ HARTUNG (1955) 16. A szerző további, vonatkozó műve: HARTUNG (1974) 54–76.

²² ARETIN (1974)

²³ BIRTSCH (1996) 101–109.

V.

A felvilágosult abszolútizmus alkotmányjogi ismérvei

Európa földrajzi peremvidékén a XVIII. század első harmadától a francia forradalomig eltelt időszak a felvilágosult abszolútizmus jegyében telt el. Míg földrészünk centrális régióiban a polgári átalakulás gazdaságátalakító, társadalmat, államszervezetet megújító szerves folyamatai zajlottak, a periférián egy új típusú kormányforma alakult ki. A fejlődésben elmaradt közép- és kelet-európai, a mediterrán és skandináv térség országaiban az állam vállalta magára a korszerűsítés feladatát. A politikai, hatalmi és jogi eszközökkel megkísérelt, erőszakot sem nélkülöző modernizációs törekvés egyik legfontosabb eszköze a közigazgatás volt. Térségünkben a korszerű adminisztráció, a célszerűen működő bürokratikus igazgatási rendszer kialakításának igénye és első kísérlete a felvilágosult abszolútizmus időszakára esett.²⁴

A korabeli állam szervezeti karakterére nagy hatást gyakoroltak a felvilágosult abszolútizmus általános követelményei. Az állami végrehajtó apparátus létrehozatalának módja, szervezeti és működési rendje a térség egyes országainak jellegzetességei szerint alakult. A történelmi véletlenek, az országok eltérő történelmi hagyományai ellenére fellelhetőek olyan közös alkotmányjogi sajátosságok, amelyek azonos módon érvényesültek minden érintett államban.

A felvilágosult abszolútizmus legfontosabb célkitűzéseit csak a rendi struktúrától történő eltávolodás révén valósíthatta meg. Ez az igény a közigazgatásra nézve évszázados szervezeti és működési elvek áttörését eredményezte. A születési előjogok dominanciája, a rendek, különösen a főrendek hivatalviselési monopóliuma lényegi ellentétbe került a korszerűsítő államszervezési törekvésekkel. A hivatalnokok kiválasztásánál nagyobb teret kapott a tanult polgári réteg, a szakképzettség követelménye egyre inkább háttérbe szorította a származáson nyugvó rekrutációs rendszert. Az egységes központi irányítás a középkori privilégiumokon nyugvó, területi különállásban is megnyilvánuló partikularizmust kezdte

²⁴ POÓR-NYÁRY (1990); HAJNAL (1988); HÓMAN-SZEKFŰ; KOSÁRY (1990); JÁSZI (1982); BALTL (1979); LEHNER (1992)

ki. A közigazgatásban csökkent rendi szokásszerűség, a kiváltságokhoz kötődő hagyományok szerepe.²⁵

Az *etatizmus* a felvilágosult abszolutizmus jellegadó ismérve lett. Az állam a politikai, társadalmi, gazdasági folyamatok irányításában döntő szerepet vállalt. Szervező tevékenységét, közhatalmi jogosítványait érvényesítette olyan területeken is, amelyek korábban szabályozatlanok voltak. Ebben az időszakban vált a népjólét „státusüggvé”, az egészségügy állami feladatává. A központi igazgatás hatásköröket és feladatokat vont el az egyháztól (pl. oktatás), korlátozta a magánföldesurak ítélkezési tevékenységét. Az állami akarat érvényesítésének fontos eszközeivé váltak a mindenkivel szemben azonos kötelezettséget megállapító, nemest és jobbágyot, egyéneket és testületeket egyformán kötelező jogi normák.

A felvilágosult abszolutizmus meghatározó jellegzetessége a felvilágosodás eszméinek befolyása az uralkodó és tanácsosai tevékenységére. A felvilágosult abszolutizmust új uralkodóeszmény jellemezte. Az „isten kegyelméből” uralkodó király helyébe a hivatását tevékenységével, gyakran személyes közreműködésével igazoló államfő lépett. A hatalom radikálisan csökkentette vagy kiiktatta a központi kormányzat rendi korlátait. Megerősödött az uralkodás személyi jellege; a – többségükben – művelt, önálló szellemiségű uralkodók alanyi érdekeltséget és felelősséget éreztek alattvalóik és a köz ügyeiért.

Az országok zömében ez a felfogás a legfontosabb államügyek személyes intézésének igényével párosult, ami általában jótékony hatással volt az egységes, centralizált közigazgatás kialakítására. II. Frigyes nem csupán Isten kegyelméből uralkodott, hanem a nép és közötté létrejött (egyébként felbonthatatlan) szerződésre hivatkozott. Maga II. Frigyes – a neki tulajdonított mondás szerint – *az állam első szolgája* volt, kormányzata idején elkülönült az állam és a dinasztia vagyona, az uralkodó nem csupán tulajdonosnak, hanem az állam legfőbb képviselőjének tekintette magát.²⁶

Az érintett országok történetében először kezd az „alattvaló” fogalma *állampolgári* értelmet nyerni. Az állam és a területén élő lakosság közötti viszonyra nézve lassan kialakult egy kölcsönösséget feltételező viszony, amely a kormányzat gondoskodási kötelezettségét is magában

²⁵ ROSENBERG (1974) 182–204.; WALDER (1974) 123–136.

²⁶ ARETIN (1985) 172.

foglalta. A rendi struktúrán kívüli társadalmi csoportok tagjai államilag (a népszámlálások révén többnyire név szerint is) számon tartott alanyok, emberbaráti, vallási-humanisztikus vagy célszerűségi-pénzügyi okokból a közigazgatás alanyai lettek. A végrehajtó apparátus tevékenységének személyi hatásköre jelentősen kitágult.

Különös társadalmi hangsúlyt nyert a felvilágosult abszolutizmus fel-fogása a kötött jogállású termelőcsoportokkal kapcsolatban. Egyes államok megakadályozták a paraszti telkek felvásárlását és kisajátítását. II. Frigyes a jogvédelmet csak az uradalmi jobbágyokra és a telepésekre terjesztette ki, mert katonai érdekből igyekezett tiszteletben tartani a nemesség érdekeit. Ezzel szemben II. József – de részben már Mária Terézia is – fokozatosan felszámolta a nemesi adómentességet és a robotot. A jobbágyvédelem területén II. József jutott el legmesszebb: ő deklarálta első ízben a törvény előtti egyenlőséget, és szüntette meg a jobbágyok személyi kötöttségeit. Dánia (Norvégiával, Schleswig-Holsteinnel) és Svédország a 18. század végére szintén eljutott a felvilágosult szellemű jobbágyfelszabadításig.²⁷ Oroszország ebben a tekintetben is más volt: itt a reformígéretet és a Katalin-féle tényleges birtokreformok ellenére rosszabbodott a jobbágyok helyzete.²⁸

A felvilágosult abszolutizmus nem csupán az *államrezon* materiális igényeiből és a felvilágosodás gondolataiból táplálkozott. Kialakulásában meghatározó szerepet játszottak egyes vallási irányzatok (*janzenizmus*, *pietizmus*).²⁹ Az új szellemi irányzatot befogadó államok intézkedéseiben megjelentek a szekularizáció jelei. Az uralkodók személyes beállítottságától függően a vallás pozitív szabályai eltérő mértékben hatottak az államvezetés elvi irányítására, végrehajtási tevékenységére. A vallás-irányítás részben állami feladat lett, kísérlet történt a tolerancia szervezeti, jogszabályi garanciáinak kialakítására. A Habsburg Birodalomban II. József időszaka alatt megerősödött az állami kontroll az egyház felett, az állam részt kért az egyháziak képzésében, saját szerveivel ellenőriztette a vallási kötelezettségek teljesítését. Az egyházi életbe való drasztikus beavatkozást alapvetően gazdasági érdek motiválta.³⁰

²⁷ KRÜGER (1989) 289–315.

²⁸ SACKE (1970); ARNETH (1867) 165–180.; KÜTTLER (1969) 1162–1169.

²⁹ HINRICHS (1971); DEPPERMAN (1993) 11–55.

³⁰ HANTSCH (1922) 223.; STOLZ (1951) 85–86.; HECKEL (2006) 249–250.

Gyakran olyan gondolatokat is a felvilágosodás javára írunk, amelyek a kameralisták és államelméleti gondolkodók már a 17. században megfogalmaztak. A felvilágosult abszolútizmus kormányzati gyakorlata nagy részben hatásukra változott meg. A szervezetlen állami gazdálkodás, az udvari szükségletet előtérbe állító, esetleges pénzügyi gyakorlat helyébe a legtöbb helyen átgondolt, racionalizált államháztartási rendszer és fiskális szemlélet lépett. Költségvetési gazdálkodás ugyan még nem alakult ki, de a kiadások terén a takarékosság és hatékonyság követelménye érvényesült, a bevételek meghatározása és behajtása során először jelent meg a közös teherviselés igénye. Az államszervezet gyors korszerűsítésére ezen a területen volt a legnagyobb szükség. Az elkerülhetetlen adóreformokat a lakosság teljes körű számbavétele előzte meg, amely az állami apparátus feladata volt. A tervszerű állami cselekvés nyomait is ezen a téren fedezhetjük fel.³¹

Az új kormányzati irányzat felhagyott a hagyományos bevételi források erőszakos emelésével. A gazdaság korszerűsítése érdekében támogatta a kereskedelmet, adóreformot dolgozott ki, megnyirbálta az egyház gazdasági kiváltságait. A fiziokrata szemlélet nyomán serkentette a mezőgazdasági termelést, és – rendi állástól függetlenül – védte a termelőket. Szövetséget keresett a városokkal. Az újonnan kialakított egységes súly- és mértékrendet közigazgatási hivatalok ellenőrizték. Az állami bevételek biztosítására területileg tagolt, korszerű vámszervezet alakult.

A végrehajtás eszközei között a jogi szabályozás fontos szerephez jutott. Megnőtt az egységesítő, normatív rendelkezések szerepe. Az állami életben érvényesítés igényével készült működési szabályok jelentek meg. A jogalkotás és a normaalkalmazás révén radikálisan megnövekedett a szakemberek iránti igény. Ennek köszönhető, hogy a felvilágosult abszolútizmus túlszabályozó hajlama jótékony hatást gyakorolt a jogi oktatásra, a korszerű bürokrácia megteremtésére. A közigazgatással szemben támasztott állami követelmények a közigazgatás-tudomány kialakítását is serkentették.³²

Minden állam centralizált közigazgatási rendszert épített ki, vagy ennek megteremtésére törekedett. A központi akarat végrehajtására közép-

³¹ WANDRUSZKA–SKALNIK (1976); HELLBLING (1974) 287–301.; CSAPODI (1937) 7., 15.

³² CSIZMADIA (1976) 65–75.; SZILÁGYI (1933) 291–307.; HAJDU (1982) 67–84.

szintű és helyi végrehajtási szervek létesültek, háttérbe szorultak a rendi intézmények, partikuláris jellegű területi önkormányzatok. Megszűnt a városok, céhek, egyetemek, nagybirtokok korábbi különállása. Felmerült az igény az igazgatás és bírászkodás elválasztására. A testületi elvvel szemben az egyéni felelősség került előtérbe, megkezdődött a központi igazgatás ügýtípusok szerinti tagolása.

Elkülönülnek egymástól az a gazdasági igazgatás (*oconomica*), a jogszolgáltatás (*juridica*), a rendészet (*politica*), az egyházi igazgatás (*ecclesiastica*) és a katonai rendelkezés (*militare*) szervei és mindenkire kötelezőnek tekintett normái. Körvonalazódtak az állami apparátussal szembeni uralkodói elvárások, az igazgatás hivatali karaktert kapott, működése a legtöbb államban állandóvá vált. A hivatali bürokrácia jogállása megváltozott: az állami alkalmazottak megbízásukat határozatlan időre kapták, munkájukat főfoglalkozásban látták el, a tevékenységükkel kapcsolatos elvárások egyértelművé váltak. Ebben az időszakban formálódtak a hivatalnokokkal szembeni szakmai követelmények, vált az állami szolgálat fizetett tevékenységgé.³³

A felvilágosult abszolutizmus humanizálta a büntetőjogot, megújította az eljárásjogot, és előkészítette az egységes civil jogi kodifikációt. A legtöbb érintett hatalom támogatta a tudományt, az iskolaügyet, a művészeteket, az ipart, a manufaktúrákat és a mezőgazdaságot. A német birodalmon belül különösen eredményes volt ez a tevékenység egyes jól kormányzott tartományokban, mint például Baden vagy Szászország. Spanyolországban (III. Károly) Portugáliában (Pombal), Franciaországban (Choiseul), Nápolyban (Tanucci), Pármában (Dutillet), Toszkánában (Lipót nagyherceg) és Habsburg Birodalomban (II. József) az állam fontos reformokat hozott a jezsuiták és más rendek ellen, az uralkodók befolyást nyertek az országon belüli vallásirányításba a pápai udvarral szemben.³⁴

A klasszikus abszolutizmus az egyének jogait a testületi szabadság kezei között érvényesítette. A felvilágosult abszolutizmus ezzel szemben a testületi előjogok és az önkormányzat maradványainak lebontására törekedett. Kiemelkedő képviselőik azonban nem tudták azt az ellentmon-

³³ BRAUNEDER (2005) 91–94.; BIRTSCH (1987) 31–46.

³⁴ HEBEIS (1996) 81–88.; HINTZE (1970) 321–359.

dást feloldani, hogy – miközben minden alattvalót egyenlőnek nyilvánítottak és az uralkodót saját személyes képességével legitimálták – addig hatalmuk alapja a dinasztikus öröklés volt, és kormányzatuk egveduralomra épült.

VI.

Összegzés

Az abszolutizmus az európai történeti fejlődés fontos korszaka volt. Nem vitatható pozitív hatása a belső béke megteremtésében, a széthúzó rendi hatalom állami korlátozásában, az igazgatás kiépítésében, az igazságszolgáltatásban, a kultúra, a gazdaság, a vidék fejlesztésében, nem utolsósorban – eltekintve Oroszországtól – a kötött jogállású termelőcsoportok támogatásában. Az abszolutizmus elősegítette, hogy az emberek racionális, célra orientált tevékenységre (munkára) és a társadalomba való integrációra szokjanak. Lehetővé tette a vallási türelmet, fejlesztette az infrastruktúrát, harcolt a lokális szemlélet ellen.

Az is igaz, hogy sok reformelképzelés torzó maradt, és éppen akkor, amikor az uralkodók a társadalmi viszonyokat radikálisan akarták megváltoztatni, gyakran eredménytelen volt. Az abszolutizmus reálfolyamatokat befolyásoló tényező volt, amely generált és nyitva is hagyott történelmi értelmezéseket. Bármely változatát tekintjük azonban, az egyént korlátozott körben tartotta, nem ruházta fel szubjektív jogalanyisággal, nem biztosította számára a státussal szembeni jogvédelmet. A közjogtörténet fontos periódusa éppen az ezt követő időszak lett, amely az abszolutista hatalommal szemben elismerte a polgár jogérvényesítési lehetőségét, benne a közigazgatási bírósághoz való fordulás jogát.

Bibliográfia

ARETIN (1984) = ARETIN, Karl Otmar Freiherr von: *Monarchie*. = ERLER, Adalbert – KAUFMANN, Ekkehard: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*. III. Bd. Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1984.

- ARETIN (1985) = ARETIN, Karl Otmar Freiherr von: *Friedrich der Grosse. Größe und Grenzen des Preußenkönigs. Bilder und Gegenbilder*. Herder, Freiburg im Breisgau, 1985.
- ARNETH (1867) = ARNETH, Alfred von: *Maria Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz*. Hrsg. von. Bd. 2. Wien. 1867, 165–180.
- BALTL (1979) = BALTL, Hermann: *Österreichische Rechtsgeschichte*. Graz, 1979.
- BARTA (1982) = BARTA János, ifj.: *A felvilágosult abszolútizmus agrárpolitikája a Habsburg és a Hohenzollern monarchiában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- BARUDIO (1981) = BARUDIO, Günter: *Das Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung, 1648–1779*. Fischer Weltgeschichte. Fischer, Frankfurt am Main, 1981.
- BERBER (1978) = BERBER, Friedrich: *Das Staatsideal im Wandel der Weltgeschichte*. 2., átdolg. kiadás. C. H. Beck Verlag, München, 1978.
- BIRTSCH (1987) = BIRTSCH, Günter: Friedrich der Große und die Aufklärung. = HAUSER, Oswald (szerk.): *Friedrich der Große und seine Zeit*. Köln–Wien, 1987. 31–46.
- BIRTSCH (1996) = BIRTSCH, Günter: Aufgeklärter Absolutismus oder Reformabsolutismus? = BIRTSCH, Günter (szerk.): *Reformabsolutismus im Vergleich. Staatswirklichkeit–Modernisierungsaspekte–Verfassungsstaatliche Positionen*. Aufklärung 9. 1996. Heft 1. Hamburg, 1996. 101–109.
- BODIN (1987) = BODIN, Jean: *Az államról*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.
- BRAUNEDER (2005) = BRAUNEDER, Wilhelm: *Österreichische Verfassungsgeschichte*. Manz Studienbuch. 10. kiadás. Wien, 2005.
- CONRAD (1971) = CONRAD, Hermann: *Richter und Gesetz im Übergang vom Absolutismus zum Verfassungsstaat*. Graz, 1971.
- CSAPODI (1937) = CSAPODI Csaba: *Az államtanács közigazgatási felfogása II. József korában*. Különlenyomat a Domanovszky Sándor emlékkönyvből. Budapest, 1937.
- CSIZMADIA (1975) = CSIZMADIA Andor: Francia vonatkozások a felvilágosodás magyar jogi reformterveiben. = KÓEPCZI Béla – SZIKLAY László (szerk.): *„Sorsotokat előre nézzétek”*. A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.
- CSIZMADIA (1976) = CSIZMADIA Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
- DEIMLING (1989) = DEIMLING, Gerhard: *Cesare Beccaria. Die Anfänge moderner Strafrechtspflege*. Europa, Trier, 1989.
- DEPPERMANN (1993) = DEPPERMANN, Klaus: Der Englische Puritanismus. = BRECHT, Martin (szerk.): *Geschichte des Pietismus, Bd. 1. Der Pietismus*

- com siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert. Göttingen, 1993. 11–55.
- DOMANOVSKY (1928) = DOMANOVSKY Sándor: Michel Lhéritier: Pour une mise au point générale de l'histoire du XVIIIe siècle. Paris, 1927. (Extrait du no. 10 de la Revue –d'histoire moderne). = *Századok*. 62. évf. 7–8/1928.
- DUCHHARDT (1987) = DUCHHARDT, Heinz (szerk.): *Politische Testamente und andere Quellen zum Fürstenthos der Frühen Neuzeit*. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte der Neuzeit, Bd. 18. Wiss. Buchgesellschaft, Darmstadt, 1987.
- FETSCHER (1968) = FETSCHER, Iring: *Rousseaus politische Philosophie. Zur Geschichte des demokratischen Freiheitsbegriffs*. 2. kiadás. Bonn, 1968.
- HAHNER (2006) = HAHNER Péter: *A régi rend alkonya. Egyetemes történet, 1648–1815*. Panem Kiadó, Budapest, 2006.
- HAJDU (1982) = HAJDU Lajos: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
- HAJNAL (1988) = HAJNAL István: *Az újkor története*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- HANTSCH (1922) = HANTSCH, Hugo: *Die Entwicklung Österreich–Ungarns zur Grossmacht*. Geschichte der führenden Völker Bd. 15. Herder, Freiburg, 1922.
- HARTUNG (1931) = HARTUNG, Fritz: Die Epochen der absoluten Monarchie in der neueren Geschichte. = *Historische Zeitschrift*. 145. 1931. 46–52. [újra közli: HUBATSCH, Walter (szerk.): *Absolutismus*. Darmstadt, 1973. 57–64.]
- HARTUNG (1955) = HARTUNG, Fritz: Der Aufgeklärte Absolutismus. = *Historische Zeitschrift*. 180. 1955. 15–42.
- HARTUNG (1974) = HARTUNG, Fritz: Der Aufgeklärte Absolutismus. = ARETIN, Karl Otmar Freiherr von (szerk.): *Der aufgeklärte Absolutismus*. Neue wissenschaftliche Bibliothek, Bd. 67. Köln, 1974. 54–76.
- HEBEIS (1996) = HEBEIS, Michael: Karl Anton von Martini (1726–1800). Leben und Werk. Rechtshistorische Reihe. Bd. 153. Peter Lang, Frankfurt am Main, 1996.
- HECKEL (2006) = HECKEL, Martin: Vom alten Reich zum neuen Staat. Entwicklungslinien des deutschen Staatskirchenrechts in der Neuzeit. = *Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte*. Vol. 28. 3–4/2006. 235–278.
- HELLBLING (1974) = HELLBLING, Ernst C.: *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte*. 2., jav. és bőv. kiadás. Springer Verlag, Wien–New York, 1974.
- HINRICHS (1971) = HINRICHS, Carl: *Preußentum und Pietismus. Der Pietismus in Brandenburg–Preußen als religiös-soziale Reformbewegung*. Göttingen, 1971.

- HINTZE (1962) = HINTZE, Otto: Das monarchische Prinzip und die konstitutionelle Verfassung [1911]. = OESTREICH, Gerhard (szerk.): *Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte*. 2. kiadás. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1962. 360–389.
- HINTZE (1970) = HINTZE, Otto: Der österreichische und preußische Beamtenstaat im 17. und 18. Jahrhundert. Eine vergleichende Betrachtung [1901]. = OESTREICH, Gerhard (szerk.): *Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte*. 2. kiadás. Göttingen, 1970. 321–359.
- HOBBS (1999) = HOBBS, Thomas: *Leviatán (vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma)*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1999.
- HOF (1983) = HOF, Hagen: Georg Jellinek. = KLEINHEYER, Gerd – SCHRÖDER, Jan (szerk.): *Deutsche Juristen aus fünf Jahrhunderten. Eine biographische Einführung in die Geschichte der Rechtswissenschaft*. C. F. Müller, Heidelberg, 1983. 138–142.
- HOLZHAUER (1970) = HOLZHAUER, Heinz: *Willensfreiheit und Strafe. Das Problem der Willensfreiheit in der Strafrechtlehre des 19. Jahrhunderts und seine Bedeutung für den Schulenstreit*. Münster, 1970.
- HÓMAN–SZEKFŰ = HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet*. VI. kötet. Bp., [é. n.]; Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. Közreadja: Csizmadia Andor. Budapest, 1979.
- JÁSZI (1982) = JÁSZI Oszkár: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982.
- JELLINEK (1900) = JELLINEK, Georg: *Das Recht des modernen Staates: Allgemeine Staatslehre von Dr. Georg Jellinek*. O. Häring, Berlin, 1900.
- JELLINEK (1911) = JELLINEK, Georg: Die Politik des Absolutismus und die des Radikalismus. = JELLINEK, Georg: *Ausgewählte Schriften und Reden*. II. Bd. O. Häring, Berlin, 1911.
- JELLINEK (1994) = JELLINEK, Georg: *Általános államtan* (Allgemeine Staatslehre; ford., előszó, bibliogr., mutató: Szilágyi Péter). Osiris-Századvég, Budapest, 1994.
- K. LENGYEL (2008) = K. LENGYEL Zsolt: Neoabszolutizmus vagy önkényuralom? Megjegyzések a magyarországi Bach-korszak újabb historiográfiájához. = *Aetas*. 23. évf. 3/2008. 237–255.
- KÉPES (2009) = KÉPES György: *Dánia alkotmánytörténete a 13. század végétől napjainkig*. Jogtörténeti Értekezések 37. Gondolat Kiadó, Budapest, 2009.
- KOSÁRY (1983) = KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- KOSÁRY (1990) = KOSÁRY Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás, 1711–1867*. Magyarok Európában III. kötet. Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1990.

- KRÜGER (1989) = KRÜGER, Kersten: Der aufgeklärte Absolutismus in Dänemark zur Zeit der Französischen Revolution. = HERZIG, A. – STEPHAN, L. – WINTER, H. C. (szerk.): „*Sie, und nicht Wir*“: Die Französische Revolution und ihre Wirkung auf Norddeutschland. Vol. I. Hamburg, 1989. 289–315.
- KÜTTLER (1969) = KÜTTLER, Wolfgang: Gesellschaftliche Voraussetzungen und Entwicklungstyp des Absolutismus in Russland. = *Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas*. Bd. 13/2. Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1969.
- LEHNER (1992) = LEHNER, Oskar: *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte*. Linz, 1992.
- LIEBS–LUIGI (1980) = LIEBS, Detlef – LUIGI, Klaus: *Das Profil des Juristen in der europäischen Tradition. Symposion aus Anlass des 70. Geburtstages von Franz Wieacker*. Gremer (Ebelsbach), Köln, 1980.
- LOCKE (1986) = LOCKE, John: *Második értekezés a polgári kormányzatról*. (Ford.: Endreffy Zoltán; bev., jegyz.: Kontler László.) Gondolat Kiadó, Budapest, 1986.
- MAUROIS = MAUROIS, André: *Anglia története*. (ford.: Németh Andor). Athenaeum. Budapest, [é.n.]
- MENSCHING (1979) = MENSCHING, Günter: *Voltaire. Republikanische Ideen*. Regensburg, 1979.
- MEZEY–SZENTE (2006) = MEZEY Barna – SZENTE Zoltán: *Európai parlamentarizmus- és alkotmánytörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- MOLNÁR (1959) = MOLNÁR Erik: A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról. Tézisek. = *Társadalmi Szemle*. 8–9/1959. 11–39.
- MOLNÁR (1960) = MOLNÁR Erik: A nemzeti kérdés. = *Magyar Tudomány*. 10/1960. 571–587.
- MOLNÁR (1962a) = MOLNÁR Erik: Az abszolútizmus elvi kérdéseiről rendezett vita anyagáról. = *Történelmi Szemle* 5. évf. 2/1962. 285–302.
- MOLNÁR (1962b) = MOLNÁR Erik: Történetiszemléletünk nacionalista maradványairól. = *Új Írás*. 11/1962. 1236–1243.
- MOMMSEN (1926) = MOMMSEN, Wilhelm (szerk.): *Richelieu. Politisches Testament*. Münster, 1926.
- MORTON = MORTON, A. L.: *Az angol nép története I.* (ford.: Szemerényi Oszwald és Szentmihályi János). Hungária Kiadó, Budapest, [é. n.]
- OESTREICH (1969) = OESTREICH, Gerhard: *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Ausgewählte Aufsätze*. Duncker & Humblot, Berlin, 1969.
- OESTREICH (1980) = OESTREICH, Gerhard: *Strukturprobleme der frühen Neuzeit. Ausgewählte Aufsätze*. (szerk.: Oestreich, Brigitta). Duncker & Humblot, Berlin, 1980.

- PACZOLAY (1997) = PACZOLAY Péter: Újkori államelméletek. A legfőbb hatalom eredete. = *Rubicon*. 8/1997. 25–29.
- POÓR–NYÁRY (1990) = POÓR János – NYÁRY Gábor: *Nyugat-Európa és a gyarmatbirodalmak kialakulásának kora, 1500–1800*. IKVA Kiadó, Budapest, 1990.
- RÁCZ (1987) = RÁCZ Lajos: Államstruktúra és kormányzás a feudális abszolutizmusban. = *Jogtudományi Közlöny*. 9/1987. 505–510.
- RIETER (2002) = RIETER, Heinz: Historische Schulen. = ISSING, Otmar (szerk.): *Geschichte der Nationalökonomie*. 4. kiadás. München, 2002. 131–168.
- ROSCHER (1908) = ROSCHER, Wilhelm: *Politik, Geschichtliche Naturlehre der Monarchie, Aristokratie und Demokratie*. 3. kiadás. Stuttgart–Berlin, 1908.
- ROSENBERG (1974) = ROSENBERG, Hans: Die Überwindung der monarchischen Autokratie (Preußen). = ARETIN, Karl Otmar Freiherr von (szerk.): *Der aufgeklärte Absolutismus*. Neue wissenschaftliche Bibliothek, Bd. 67. Köln, 1974. 182–204.
- SACKE (1970) = SACKE, Georg: Die Gesetzgebende Kommission Katharinas II. Ein Beitrag zur Geschichte des Absolutismus in Russland. = *Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas*. Beiheft 2. Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1970.
- SASHALMI (2006) = SASHALMI Endre: *A nyugat-európai államfejlődés vázlatja*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2006.
- SCHMIDT (1961) = SCHMIDT, Martin: Pietismus. = GALLING, Kurt (szerk.): Die Religion in *Geschichte und Gegenwart*. In: Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft 5. Bd. P-Se, Tübingen, 1961.
- SCHULZE (1987) = SCHULZE, Winfried: Gerhard Oestreichs Begriff „Sozialdisziplinierung in der frühen Neuzeit“. = *Zeitschrift für historische Forschung*. 14/1987. 265–302.
- STAATSLEXIKON (1997) = *Staatslexikon. Recht, Wirtschaft, Gesellschaft in 5 Bänden*. Görres-Gesellschaft. 7., átdolgozott kiadás. Herder, Freiburg–Basel–Wien, 1997
- STIPTA (1997) = STIPTA István: Az abszolutizmus állama. = *Rubicon*. 8/1997. 30–33.
- STOLZ (1951) = STOLZ, Otto: *Grundriss der österreichischen Verfassungsgeschichte*. Tyrolia, Innsbruck–Wien, 1951.
- SZILÁGYI (1933) = SZILÁGYI Lóránt: A modern kormányzattörténet kialakulása. = *Századok*. LXVII. évf. 1933. 291–307.
- VIERHAUS (1975) = VIERHAUS, Rudolf: *Deutschland im Zeitalter des Absolutismus, 1648–1763*. 2., átdolg. és bőv. kiadás. Ruprecht, Göttingen, 1975.
- WALDER (1974) = WALDER, Ernst: Der Aufgeklärte Absolutismus und der Staat. Zum Staatsbegriff der aufgeklärten Despoten. = ARETIN, Karl Otmar Freiherr

- VON (szerk.): *Der aufgeklärte Absolutismus*. Neue wissenschaftliche Bibliothek, Bd. 67. Köln, 1974. 123–136.
- WANDRUSZKA-SKALNIK (1976) = WANDRUSZKA, Adam – SKALNIK, Kurt (szerk.): Österreich, 1848–1918. II. Bd. (Verwaltung und Rechtswesen). Wien, 1976.
- WEIS (1979) = WEIS, Eberhard: Der aufgeklärte Absolutismus in den mittleren und kleineren deutschen Staaten. = *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*. Vol. 42. 1979. 35–40.
- WILLOWEIT (1975) = WILLOWEIT, Dietmar: *Rechtsgrundlagen der Territorialgewalt*. Forschungen zur deutschen Rechtsgeschichte 11. Böhlau, Köln, 1975.
- WINKEL (1977) = WINKEL, Harald: *Die deutsche Nationalökonomie im 19. Jahrhundert*. Darmstadt, 1977.
- WYDUCKEL (1979) = WYDUCKEL, Dieter: *Princeps Legibus Solutus. Eine Untersuchung zur Frühmodernen Rechts- und Staatslehre*. Duncker & Humblot, Berlin, 1979.

Hahner Péter

NEVEK ÉS TÉNYEK: AZ ABSZOLÚT MONARCHIA MINT JELENSÉG

Nevek rabjai vagyunk. Valaki nevet ad egy jelenségnek, a név terjeszkedni kezd, új jelentéseket vesz fel, s mi megpróbáljuk megtalálni a helyes jelentést, körülírni a korrekt szóhasználat szabályait, hosszas tanulmányokban elemezzük, hogyan is használták ezt a szót évszázadokkal korábban – pedig talán okosabb lenne alaposan megvizsgálni azt a jelenséget, amelyet valaha e névvel próbáltak leírni, hátha találunk egy pontosabb szót a körülírására. Az „abszolút monarchia” szakkifejezést addig vizsgálták, addig elemezték, amíg a 20. század végén meg nem állapították róla, hogy azok a kormányzatok, amelyeket e néven emlegettek, voltaképpen korlátozott monarchiák voltak. Érdemes akkor tovább használni ezt a kifejezést? Nem kellene esetleg egy újat találni?

Sok szóval, nagyon sok elnevezéssel vagyunk így. Ki képes komolyan használni például a „népi demokrácia” elnevezést, amellyel kommunista párt diktatúrákat illettek valaha? Félő, hogy ugyanúgy járunk az „abszolút monarchiával”, mint a „proletárdiktatúrával”, amely diktatúra volt ugyan, de nem a proletárok gyakorolták, sőt a proletárok maguk is alá voltak vetve annak a hatalomnak, amely állandóan rájuk hivatkozott. És a francia forradalmi kormányzatot vajon miért emlegetik oly sokan „jakobinus diktatúra” néven, amikor a Nemzeti Konvent kormánybizottságai gyakorolták, amelyek tagjai közül távolról sem volt mindenki tagja a Jakobinus Klubnak? Vannak hazug nevek, amelyeknek egyszerűen fel kellene hagyni a használatával.

Az „abszolút monarchiával” az a probléma, hogy mindaddig, amíg használni fogjuk, újra és újra el kell magyaráznunk, hogy ez az elnevezés ugyan korlátlan hatalomra utal, de ennek a monarchiának az uralkodóit mégis rengeteg tényező korlátozta. Például az államvallás; aztán az „alap-törvények” vagy „alkotmány” néven emlegetett ősi törvények és szokások; korlátozták a józan, ésszerű, nagylelkű és lovagias, királyhoz illő magatartás szabályai, valamint a társadalmi kiváltságok rendszere; rengeteg régi intézmény, a tartományi és végül a helyi önkormányzatok testületei, melyeknek a támogatására szüksége volt a központi hatalomnak.

A legjobban azonban a *preindusztriális társadalmak* erőforrásainak mennyisége és a kommunikáció lassúsága akadályozta meg, hogy az uralkodó azt tegye, amit csak akar. Ráadásul Európa keleti végvidékén kialakult egy olyan kormányzati forma, amely jóval önkényesebb jellegű volt azoknál a nyugati kormányzatoknál, amelyeket abszolút monarchiáknak nevezünk el, ezért új nevet kell adnunk neki, s *autokrácia* néven emlegetjük.

A „népi demokráciákat” és „proletárdiktatúrákat” ma már nyugodtan nevezhetjük kommunista diktatúráknak. A „jakobinus diktatúrát” már Albert Soboul is forradalmi kormányzatnak nevezte – ahogy a kortársak tették. Meggyőződésem, hogy az „abszolút monarchia” elnevezés helyett is előbb-utóbb elterjed majd egy találóbb név. Viszont el kell ismernem, egyelőre olyan széles körben használják, hogy pillanatnyilag kénytelenek vagyunk elfogadni – magam sem tudnék hirtelen jobb elnevezést találni helyette.

A magam részéről – egyetértve Sashalmi Endrével – a legnagyobb mértékben helyeslem, ha egy szerző elveti a „feudalizmus” és az „abszolútizmus” bármilyen társítását. A francia történetírás elkülönült történelmi korszaknak tekinti a „feudalizmus korát” és az „abszolútizmus korát”, s a francia történészek tanácstalanul állnak a hazánkban olyannyira elterjedt fogalmi szörmyszülött, a „feudális abszolútizmus” előtt. Ugyanilyen helyes az abszolútizmus elméletének és gyakorlatának elkülönítése. Ahogy egy mai francia történész megfogalmazta:

„Igen nagy a távolság a proklamációk, a rendeleteket legitimáló diskurzusok, a politikai elméletek, a tömjénező nyilatkozatok, a leg-tökéletesebb kormányzatnak kikiáltott monarchia dicshimnuszai és az állam tényleges, tartományi szinten történő működése között.

Megtéveszthet minket a monarchia önmagáról hangoztatott szónoklata, megtéveszthet az a kép, amelyet a monarchia önmagáról alkotott, az a veszély fenyegethet, hogy a hatalomról csak a látszat kultúráját vesszük figyelembe [...], hiszen a közszférát ekkoriban teljesen a reprezentáció határozta meg.”¹

El kellene vetnünk továbbá azt a régi téveszmét, mely szerint az abszolút monarchiának „klasszikus példája” a francia kormányzat lenne, és európai keretek között vizsgálja meg, hogy vajon melyik állam felel meg legjobban az abszolútizmusról kialakított elképzeléseknek. Ha nem a legszélesebb körben reprezentált és legjobban reklámozott királyságot keressük, és nem tévesztjük össze egy állam európai hegemoniáját uralkodójának tényleges, belpolitikai hatalmával, akkor minden bizonnyal a dán kormányzatot kell az abszolút monarchia mintaképének tekintenünk.²

Egyetértek azzal a megközelítéssel is, mely szerint Anglia nem tekinthető abszolút monarchiának sem a *Tudorok*, sem a *Stuartok* korában. Ez utóbbi megszorítást jó lenne alaposabban hangsúlyozni, hiszen sajnos még mindig számtalan könyvben olvashatunk olyasmit, hogy VIII. Henrik a 16. század első felében kiépítette az angol abszolútizmust, melynek virágkora I. Erzsébet uralkodására (1558–1603) esett; válságára pedig az első két Stuart király, I. Jakab és I. Károly uralkodása idején (1603–1625, illetve 1625–1649) került sor.

Valószínűleg a francia forradalommal alkotott párhuzam miatt vált szükségessé ez az elmélet: ha a francia forradalom egy abszolút monarchiát döntött meg, akkor nyilván az 1640-es évek angol forradalma is egy hasonló rendszert számolt fel. Ha viszont az olyan államokat nevezzük abszolút monarchiának, amelyekben megnőtt az uralkodó hatalma; amelyekben jóval több jövedelem, katona és hivatalnok állt a rendelkezésére, mint a korábbi századokban; amelyekben a tartományokban megjelentek a királyi tisztviselők, s az uralkodók képessé váltak a hagyományos képviseleti szervek, országos rendi gyűlések nélküli kormányzásra – akkor Anglia nem nevezhető abszolút monarchiának. Itt a királynak nem volt állandó hadserege, viszonylag kevés jövedelme és ezért kevés fizetett hi-

¹ CORNETTE (2000) 142.

² Lásd Sashalmi Endre jelen kötetben megjelent tanulmányát – a szerk.

vatalnoka volt, a helyi kormányzat, az 51 angol és walesi grófság (*county*) élén nem a király kinevezettjei, hanem a helyi elit megbízottjai álltak, és az uralkodó egyszerűen képtelen volt a parlament nélkül kormányozni.

És vajon mennyire volt abszolút a francia király hatalma? Ezzel kapcsolatban érdemes felidézni egy legendát és szembeállítani a történelmi valósággal. A legenda szerint 1655. április 13-án az ifjú XIV. Lajos vadászruhában, lovaglóstorral a kezében berontott a párizsi legfelsőbb bíróság ülésére, s amikor fenyegetőzéseire a bíróság elnöke az állam érdekeire hivatkozott, így vágott vissza: „Az állam én vagyok!” (*L'État, c'est moi!*).

Ezen a napon a tizenhét éves XIV. Lajos valóban Vincennes-ben vadászott, amikor meghallotta, hogy a párizsi legfelsőbb bíróság az ő távollétében és az ő engedélye nélkül vizsgálgatja korábban elfogadott, s az ő jelenlétében jegyzékbe felvett rendeleteinek törvényességét. A király, akinek uralma még távolról sem szilárdult meg kellőképpen, mélységesen felháborodott. Csak két éve sikerült lezárni azt a *Fronde* néven emlegetett felkeléssorozatot, amely 1648-ban éppen a bíróságok engedély nélküli ülésével s az ebből kinőtt tiltakozó mozgalommal kezdődött. Az öt éven át húzódó polgárháborúk és hadjáratok során egész tartományok mentek tönkre, s Franciaország lakossága kétmillióval csökkent. A párizsi legfelsőbb bíróság talán újra akarja kezdeni a lázongásokat?

A király visszavágtatott Párizsba, és gárdistáinak kapitánya közölte a legfelsőbb bíróság elnökével, hogy az uralkodó azonnal megjelenik a bírák előtt. A formákat mégis tiszteletben tartotta: kancellárjával, ceremóniamesterével, hercegeivel és marsalljaival együtt vonult be a bíróság épületébe, s mielőtt a bírák elé lépett, még a híres Sainte-Chapelle-ben is imádkozott. Ezután helyet foglalt a bírák között, és a mindmáig megtekinthető jegyzőkönyv tanúbizonysága szerint a következőket jelentette ki: „*Uraim! Mindenki tudja, milyen szerencsétlenségeket vont maga után a bíróság ülészése. Ezeket akarom megakadályozni. Hagyják hát abba a tanácskozást a rendeletekről, amelyeket átadtam, s amelyeket végre kívánok hajtatni. Első elnök úr, megtiltom önnek, hogy bármilyen gyűlésezést engedélyezzen, és ilyesmit egyikük sem indítványozhat.*” Ezután felkelt, és magára hagyta a megdöbbenet bírákat.

Nem az a fontos, hogy a híres kijelentés az államról nem hangzott el – sem ekkor, sem később. Inkább az a fontos, hogy a bírák lázongása egyáltalán nem szűnt meg! Másnap a legfelsőbb bíróság első elnöke más

főbírókkal együtt megjelent Mazarin első miniszter előtt, hogy panaszkodjanak az előző napi jelenet miatt. Mazarin ígéretet és békített, de hiába: egy hét múlva, április 21-én a legfelsőbb bíróság összeült, és újra tiltakozott az elfogadott rendeletek ellen. XIV. Lajos elutasította a tiltakozást, egy bírót a Bastille-ba küldött, másokat vidéki száműzetésbe. Ezután közzétette, hogy nem táplál haragot legfelsőbb bírósága ellen, s nem kívánja csökkenteni kiváltságait. Mazarin elküldte a bíróság első elnökéhez Turenne marsallt, s a nagy hadvezér megpróbálta meggyőzni a bírót, hogy a hadseregnek szüksége van a vitatott ediktumok által biztosított adókra. Végül a királyi hatalom hátrált meg: két ediktumot visszavontak a vitatottak közül, s a legfelsőbb bíróság első elnöke 100 000 écut (aranyat) kapott a békítésben játszott szerepéért.³

Vagyis az utókor által alkotott kép és a történelmi valóság tökéletesen ellentmond egymásnak! A legenda szerint az ifjú király parancsot oszt, mindenkit megfélemlít, és mindenki engedelmeskedik neki. Valójában azonban alkudozott, kiegyezett és vesztegetett. Ahol a régebbi történészek a királyi akarat ellentmondást nem tűrő érvényesítését látták, ott a mai történészek a központi és a helyi hatalmak színpad mögötti alkudozását fedezik fel. Az abszolút monarchiának nevezett államokban azonban ez az alku nem volt nyilvános, nem kötődött olyan intézményekhez, mint az angol parlament, a nyilvános propaganda pedig a király mindenhatóságát hangsúlyozta.

Ami az igazságszolgáltatási szervezet egységesítését és centralizációját, mint az abszolút monarchia további jellemzőjét illeti, szintén érdemes egy francia példát megvizsgálni: Amiens város 17–18. századi bíróságait. Hová fordultak az állampolgárok a peres ügyeikkel? Először is az alsó fokú királyi bírósághoz, a *bailliage*-hoz és a felette álló *siège présidial*hoz. Mivel a király volt a város földesura, a földesúri bíróság helyett három *prévôté* működött. Külön törvényszéke volt még a polgármesternek és a tanácsosoknak, az egyházmegyének, a hadseregnek és az intendánsnak. A közeli uradalmak földesúri bíróságai is a városban működtek.

Az adóügyi kérdések az *élection* bíróságához tartoztak, a vámügyiek a *le bureau des traites* bíróságára (Amiens vámhatáron volt!), a sóadó ügyei pedig a *le grenier à sel* bíróságára. Volt még a városban alsó szintű kincs-

³ PETITFILS (1995) 165–166.

tartói bíróság, pénzügyi bíróság, a vizek és erdők igazgatóságának bírósága, valamint egy konzuli bíróság a városi kereskedők és a vidék adóügyi vitáinak elbírálására. Ha pedig a város a tengerpart közelében lett volna, akkor még egészen biztosan az admirális is felállított volna egy bíróságot.⁴ Így nézett ki Franciaországban az igazságszolgáltatás egységesítése és központosítása... Semmiképpen sem szabad túlbecsülnünk az állítólag klasszikusnak tekinthető francia abszolút monarchia eredményeit. Talán épp azért volt olyan békés belpolitikai szempontból XIV. Lajos uralkodása a Fronde után, mert nem egységesített és nem központosított.

A marxista történészek megalkották azt a modellt, mely szerint az abszolút monarchia a polgárság vagyónára támaszkodva szállt szembe a nemességgel, s az abszolút monarchia kialakulását ezért a polgári fejlődéshez kötötték. Friedrich Engels kifejezetten polgári osztályérdeket kifejező államnak tekintette az abszolút monarchiát. Egy 20. századi marxista történész, Perry Anderson elmélete szerint az abszolút monarchia nem polgári, hanem nemesi osztályérdekeket képvisel. Anderson úgy véli, hogy mivel a nemesség már nem volt képes a hagyományos, közvetlen módon kizsákmányolni a parasztságot, ezért hatalma egy részét a monarchiára ruházta, hogy a kizsákmányolás állami adók révén, közvetett módon folytatódjék.⁵

Csakhogy egyetlen államgépezetet sem lehet egy-egy társadalmi réteg érdekei képviselőjévé nyilvánítani. Az állam mindig rendelkezik a társadalmi rétegektől való, bizonyos fokú függetlenséggel, önálló érdekekkel és törekvésekkel. A történészek újabb nemzedéke szerint az új típusú állam, az abszolút monarchia azért jött létre, mert az újkorban a királyság hagyományos feladatait (igazságszolgáltatás, a belső rend fenntartása, az államvallás védelme, az ország megvédelmezése a külső ellenségtől, a dinasztia uralmának kiterjesztése) már nem lehetett a hagyományos módon ellátni. A megsokasodott háborúk következtében új terhek neheztedek az uralkodókra. Több pénzre volt szükségük, több jövedelmet kellett elvonniuk alattvalóiktól, s a minden előzetes terv nélkül, a napi pénz-szükséglet kielégítésére hozott, *ad hoc* jellegű, rövid távú intézkedések nyomán fokozatosan átalakult a monarchia jellege.

⁴ Lásd: GOUBERT–ROCHE (1984) 8. fejezet.

⁵ Magyar nyelven lásd: ANDERSON (1989), különösen 53–74. (Osztály és állam, a korszakolás kérdései c. fejezet).

Ma már nem fogadható el kellő kritika nélkül az a korábban széles körben elterjedt álláspont, mely szerint az abszolút monarchia időszakában a kormányzásban a nemesség helyét az uralkodó oldalán polgári tisztviselői, kereskedői rétegek váltották fel. Franciaországban a király valamennyi minisztere nemes volt. Igaz, hogy az olyan ősi arisztokrata családból származó személyiségek, mint Saint-Simon hercege, „alantas burzsoáziának” nevezték a király minisztereit, mert családjuk nemessége viszonylag új keletű volt, ez azonban inkább irigy és gyűlölködő vádaskodás, mint történelmi ténymegállapítás.

De nem csak az államot (a nemességgel szemben) támogató polgárság mítoszát kell elvetnünk, hanem az abszolút monarchiával szemben álló rendekét és nemességét is. A történészek (köztük olyan nagy gondolkodók is, mint Alexis de Tocqueville) korábban úgy vélték, hogy az új, adóztató-kormányzó monarchia felszámolta a régi, tartományi-testületi önkormányzat intézményeit. Ma már úgy látjuk, hogy ha a jelentősebb hatalommal rendelkező, országos jelentőségű rendi gyűlést nem is hívták össze, a kisebb, városi vagy tartományi jellegű gyűléseket és tanácsokat a királyok inkább újjáélesztették, megerősítették, mint felszámolták. Anyagi hivatalnokuk ugyanis nem volt, hogy ezek nélkül kormányozhattak volna. Az új, királyi és központi hivatalnokok nem a régi hivatalnokok helyett, hanem azok mellett tevékenykedtek.

Adjuk át a szót újra Joël Cornette-nek: „Ma már nem ragaszkodhatunk Ernest Lavisse elképzeléseihez, aki a 20. század elején XIV. Lajos uralmát úgy mutatta be, hogy a király autokratikusan engedelmességre kényszeríti a társadalmat és a tartományokat az intendánsok, e tartományi kiskirályok segítségével. Az újabb kutatások lehetővé teszik, hogy megfordítsuk a perspektívát, hogy áthelyezzük megfigyelési pontunkat a királyi állam központjáról (király, kormány, intendánsok) a perifériákra... A monarchia sokkal inkább alapult a társadalom nagy részének aktív, önkéntes, érdekelt, sőt, általuk is kívánt együttműködésén (gondoljunk csak arra, milyen nagy vonzerőt gyakoroltak a királyi hivatalok valamennyi vidéki előkelő családra), mint a rend felülről történő kikényszerítésén, amelyre különben a kormányzatnak nem is lettek volna meg az eszközei”.⁶

⁶ CORNETTE (2000) 143.

Az abszolút monarchia Franciaországban egyáltalán nem szorította tehát háttérbe a „rendi tényezőket” – inkább megnyerte együttműködésüket.

Hivatkozások

- ANDERSON (1989) = ANDERSON, Perry: *Az abszolutista állam*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1989.
- CORNETTE (2000) = CORNETTE, Joël: *La monarchie entre renaissance et révolution, 1515–1792*. Éditions de Seuil, Paris, 2000.
- GOUBERT-ROCHE (1984) = GOUBERT, Pierre – ROCHE, Daniel: *Les Français et l'Ancien Régime. Vol. I. La Société et l'État*. Armand Colin, Paris, 1984.
- PETITFILS (1995) = PETITFILS, Jean-Christian: *Louis XIV*. Perrin, Paris, 1995.

Képes György

A DÁN PÉLDA: ABSZOLUTIZMUS AZ ELMÉLETTŐL A GYAKORLATIG

A dán király udvari orvosának lenni nagy lehetőségeket s egyben nagy veszélyeket is jelent – ki ne ismerné Dr. Struensee altonai orvos történetét?¹ Érthetően már kevésbé közismert Henning Arnisæus munkássága; talán azért, mert az ő életét a királyi család hölgy tagjai iránti vonzalom helyett sokkal inkább a tudomány szeretete hatotta át.

¹ A világirodalomból legújabban Per Olof Enquist *Az udvari orvos látogatása* című regényét (Európa Könyvkiadó, Budapest, 2001) ajánlhatjuk mindenki figyelmébe, de közismert Robert Neumann *A királyné kegyence* (Európa Könyvkiadó, Budapest, 1973) című műve is. A magyar irodalom is foglalkozott Dr. Johann Friedrich Struensee kalandos életével: Szigligeti Ede *Struensee* című színművét 1872-ben, a doktor kivégzésének századik évfordulóján mutatták be a Nemzeti Színházban; és természetesen Ráth-Végh István sem feledkezhetett meg róla *Tarka históriák* című, a világ-történet jó néhány hihetetlen epizódját csokorba gyűjtő, rendkívül élvezetes stílusú könyvében (Gondolat Kiadó, Budapest, 1964).

A történettudományi szakirodalomból ugyanezen témában mindenekelőtt lásd LAURSEN, John Christian: Spinoza in Denmark and the Fall of Struensee, 1770–1772. = *Journal of the History of Ideas*. Vol. 61, 2/2000. 189–202.

Jelen tanulmány szerzője is igyekszik a maga szerény eszközeivel megőrizni a dán történelem e nagy (német) alakját a történelmi emlékezet számára: Buchinger Manó szerzői álnéven szócikket írt neki a Wikipédia internetes enciklopédiára. http://hu.wikipedia.org/wiki/Johann_Friedrich_Struensee [2008. november 16.]

I. Henning Arnisæus, avagy a dániai abszolutizmus elméleti alapjai

Arnisæus 1575 körül született Schlanstedtben, egy Magdeburgtól alig 50 kilométerre található kisvárosban. 1610-ben szerezte orvosi diplomáját a közeli Helmstedt egyetemén, ahol 1613-tól maga is tanított (ezt megelőzően erkölcsstant oktatott Odera-Frankfurtban). 1620-ban lett Dánia egyik legellentmondásosabb királyának, IV. Keresztélynek (1588–1648) – a „nagy építetőnek”, a művészet és tudomány nagy pártolójának, egyben a harmincéves háború egyik legkevésbé szerencsés hadvezérének – udvari orvosa, egyben bizalmas tanácsadója.²

Tudományos érdeklődése az orvoslás mellett egyre inkább a filozófia és az államtudományok felé irányult. A filozófiatörténet – már ha egyáltalán említést tesz a nevééről – a protestáns arisztotelianusok közé sorolja, jó esetben megjegyezve, hogy Althusius egyik kritikusa volt.³ Ezzel összefügg, ám még fontosabb (és Dánia 17. század végi alkotmánytörténete szempontjából megkerülhetetlen tény), hogy egyúttal Jean Bodin munkáinak jó ismerője és a nagy francia előd követője volt. Ebbéli jelentőségét jól példázzák Horst Dreitzel német professzor sorai, aki 1970-ben megjelent könyvében „a szisztematikusság és gyakorlatias politikatudomány egyik megteremtőjének” nevezi őt.⁴

Arnisæus – miközben orvosi tanulmányait folytatta – több politikaelméleti művet is írt, melyek közül minden bizonnyal az 1610-ben kiadott, *De iure maiestatis libri tres* (szó szerinti fordításban: „Három könyv a felségjogról”, pontosabban: „A felségjogról három fejezetben”)⁵ beszédes címet viselő munka volt a legnagyobb hatású. A cím nem véletlenül Jean Bodin 1576-ban kiadott alapművének (*Les six livres...*) parafrázisa: a könyvben a szerző ugyanis – Johannes Althusius társadalmi szerződés-

² BURNS (2006) 659.

³ A *The Cambridge History of Political Thought, 1415–1700* című összefoglaló mű természetesen sok helyütt említést tesz Arnisæusról, azonban a szerzők nem mulasztják el megjegyezni, hogy „Bodin-epigon” volt, aki csak kis mértékben gondolkodott eltérően francia elődjétől. Lásd pl. BURNS (2006) 329, 596.

⁴ Lásd DREITZEL (1970)

⁵ Dánul: *Tre bøger om majestætsrettighederne*.

sen alapuló, átruházott és visszaszármaztatható főhatalomra vonatkozó felfogásával szemben – Bodin nézetei mellett foglal állást.

Arnisaëus az uralkodói jogok két fő csoportját határozza meg. Az egyiket „nagy felségjogoknak” (dánul: *store majestætsrettigheder*) nevezi, melyek közös jellemzője, hogy ezeket az uralkodó kizárólag személyesen gyakorolhatja (azok nem átruházhatóak). A másik csoportba értelemszerűen a „kis felségjogok” (*små majestætsrettigheder*) tartoznak, és ezek tényleges gyakorlásának jogával egyéb, alsóbb szintű hatalmi szervek, intézmények, tisztviselők is felruházhatók.⁶

A rendszer tisztaságát mutatja, hogy mindkét kategóriába három-három alapvető felségjog tartozik. A nagy felségjogok között találhatjuk a törvényhozást (*lovgivningsmagt*), a hadüzenet és békekötés jogát (*føre krig og slutte fred*), valamint a tisztségviselők kinevezését (*udnævne embedsmænd*). Az első két jogosultság kizárólagos és át nem ruházható uralkodói jogként történt meghatározása nyilvánvalóan a rendi vagy arisztokratikus előjogok (ekként majd az 1536 óta működő dán alkotmányos konstrukció, a király és a *Rigsråd* közös kormányzása) tagadását jelenti.

A kis felségjogok csoportjában Arnisaëus a pénzverés (*slå mønt*) és adóztatás (*opkræve skatter*) jogát, továbbá az egyházkormányzati jogot (*kirkens ret*) említi meg. Ez utóbbi kapcsán Bodin 1576-ban (a katolikusok és hugenották közötti véres küzdelem idején) érthetően úgy nyilatkozott, hogy az uralkodónak az egyházi ügyektől távol kell magát tartania.⁷ A protestáns északnémet környezetben nevelkedett Arnisaëusnál ez a konfliktuskérdés érdemben nem merült fel.

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy Henning Arnisaëus (Althusiusszal ellentétben) az államhatalom egysége mellett foglalt állást, és megvédte az abszolutizmus szempontjából alapvető jelentőségű, Jean Bodin-féle monarchikus szuverenitásfelfogást. Elismerte ugyanakkor (lásd: „kis felségjogok”), hogy vannak olyan részterületei a fejedelmi szuverenitásnak, amelyek kormányzati szervekre átruházhatók, közöttük feloszthatók. Munkája akkor nyer döntő (és igencsak gyakorlati) jelentőséget Dánia történelmében, amikor 1665-ben egy Peder Schumacher nevű, polgári származású királyi titkár és könyvtáros megírja a dán abszolutizmus alaptörvényét.

⁶ SALMON (1959) 119.

⁷ KRÜGER (2005a) 148.

II. Központosított rendi állam Dániában, 1536–1660

Dánia kormányzati rendszere a kalmari unió felbomlását, II. Keresztély (1513–23) elüldözését és – közel másfél évtized zűrzavar⁸ után – a protesztáns III. Keresztély⁹ (1534–59) trónra kerülését követően egy némiképp sajátos rendi dualizmus képét mutatta, több mint egy évszázadig. Az új uralkodó által 1536. október 30-án Koppenhágába összehívott *Rigsdag*-on, azaz országgyűlésen¹⁰ megvalósult a királyi reformáció. A katolikus egyház birtokait elkobozták (amint Gustav Vasa is tette Svédországban), az új, lutheránus államegyház feje a király lett.¹¹

A katolikus püspököket már ezen az országgyűlésen kizárták az országtanácsból (a *Rigsrådból*),¹² az 1537. évi vallásügyi rendelet pedig a lutheránus államegyház élére kinevezett, királyhoz hű főfelügyelők kapcsán is kimondta az összeférhetetlenséget. A továbbiakban így a *Rigsråd*

⁸ Az előzményekről (így különösen II. Keresztély uralkodásáról, sikertelen reformkísérleteiről, a svéd felkelésről és a dániai trónutódlási harcokról) lásd pl. KÉPES (2009) 35–36.; LOCKHART (2007) 11–28.; NORDSTROM (2000) 26–29.; illetőleg Svédország szemszögéből különösen: MOBERG (1984) 347–353.; NAGY (2005) 56–57.; ROBERTS (1986) 16–19.

⁹ Knud J. V. Jespersen neves dán történész szavaival III. Keresztély (I. Frigyes fia) „Luther tanításainak szenvedélyes híve” volt. JESPERSEN (2004) 32.

¹⁰ Az országgyűlésen több mint ezerkétszáz nemes, városi polgár és paraszt vett részt. LOCKHART (2007) 31.; MILLER (1968) 25.; ORFIELD (1953) 20.

¹¹ Jespersen a dán államegyház létrejöttét VIII. Henrik vallásreformjához hasonlítja, és megállapítja, hogy az egyház „valódi fejedelmi egyházzá” vált. JESPERSEN (2004) 90.

A változásokról, azok jelentőségéről lásd uo. 34.; valamint LAURING (1960) 142. és ORFIELD (1953) 38.

¹² III. Keresztély az Országtanács egyházi tagjait vádolta az 1533 utáni politikai válsággal és a polgárháború kirobbantásával, ugyanis a *Rigsråd* a korábbi szokásjogot megsértve – vallási okokból – nem volt hajlandó őt édesapja, I. Frigyes halála után királlyá választani. Keresztély cserében gyakorlatilag megsemmisítette a dán katolikus egyházat, a főpapat pedig 1536 augusztusában bebörtönözte. Lásd JESPERSEN (2004) 32–34.

Megjegyzendő, hogy a *Rigsråd* az angolszász történeti irodalomban rendszerint államtanácsként (*Council of State*) ismert, ami viszont félreérthető megnevezés, ugyanis a *Statsråd* a polgári korszakban a kormányt jelenti Dániában. Erre tekintettel jelen tanulmány szerzője Sashalmi Endre szóhasználatát követi és országtanács néven említi a testületet. Lásd pl. SASHALMI (2006) 75, 135.

teljes egészében a világi arisztokrácia testületként működött tovább.¹³ Mivel a főnemesek az 1534–36. évi polgárháborúban III. Keresztélyt támogatták a katolikus (egyben polgárbarát) II. Keresztéllyel szemben, értelemszerűen a király a frissen elkobzott földek jelentős részét nekik adományozta (fontos állami hivatalokkal együtt), egyúttal garantálta gazdasági és politikai előjogaik tiszteletben tartását.¹⁴

Az 1536. évi események kapcsán Knud J. V. Jespersen és Paul D. Lockhart egyaránt a korábbiakhoz képest merőben új szuverenitásfel-fogásra hívja fel a figyelmet, melynek lényege, hogy a főhatalmat a to-vábbiakban Dánia koronája (*Danmarks krone*) testesíti meg, amely a mindenkori királyt és a Rigsrådot együttesen jelenti.¹⁵ Ezzel a konkrét személyi kör jelentősége is megszűnt: „királyok meghalhatnak, a tanács tagjai változhatnak, de Dánia koronája – mint a szuverenitás és az állami-ság alapja – ezektől függetlenül létezik”.¹⁶

Szemben tehát az angol rendi monarchia szuverenitáskonceptiójával (*King in Parliament*) vagy éppen a magyar Szent Korona-eszme Werbő-czy-féle megfogalmazásával, a dán rendi államban a *King in Council* fel-fogása vált uralkodóvá.¹⁷ 1536-ban megkezdődött az arisztokratikus vagy nemesi kormányzás (*adelsvælde*) 1660-ig tartó időszaka, amelyet szokás vegyes monarchiának (*monarchia mixta*), illetőleg *diarchiának* is nevez-ni.¹⁸ Mindez a központosított rendi állam sajátos modelljét, a király és

¹³ KRÜGER (2005b) 186.; NORDSTROM (2000) 39.

¹⁴ LOCKHART (2007) 33.; NORDSTROM (2000) 28.

¹⁵ JESPERSEN (2004) 34.; LOCKHART (2001) 7.

¹⁶ „Kings could die, the members of the council could change, but »The Crown of Denmark« – the fulcrum of sovereignty and the state – existed independently.” JESPERSEN (2004) 34.

Lásd még: LOCKHART (2001) 7.

¹⁷ KASPERSEN (2004) 78.

¹⁸ JESPERSEN (2004) 35.; JESPERSEN (2007) 137.; LOCKHART (2001) 7.; LOCKHART (2007) 56.; NORDSTROM (2000) 28.

Byron J. Nordstrom egy helyütt „arisztokratikus köztársaságnak” (*aristocratic re-public*) is nevezi a korszakot, annak okán, hogy a király tisztsége választáson alapul, hatalmát pedig kizárólag a főnemesek tanácsával (ahogy Nordstrom mondja: „néhány nemessele”) megosztva gyakorolhatja. Lásd: NORDSTROM (2000) 30.

Paul Douglas Lockhart inkább a *dyarchizmus* mellett foglal állást, figyelemmel arra, hogy a király és a tanácsosok alapvetően azonos célokért dolgoztak. A „nemesi kormányzat” kifejezés Lockhart szerint azért félrevezető [akárcsak Nordstrom „arisz-tokratikus köztársasága”, egészen az 1648–60 közötti időszakig – a szerző megj.], mert

az arisztokratikus országtanács (a Rigsråd) közös kormányzását jelenti, ami az általános rendi gyűlések összehívását egyben feleslegessé tette.¹⁹

A teljes országgyűlés összehívására csak alkalmyszerűen – akkor is mindig a Rigsråd javaslatára – került sor,²⁰ és a tanácskozás során e fórumokon is a főnemesség játszotta a vezető szerepet. Szemben a svéd megoldással, a parasztság csupán 1570-ig rendelkezett képvisellel (ezt követően már legfeljebb csak ceremoniális okból hívták meg őket, de nem szavazhattak).²¹ 1608-ig a rendek nem különültek el a diétán, az 1627. évi országgyűlést viszont már háromkamarásnak nevezhetjük. Innentől vált láthatóvá az egyháziak és a városok mint „adófizető rendek”, illetőleg a privilégiumaikhoz (így adómentességükhöz is) ragaszkodó nemesek közötti érdekkülönbség.²²

A ritkán ülésező diéta helyett a klasszikus rendi alkotmányos jogkövetket (az adómegajánlástól a legfelsőbb szintű igazságszolgáltatásig) az országtanács gyakorolta, amely az 1536–37. évi változásokat követően a főnemesség kizárólagos fórumaként, 15–20 fős tagsággal működött tovább.²³ A király évente legalább egyszer összehívta a testület ülését, melynek tagjait 1645-ig saját döntése alapján, ezt követően a meglévő tanácsstagok egyetértésével nevezhette ki. Ugyanekkor a tanács létszámát 22-ben állapították meg.²⁴ A négy országos méltóság (kancellár, főudvarmester, marsall és admirális) csak a tanács tagjai közül volt választható.²⁵

abból azt a téves következtetést lehetne levonni, hogy az országtanács a királyi akarat ellenében kormányozta volna az országot. Lásd: LOCKHART (2007) 56.

¹⁹ LOCKHART (2007) 34., 51.

²⁰ Az első általános rendi gyűlést I. Keresztély hívta össze 1468-ban. Az ezt megelőző időszakban a Danehof nevű arisztokratikus gyűlés látta el ezt a funkciót, de 1468 után sem vált rendszeressé a diéta ülésezése, rendszerint a *herredagnak* nevezett nemesi gyűlések helyettesítették. LINDAL (1981) 26.; LOCKHART (2007) 51.; ORFIELD (1953) 20.

²¹ KRÜGER (2005b) 186–187.

²² KRÜGER (2005b) 188.

Knud J. V. Jespersen szerint az 1627. évi országgyűlés összehívása a harmincéves háborúban való részvétel miatt a király és az országtanács között fennálló feszült légkörben a tanács gyengülésének első jele volt. JESPERSEN (2007) 139.

²³ JESPERSEN (2004) 34.; ORFIELD (1953) 21.

²⁴ MUNCK (1990) 66.

²⁵ KRÜGER (2005b) 186.

A 16–17. században a királyválasztás joga is a Rigsrádot illette meg (a rendek nevében). Bármily formalitás volt is ez a trónutódlás szempontjából (hiszen mindig a király legidősebb fiára esett a választás), a kontraktuális monarchia vonatkozásában mégis volt jelentősége, hiszen „megválasztásáért” cserében a királynak mindig hitlevelet (*håndfæstninget*) kellett kiadnia, melyben az államhatalmat megosztotta a tanáccsal.²⁶ Esküje megszegése, a privilégiumok megsértése esetére a királynak el kellett ismernie a jogszerű ellenállás lehetőségét.²⁷

A korszakban a trónutódlás mindvégig problémamentes volt, cserében viszont már II. Frigyes (1559–88) hitlevelétől (1559) kezdve jól látható, hogy a nemesség időről időre mind több előjogot tudott elismertetni a királlyal (s ezek között nem kevés, a nem nemesek rovására szerzett gazdasági privilégiumot is találhatunk).²⁸ II. Frigyes hirtelen halála után (IV. Keresztély nagykorúságáig) a tanács és az általa kinevezett régensek kormányozták az országot, egyben gondoskodtak a kiskorú király neveléséről.²⁹

A király ebben az időszakban tehát a régi skandináv felfogás szerint nem volt más, mint első az egyenlők között (*primus inter pares*).³⁰ Paul D. Lockhart két érdekes történelmi példával illusztrálja ezt a helyzetet: a híresen konfliktuskերülő II. Frigyesről köztudott volt, hogy még családi eseményeire (így gyermeke keresztelőjére) is meghívta tanácsosait; IV. Keresztélyről pedig feljegyezték, hogy amikor 1599-ben az országtanács néhány tagjával hajóra szállt, hogy meglátogassa norvégiai birtokait, meghagyta, hogy „*Christian Fredriksen kapitánynak*” szólítsák.³¹

²⁶ IUUL (1962) 165.; LOCKHART (2001) 7–8.; MEZEY (1998) 157.; MEZEY–SZENTE (2003) 113.; MUNCK (1990) 62.

Az első ilyen királyi hitlevelet, a „dán Magna Cartát” V. Erik király (Erik Klipping) bocsátotta ki. Lásd pl. KÉPES (2009) 28.; LAURING (1960) 95.; LINDAL (1981) 27.; MUNCK (1990) 62.; ORFIELD (1953) 18.

²⁷ KAN (1976) 61.

Megjegyzendő, hogy III. Keresztély 1536. évi hitleveléből az ellenállási záradék kimaradt. LOCKHART (2007) 31.

²⁸ LOCKHART (2007) 37.

²⁹ LOCKHART (2007) 42–43., 128.

³⁰ LOCKHART (2001) 8.

³¹ LOCKHART (2001) 9. [A Christian Fredriksen magyarul „Frigyes fia Keresztély”-t jelent – a szerző megj.]

A rendszer mindaddig kiválóan működött, amíg az államkincstár helyzete stabil volt. Az egyházi földek elvételét követően a koronabirtokok az ország megművelt földterületének mintegy 44%-át tették ki,³² miközben – a *Sund-vámnak* köszönhetően – a tengeri kereskedelem megélénkülése is komoly bevételt hozott az állam számára.³³ A 17. század elején aztán, a háborús helyzet miatt, a magas állami bevételek és viszonylag csekély kiadások ideális állapota egy csapásra megváltozott: a hadsereg és haditengerészet aktivizálása óriási pénzügyi erőfeszítéseket igényelt a korona részéről. A hagyományos bevételi források erre már nem nyújtottak elegendő fedezetet, így egyre inkább elkerülhetetlenné vált a rendszeres állami adóztatás.³⁴

IV. Keresztély, akit – mint Holstein hercegét – 1625 áprilisában az alsó-szász birodalmi kerület ezredesévé (*Oberst des nieder-sächsischen Reichskreises*) választottak, a Rigsråd tiltakozása ellenére belesodorta országát a harmincéves háborúba (protestáns oldalon).³⁵ Az eredmény lehangoló volt: a dánok 1626–27-ben egymás után szenvedték a vereségeket Tilly és Wallenstein császári csapataitól.³⁶ A túlélést jelentő 1629. évi lübecki béke ára az volt, hogy Dániának a továbbiakban távol kellett maradnia a háborútól.³⁷ Az ország északi hegemoniája (egyben európai középhatalmi szerepe) véget ért – sőt, ugyanezt épp a legnagyobb rivális, a függetlenségét a stockholmi vérfürdő utáni függetlenségi háborúban az 1520-as években kivívó Svédország vette át.³⁸

Óhatatlan volt, hogy e két (a protestáns oldalon ekkor elvben épp szövetséges) északi hatalom előbb-utóbb összecsap. A század első nagy dán–svéd háborújára 1643–45. között került sor (*Torstensson-háború*), amikor is a svédek hadüzenet nélkül előzönlöttek a Jylland-félszigetet és a teljes dán flottát megsemmisítették.³⁹ Az 1645. évi *brömsebroói béke*ben Dánia jelentős területi veszteségeket szenvedett, de ami még fájóbb volt,

³² JESPERSEN (2007) 138.

³³ KRÜGER (2005b) 186.

³⁴ JESPERSEN (2007) 139.; MUNCK (1990) 64.

³⁵ LAURING (1960) 158.; LOCKHART (2001) 12.; LOCKHART (2007) 165–166.; NORDSTROM (2000) 54.; ORFIELD (1953) 9.; WAHRMANN (2004) 2.

³⁶ LOCKHART (2001) 12.; LOCKHART (2007) 167–168.; MUNCK (1990) 64.

³⁷ PARKER (1997) 55.

³⁸ KAN (1976) 79–80.; KASPERSEN (2004) 78.; WAHRMANN (2004) 2–3.

³⁹ KASPERSEN (2004) 78.; LAURING (1960) 159.; TOYNE (1970) 173.

elveszítette az Øresund feletti kizárólagos ellenőrzést, ráadásul a svéd hajókat kénytelen volt mentesíteni a *Sund-vám* megfizetése alól.⁴⁰

IV. Keresztély tehát valódi katasztróféhelyzetben hagyta hátra országát. 1648 februárjában bekövetkezett halála után a Rigsråd – hosszú vívódás után – mégsem szakított a hagyománnyal, és kisebbik fiát, III. Frigvest (1648–70) választotta királlyá, aki nem volt felkészítve az államfői tisztség betöltésére (bátyja, Keresztély koronaherceg 1647-ben hunyt el).⁴¹

Frigyes megválasztásának súlyos ára volt: az arisztokraták a fiatal uralkodót minden korábbinál keményebb és megalázóbb händfæstning aláírására kötelezték, melyben a nemesek valamennyi privilégiumának, így külön nevesítve: az adómentesség és az állami hivatalok kizárólagos betöltése jogának megerősítésére kellett eskü alatt kötelezettséget vállalnia.⁴² A tanács még azt is megtiltotta, hogy Frigyes a beleegyezésük nélkül elhagyja az ország területét.⁴³

A király 1657-ben (az országtanács beleegyezésével) „revansháborút” indított az éppen a lengyelekkel viaskodó Svédország ellen, azzal a nem titkolt céllal, hogy minden, a brömsebrói békével átengedett területet visszaszerezzen. Dánia azonban sem gazdasági, sem katonai értelemben nem volt felkészülve a háborúra. X. Károly Gusztáv svéd király elfoglalta a Jylland-félszigetet, majd 1657–58. telén 12 ezer katonájával átkelt a befagyott Storebælt jegén, majd meg sem állt egészen Koppenhágáig.⁴⁴

A dánoknak Sjælland szigetén semmilyen védelmük nem volt, mivel egyáltalán nem számítottak ilyen vakmerő akcióra. III. Frigyes – Koppenhága, így az egész ország elvesztésétől való félelmében – aláírta a *roskildei pánikbékét*.⁴⁵ Az 1658. március 7-ei békeszerződéssel a Dán (–Norvég) Királyság területének és lakosságának mintegy egyharmadát

⁴⁰ EKMAN (1957) 102.; JESPERSEN (2004) 18.; LAURING (1960) 159–160.; ORFIELD (1953) 9.; WAHRMANN (2004) 4.

⁴¹ MUNCK (1990) 66.; NORDSTROM (2000) 56.

⁴² JESPERSEN (2004) 39.; LOCKHART (2007) 228–229.; NORDSTROM (2000) 56–57.; WAHRMANN (2004) 4.

⁴³ TREASURE (2003) 419.

⁴⁴ LAURING (1960) 162.; LOCKHART (2007) 236.; NORDSTROM (2000) 71.; TREASURE (2003) 419.; WAHRMANN (2004) 4–5.

⁴⁵ BOHN (2001) 72.; LAURING (1960) 162.

veszítette el.⁴⁶ A legérzékenyebb veszteség vitathatatlanul *Skåne* (Scania), Dánia legrégebbi és leggazdagabb tartományának svéd kézre kerülése volt, amivel ráadásul az Øresund nemzetközi vízi úttá vált.⁴⁷

Érdekes módon a békeszerződést mégsem dán revans, hanem újabb svéd támadás követte: X. Károly Gusztáv vérszemet kapott, és (az európai hatalmak legnagyobb megdöbbenésére) immár egész Dániát be akarta kebelezni.⁴⁸ Még 1658 augusztusában ismét megtámadta Sjællandot és ostrom alá vette Koppenhágát, ahol maga III. Frigyes is tartózkodott. A lakosság kérte a királyt, hogy hagyja el a várost, de a bátor uralkodó a legenda szerint így válaszolt: „saját fészkebben fogok meghalni”. A város hősiesen ellenállt az ostromnak. III. Frigyes személyesen is részt vett a harcokban, de a dánok sikerét a holland flotta által nyújtott támogatás is elősegítette.⁴⁹

1660. február 23-án aztán a svéd király szélütésben hirtelen meghalt,⁵⁰ a kiskorú XI. Károly mellett felállított régenstanács pedig áldását adta a békekötésre. Az 1660. májusi *koppenhágai béke* lényegében a *status quo ante bellumot* szentesítette, ami azonban igen nagy eredmény volt, hiszen az ország önálló államisága fennmaradhatott.⁵¹ Ezen túl ráadásul a békeszerződés három ponton módosította a roskildei egyezményt: az elszakított területek közül a dánok visszakapták Trondheimet és Bornholmot, valamint megszűnt az Øresundon áthaladó hadihajókra vonatkozó szolgálmi jog.⁵²

A Koppenhága védelménél játszott hősiesség szerepe jelentősen növelte III. Frigyes népszerűségét, miközben a scaniai birtokait féltő főnemesesség végképp lejáratta magát (egyik vezetőjük, *Corfitz Ulfeldt* már a roskildei béketárgyalásokon is a svéd király diplomatájaként vett részt, és

⁴⁶ JEPERSEN (2004) 40.; KAN (1976) 86.; NORDSTROM (2000) 71–72.; ORFIELD (1953) 9.; WAHRMANN (2004) 5.

⁴⁷ EKMAN (1957) 102.; JEPERSEN (2004) 117.; LOCKHART (2007) 237.

⁴⁸ LOCKHART (2007) 236–237.; NORDSTROM (2000) 72.

⁴⁹ DERRY (1979) 134.; LAURING (1960) 164.; MILLER (1968) 25.; NORDSTROM (2000) 73.; ORFIELD (1953) 9.; TREASURE (2003) 420.

⁵⁰ LAURING (1960) 166.; LOCKHART (2007) 238.

⁵¹ III. Frigyes roskildei székesegyházban található sírján az alábbi felirat olvasható: „Itt nyugszik az az ember, akinek Dánia a létezését köszönheti.” DERRY (1979) 136.

⁵² DERRY (1979) 134–135.

továbbra is a svédekkel kollaborált).⁵³ Az adómentesség (*skattefrihed*) „lovagi” magyarázata Koppenhága ostromakor végképp meghaladottá vált (a nemesek hagyományos lovagi szolgálata, a *rostjeneste* amúgy is rég háttérbe szorult már). Az állam által fenntartott zsoldoshadsereg és haditengerészet az adófizetésre, egyben az adófizető rétegek társadalmi jelentőségére irányította a figyelmet.⁵⁴

III.

Az 1660. évi „királypuccs” és a dán abszolút monarchia alaptörvényei

Annak okán, hogy a svédekkel vívott háborúk kiürítették a kincstárat, és az állam eladósodott, vagyis rendkívüli helyzet állt elő, III. Frigyes igen ügyes húzással általános rendi gyűlést (azaz Rigsdagot) hívott össze 1660 szeptemberére Koppenhágába, amelyre így a nemesek mellett az adófizetők rendek (egyház, városok) követői is meghívást kaptak.⁵⁵ A diéta tárgyköréül a király rendkívül adó (mégpedig bizonyos fogyasztási cikkekre kivetendő közteher) bevezetését jelölte meg.⁵⁶

Számítani lehetett rá, hogy az adómentességet élvező nemesség és az adófizető rendek között ennek kapcsán komoly vita alakul ki (Ernst Ekman szerint a gyűlés „olyan hangulatban kezdte meg munkáját, amely leginkább Versailles 1789. tavaszi atmoszférájához hasonlítható”).⁵⁷ Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a nemesek nem fognak önként lemondani kiváltságaikról, és továbbra is az az elképzelésük, hogy ne valósuljon meg közteherviselés, azaz a király által szorgalmazott fogyasztási adót is csak a polgárok és a parasztok fizessék.⁵⁸

A Hans Svane sjællandi püspök által vezetett egyházi küldöttek a vitában a városok oldalára álltak, így az „ellenzék” kellő politikai súllyal

⁵³ EKMAN (1957) 103.; LOCKHART (2007) 236.; WAHRMANN (2004) 5.

⁵⁴ JESPERSEN (2004) 38.; KASPERSEN (2004) 78–79.

⁵⁵ JESPERSEN (2004) 40.; MILLER (1968) 26.

⁵⁶ DERRY (1979) 136.; LOCKHART (2007) 243.; WAHRMANN (2004) 9.

⁵⁷ EKMAN (1957) 103.

⁵⁸ WAHRMANN (2004) 9.

rendelkezett a nemesség ellenében. A polgárság vezérszónoka, Hans Nansen koppenhágai polgármester (korábbi hajós kereskedő) a rendek egyenlő adóztatásán felül a hivatalviselés jogának kiterjesztését is követelte.⁵⁹ 1660. szeptember 16-án az egyházi és városi követek memorandumot intéztek a Rigsrádhoz, melyben a privilégiumaikról való lemondást ajánlották, amennyiben a nemesség is így cselekszik.⁶⁰

III. Frigyes október 10-én a királyi hadsereg harckészültségbe helyezésével és a város kapuinak lezárásával nyomatékositotta, hogy kész kényszeríteni az általános adó bevezetését, a vele szövetséges egyházi és polgári küldöttek pedig szabad kezet ajánlottak neki a válság megoldásában.⁶¹ A nemesek (részben a fizikai kényszer hatása alatt, de a politikai erőviszonyok láttán is) beletörődtek a közteherviselés elrendelésébe, és hozzájárultak a trónöröklés jogának kimondásába, azaz egyszerre mondtak le az adómentesség és a királyválasztás privilégiumáról.

1660. október 13-án a három rend képviselői ünnepélyes menetben vonultak a királyi palota elé, és ott „ajánlották fel” az uralkodónak az örökös királyság jogát.⁶² A Rigsrád október 17-én feloldozta a királyt az 1648. évi handfæstningben vállalt kötelezettségei alól, így III. Frigyes többé nem volt kötve a rendi (arisztokratikus) alkotmányhoz.⁶³ Másnap hatalmas ünnepséget rendeztek, ahol mind a négy hagyományos rend – vagyis még az országgyűlésből kimaradt parasztság is – képviseltette magát, és tett egyenként hűségesküvet a királyra és a monarchiára.⁶⁴

⁵⁹ EKMAN (1957) 104.; KAN (1976) 88.; TREASURE (2003) 420.

⁶⁰ BAIN (1905) 260.; LOCKHART (2007) 244.

⁶¹ Knud J. V. Jespersen épp ezért nevezi „vértelen puccsnak” (*bloodless coup*) az 1660. évi eseményeket. JESPERSEN (2004) 8.

^{Lásd} még DERRY (1979) 136–137.; EKMAN (1957) 103.; IUUL (1962) 165–167.; KASPERSEN (2004) 79.; LOCKHART (2007) 245.; MILLER (1968) 26.; SASHALMI (2006) 136.

⁶² JESPERSEN (2004) 41.; LOCKHART (2007) 245.

^{Az} örökös királyság bevezetésére Kristoffer Gabel királyi titkár tett javaslatot, amit az Országtanács először természetesen nem akart elfogadni. DERRY (1979) 137.

⁶³ DERRY (1979) 137.; EKMAN (1957) 103.; IUUL (1962) 165.; JESPERSEN (2004) 41.; KAN (1976) 88.; KASPERSEN (2004) 79.; LOCKHART (2007) 245.

⁶⁴ JESPERSEN (2004) 41.

Sashalmi Endre rámutat, hogy az átalakulás „társadalmi konszenzussal valósult meg, nem pedig egy olyan királypuccs révén, amely pusztán az erő monopóliumán alapult a társadalmi akarat ellenében”. SASHALMI (2006) 174.

Stig Iuul koppenhágai jogászprofesszor megjegyzi, hogy az 1660. évi események eredményeképpen az országtanács „dicstelen körülmények között tűnt el” a dán politikai életből. Tréfásan hozzáteszi: „A tanácsosoknak nem volt más választásuk. Koppenhágában voltak, ahol a főnemesség nem igazán örvendett nagy népszerűségnek”.⁶⁵ Ezzel a központosított rendi állam kormányzati rendszerét az abszolút monarchia váltotta fel, mely jogszabályi alapjainak megteremtésére és intézményi struktúrájának kiépítésére sem kellett sokáig várni.

A dán abszolút monarchia két alaptörvénye

1660 novemberében az országgyűlés feloszlott,⁶⁶ amivel immár minden tekintetben III. Frigyes, valamint közvetlen bizalmasai (elsősorban Kristoffer Gabel és Hannibal Sehested) kezébe került a kezdeményezés. A király még októberben létrehozott egy bizottságot, amelynek az volt a feladata, hogy az 1648. évi hitlevél helyébe lépő „új alkotmányt” dolgozzon ki.⁶⁷ Hamarosan meg is született az új politikai-közjogi erőviszonyokat rögzítő, úgynevezett „egyeduralmi és trónöröklési törvény” (*Enevolds-Arvereglingsakt*).⁶⁸ A jogszabály elfogadása nem valamiféle formális gyűlésen történt, hanem a király körbeküldte a törvényt a rendek képviselőinek, akik azt – Stig Iuul szavaival – „jelentős politikai nyomás alatt” írták alá.⁶⁹

⁶⁵ IUUL (1962) 167.

⁶⁶ Az 1848–49. évi alkotmányos átalakulásig nem is hívták többé soha össze – a szerző megj.

⁶⁷ LOCKHART (2007) 245.

⁶⁸ Sashalmi Endre szóhasználatával: „Abszolút és örökletes kormányzatról szóló törvény.” SASHALMI 2006: 137. Angolul: *Act of Autocratic [and] Hereditary Government*. DERRY 1979: 137.

⁶⁹ IUUL (1962) 167.; MUNCK (1998) 202. [lábjegyzet]

Sashalmi Endre BONNEY, Richard: *The European Dynastic States, 1494–1660*. (Oxford University Press, Oxford, 1991: 359.) és FROST, Robert I.: *The Northern Wars: War, State and Society in Northeastern Europe, 1558–1721*. (Longman Harlow, London, 2000: 194.) című műveire hivatkozva az alábbi adatokat közli az aláírókról: „183 nemes, 987 egyházi személy és 381 polgár látta el kézjegyével”. SASHALMI (2006) 137.

Lényegét tekintve már erről az 1661. január 10-ei keltezésű törvényről elmondható, hogy bevezette az abszolút monarchia kormányformáját (bár még a király jogköreinek és a hatalomgyakorlás szabályainak részletezése nélkül): az uralkodót alattvalói a törvény értelmében teljhatalommal ruházták fel, azaz úgy határoztak, hogy „a kormányzatot úgy béke-, mint háborús időkben egyetlen főhatalom irányítsa”.⁷⁰ A monarcha a felségjogok teljességével rendelkezik (*Arverettighed til Danmarks og Norges Riger samt alle jura Majestatis, absolut Regering og alle Regalia*) és maga jogosult hatásköreit megállapítani. III. Frigyes – Ernst Ekman szavait idézve – „*de facto*, még ha *de iure* nem is” abszolút monarcha lett.⁷¹

A jogszabály szerint megszűnt a különbségtétel nemes és nem nemes között az adóztatásban, a földtulajdon-szerzésben és a hivatalviselésben,⁷² egyúttal megnyílt az út a polgárság számára magas állami hivatalok betöltése és olyan, korábban Dániában ismeretlen címek, mint a grófi vagy bárói cím megszerzése előtt.⁷³ A dokumentum aláírásával végezetül a rendi képviselők lemondtak az ellenállás jogáról, és tudomásul vették, hogy a törvény végleges és visszavonhatatlan (a benne foglalt hatalomátruházás fel nem mondható).⁷⁴

A megváltozott hatalmi viszonyok végleges rendezésére, s egyben az államfői jogkörök alkotmányos szintű meghatározására a III. Frigyes által 1665. november 14-én aláírt *Lex Regia Perpetua* (örökös királyi törvény, *Kongelov*) nevű dokumentumban került sor, amelyen a király tanácsadói már 1661 óta munkálkodtak.⁷⁵ A végső szövegváltozatot Peder Schumacher (1635–99) írta, aki 1663-tól a királyi könyvtár vezetője, majd az uralkodó személyi titkára volt.

Schumacher ezt megelőzően fél Európát bejárta (épp Angliában volt, amikor II. Károlyt visszahívták a trónra, és nem sokkal Mazarin halála után járt az ifjú XIV. Lajos Franciaországában),⁷⁶ Dániába hazatérve pedig – már csak könyvtárvezetői feladatköréből adódóan is – rengeteget olvasott. Ismerte a külföldi tudományos irodalmat, így Hugo Grotius,

⁷⁰ JESPERSEN (2004) 42.

⁷¹ EKMAN (1957) 103.

⁷² KNUDSEN–ROTHSTEIN (1994) 205.

⁷³ JESPERSEN (2004) 44.; KAN (1976) 88–89.

⁷⁴ KRÜGER (2005a) 148.; WAHRMANN (2004) 11.

⁷⁵ LOCKHART (2007) 249.

⁷⁶ BAIN (1905) 268.

Jean Bodin, Thomas Hobbes vagy épp VI. Jakab skót király (az angliai I. Jakab, egyébként IV. Keresztély sógora) államelméleti, jogfilozófiai írásait.⁷⁷ Mint a Kongelov részletes ismertetése során látni fogjuk, e híres külföldi gondolkodók mellett alighanem Henning Arnisæus 1610-ben megjelent, a jelen tanulmány első részében már röviden ismertetett *De Jure Majestatis*a gyakorolta Schumacherre a legnagyobb hatást.

A Kongelov⁷⁸ – amelyet az 1661. januári trónöröklési és egyeduralmi törvényből fakadó felhatalmazásra tekintettel a rendek részéről már senki nem írt alá – szokás szerint preambulummal kezdődik, amelyben felsorolják III. Frigyes különféle címeit, majd utalnak az 1660–61. évi eseményekre, melyek során az országtanács és a rendek lemondtak a királyválasztás jogáról, az uralkodó feloldozást nyert a koronázási esküje és *capitulatio*ja alól, és felruházták őt és utódait a hatalom teljességével. A Kongelov a továbbiakban III. Frigvest és férfi-, illetve nőági leszármazottait konzekvensen Dánia és Norvégia „egyeduralkodó és örökös királyaiként” (korabeli dán írásmóddal: *EnevoldsArffveKonge*) említi.

A törvény III. cikkelye értelmében a király saját akarata és belátása szerint alkothat törvényeket és rendeleteket, módosíthatja és törölheti el azokat. A IV. cikkely a királyt teljes körű kinevezési joggal ruházta fel (beleértve bármely hivatalnok tisztségéből történő visszahívásának jogát is), és kimondja, hogy „valamennyi hivatal és méltóság forrása [...] a király teljhatalma”. Az V. cikkely értelmében „egyedül a királynak van irányítási joga a fegyveres erők felett [...] és egyedül ő vethet ki adót vagy bármely más közterhet”. A VI. cikkely kimondja továbbá, hogy „egyedül a királynak van főhatalma az egyházi személyek felett [...] és csak ő rendelhet el és szabályozhat egyházi és isteni szolgálatokat, csatlakozhat és tilthat meg belátása szerint találkozókat, gyűléseket és konvenciókat valási ügyekben”.

A fenti hatásköri felsorolásból (III–VI. cikkely) jól látható, hogy az Arnisæus rendszere szerinti uralkodói jogok mindegyike szerepel a dán

⁷⁷ EKMAN (1957) 104.; JESPERSEN (2004) 39.; MUNCK (1990) 341.; WAHRMANN (2004) 6–8.

⁷⁸ A jelen tanulmány megírásakor elsődlegesen a *Kongelov* Ernst Ekman által publikált kivonatos angol nyelvű fordítását vettük alapul. Lásd EKMAN (1957) 105–107.

A teljes dán nyelvű szöveg internetes forrása: <http://www.danskekonger.dk/biografi/andre/kongeloven.html> [letöltés ideje: 2008. február 2.]

Királytörvényben. A VII. cikkely ugyanakkor azt is kimondja, hogy minden hivatalos irat (királyi intézkedés, okmány, rendelkezés) érvényességéhez királyi pecsét és a király saját kezű aláírása szükséges (feltéve, hogy nagykorúságát elérte) – azaz a Kongelov szerinti királyi jogok nem átruházhatók, az alaptörvény szövegében nem szerepel utalás a kis és nagy felségjogok közötti, Arnisaeus-féle megkülönböztetésre.

A Kongelov egyik legfontosabb szabálya a XXVI. cikkelyben megfogalmazott generálklauzula, amely egyértelművé teszi, hogy a törvény hatásköri felsorolása nem taxatív („Dánia és Norvégia királya szabad és a legteljesebb mértékben felhatalmazott, abszolút örökös uralkodó, így bármi, ami egy abszolút, szuverén, keresztény, örökös királlyal kapcsolatban mondható vagy leírható, a legkegyelmesebb és jobb értelemben, úgy értelmezhető, hogy Dánia és Norvégia abszolút örökös királyával kapcsolatban is teljes mértékben alkalmazni kell”).

Az államfő hatáskörei mellett a Kongelov részletesen foglalkozik a király kiskorúsága esetén követendő eljárással (VIII–XVI. cikkely), egyértelművé téve, hogy Dániában – az örökös királyságra tekintettel – *interregnum* fogalmilag nem létezik (a király kiskorúsága idején a királyi családból választandó gyámok és régensek járnak el törvényes képviselőként). Nem kevesebb mint tizenhárom szakasz (XXVII–XXXIX. cikkely) szabályozza továbbá a trónöröklés rendjét (érdekesség, hogy e szabályok egészen az 1853. július 31-ei trónöröklési törvényig hatályban maradtak, vagyis még az 1849. június 5-ei polgári alkotmányt, a híres *Juni-Grundlovot* is túléltek).

A dán király az 1661. évi törvény, valamint a Kongelov értelmében (amint a jogszabályszevegek szó szerint is kimondják) egyértelműen abszolút monarchává vált. A Kongelov II. cikkelye kimondja, hogy az uralkodó „minden emberi törvény felett áll, és sem vallási, sem világi ügyekben nem ismer el maga felett semmilyen más főhatalmat és bírát, csak Istent magát”. A XVII. cikkely szerint a király sem szóban, sem írásban nem vethető alá semmilyen eskünek vagy bármilyen kötelezettségnek (amilyenek korábban a händfæstningek, azaz a királyi hitlevelek voltak), illetőleg minden ilyen okmány semmis.

Az abszolút monarchia ugyanakkor nem azonos az autokráciával és despotizmussal, sőt, a legújabb történeti kutatások kimutatták, hogy még csak jogi korlátok nélküli uralkodói hatalmat sem jelent. A királyi hatalmat az abszolút monarchiának nevezett kormányzati rendszerekben

is korlátozza egyebek mellett az *államvallás* (amelyet az uralkodónak kötelessége volt elfogadni, adott esetben felvenni, és megvédeni), korlátozzák az *alaptörvények* (pl. trónöröklési rend, a birodalom egysége), valamint az *erkölcsi normák* is.⁷⁹

A fenti, tipikus korlátozások a Kongelovban is megtalálhatóak. Az I. cikkely szerint a király az 1530. évi ágostai hitvallás szerint köteles fenntartani államában a kereszténységet. A XIX. cikkely értelmében a korona fennhatósága alá tartozó területek („Dánia, Norvégia, valamint minden tartománya, földje, szigete, erődje”) egymástól el nem választhatók és el nem adományozhatók. A III. cikkely szerinti kizárólagos törvényalkotási és -módosítási jog alól pedig épp maga a Kongelov jelenti a kivételt, amely (mint „*a királyság valódi fundamentuma és alkotmánya*”) az idők végeztéig megváltoztathatatlan és visszavonhatatlan. Ebből adódóan a király sem az öröklési rendet, sem a Királytörvény hatásköri szabályait nem változtathatja meg.⁸⁰

Érdekesség, hogy a Kongelov egészen a következő uralkodó, V. Keresztély (1670–99) trónra lépéséig államtitok maradt. Végleges szövegét csupán ketten ismerték: a szerző (Peder Schumacher) és a már szintén említett Kristoffer Gabel, az uralkodó másik bizalmas tanácsadója. 1670-ben olvasták fel először szűk körben, az újonnan létrehozott titkos tanács (*Gehejmekonseil*) előtt.⁸¹ Egy példányát a koronaékszerekkel együtt őrizték, V. Keresztély 1671. június 7-ei koronázási szertartása alkalmával pedig az oltáron helyezték el. Az új király által 1683-ban kiadott, „dán törvénynek” (*Danske Lov*) nevezett kódex bevezető részében kivonatosságra hozták, teljes szövege azonban csak 1709-ben vált ismertté.⁸²

Sebastian Olden-Jørgensen a Kongelov értékelése kapcsán azt emeli ki, hogy annak megalkotásával Dániában az államhatalom legitimációját természetjogi alapra helyezték, ami az egyetemes európai kulturális hagyomány felé történt tudatos közeledést, nyugat-európai elméleti-ideo-

⁷⁹ HAHNER (2006) 53–54.

⁸⁰ DERRY (1979): 138.; WAHRMANN (2004) 14.

⁸¹ BAIN (1905) 267.; DERRY (1979) 137.; EKMAN (1957) 104.

⁸² DERRY (1979) 137.; EKMAN (1957) 104.; LOCKHART (2007) 249.; SASHALMI (2006)

lógiai alapok átvételét példázza.⁸³ Paul D. Lockhart ugyanezen a nyomon haladva megjegyzi: nem elsősorban a benne megfogalmazott eszmék eredetisége miatt figyelemre méltó a dokumentum, hanem azon „brutális nyíltság” okán, ahogy ezeknek az eszméknek hangot ad.⁸⁴

Lars Bo Kaspersen arra mutat rá, hogy a külső és belső szuverenitás király kezében történő összpontosítása átláthatóbb társadalmi struktúrákat hozott létre. Az állam – és így a társadalom – élén az egyeduralkodó állt, alattvalói jogilag egyenrangúvá lettek, és e két tényező között az összekötő kapcsot a közszolgálat, azaz a hivatalnoki apparátus jelentette, amely a nemesi hivatalokkal, méltóságokkal ellentétben immár elvben bárki számára nyitott volt.⁸⁵

A közjogtörténet emellett a Kongelov alaptörvényi jellegét is kiemeli, megjegyezve persze, hogy mai alkotmányfogalmunknak nem mindenben felel meg. Ernst Ekman 1957-ben megjelent cikkében „a modern történelem legtovább hatályban volt írott alkotmányának” nevezi,⁸⁶ a már idézett Kaspersen pedig „Európa egyetlen írott abszolutisztikus alkotmányaként” ír róla.⁸⁷

Természetesen szó sincs arról, hogy ez lett volna az első írott, chartális alaptörvény Európában (hogy csak néhány közismert történelmi példát említsünk: gondoljunk a németalföldi Egyesült Tartományok 1579. évi alapszerződésére, az 1634. évi svéd *Regeringsformra* vagy épp Oliver Cromwell 1653. évi *Instrument of Governmentjére*) – az azonban aligha lehet kétséges, hogy igen nagy jelentőségű, egyben államelméleti szempontból is magas színvonalú alkotásról van szó.

⁸³ OLDEN-JØRGENSEN (2004) 371.

⁸⁴ „The document is remarkable, not so much for the originality of its ideas as for the brutal clarity with which they were expressed.” LOCKHART (2007) 249.

⁸⁵ KASPERSEN (2004) 80.

⁸⁶ EKMAN (1957) 102. [Ha időtartamát 1665-től 1849-ig számítjuk, ez valóban 184 év, a tanulmány megjelenésekor pedig az USA alkotmánya (1789-től számítva) még csak 168 éve volt hatályban – a szerző megj.]

⁸⁷ KASPERSEN (2004) 79.

IV.

A dán abszolutizmus kormányzata és jogrendszere

A dán központi kormányzat modernizációja már az 1536. évi alkotmányos változást követően, III. Keresztély uralkodása idején megkezdődött. Johan Friis kancellár javaslatára a kancellária feladatait két részre osztották: a dán kancellária (*Danske Kancelli*) foglalkozott a belügyekkel (a vallási kérdésektől a gazdaságig) és az okleveleket dán nyelven adta ki; míg a német és latin nyelven levelező német kancellária (*Tyske Kancelli*) feladata lett a külügyek, diplomáciai ügyek intézése. Egyúttal a pénzügyek igazgatását is modernizálták: a kamara (*Rentekammer*) fő feladatként az államkinctár jövedelmeinek nyilvántartását és kezelését határozták meg.⁸⁸

A 17. században az állami bürokrácia feladatai folyamatosan növekedtek. Paul D. Lockhart kutatásai szerint míg a Dán Kancellária 1596-ban 713 kiadmányt (*ekspeditioner*) kezelt, fél évszázaddal később ezen ügyiratok száma 1694-re, azaz több mint a kétszeresére nőtt.⁸⁹ A feladatok számának növekedése mellett egyre inkább jelentkezett a további szakosodás igénye, amit jól példáz az 1632. évi vámtörvény, amely a korábban a földesurak hatáskörébe tartozó vámszedői feladatokat állami hivatalnokokra bízta (akiknek a vezetését a fővámtisztre, a *generaltoldforvalterre* bízták, amely tisztség 1647-ben jött létre Norvégiában, két évvel később pedig Dániában is).⁹⁰

Az 1634. évi svéd alaptörvény (Regeringsform) által megerősített kollégiális rendszer (az Axel Oxenstierna 1612. évi kancellári kinevezését követően megkezdődött kormányzati reform kiteljesítése, két új katonai kollégium felállítása, ezekkel együtt öt, szakmai alapon szerveződött kormányzati működése) is hatással volt a dán udvarra, azonban az országtagnás annak ellenére ódzkodott a modell átvételétől, hogy Svédországban

⁸⁸ BOHN (2001) 57.

⁸⁹ LOCKHART (2007) 231.

⁹⁰ LOCKHART (2007) 231.

az ottani megfelelőjének, a *Riksråd*nak a tagjai irányították az egyes kollégiumokat.⁹¹

Mindazonáltal az 1640-es években a dán koronához tartozó tartományokban (Norvégiában, amelynek ekkor Hannibal Sehested volt a kormányzója; valamint a hercegségekben, azaz – dán írásmóddal – Slesvigben és Holstenben) sor került újabb kormányzati szervek felállítására, 1655-től pedig magán a *Riksråd*on belül is létrejött egy állandó bizottság (valamiféle titkárság) és valamiféle szakmai feladatmegosztás,⁹² azaz a tanács kezdett maga is az újszerű kormányzati elvek szerint működni.

Érdekes viszont, hogy amikor III. Frigyes ugyanebben az évben azt javasolta, hogy a haditengerészet szakmai irányítására hozzanak létre egy svéd mintájú kollégiumot (*Admiralitet*), ehhez az országtanács azzal a feltétellel járult hozzá, hogy minden iratnak a Dán Kancellárián kell keresztülfutnia. Az 1657-től kibontakozó újabb dán–svéd háború aztán a szárazföldi hadviselés területén is indokoltta tette egy külön (hadügyi) kollégium létrehozatalát (ismét csak a svéd modellt követve).⁹³

1658-ban Gunde Rosenkrantz, az országtanács tagja végre előterjesztette javaslatát az Oxenstierna-féle kormányzati struktúra teljes átvételére. Mivel a svéd kormányzati szervek az ottani *Riksråd*nak alárendelve működtek, a javaslat lényegét tekintve csupán annyiban tért el a svédországi megoldástól, hogy kizárta volna a nem nemesi származásúakat a kollégiumokból (azaz fenntartotta volna a nemesség hivatalviselési privilégiumát).⁹⁴

Rosenkrantz plánumának az volt tehát a vélhető célja, hogy a korábbiánál modernebb, ugyanakkor még mindig arisztokratikus kormányzati berendezkedést honosítson meg; s ezzel – Paul D. Lockhartot idézve – a közigazgatásban „a királyi és a nem nemesi befolyást a minimálisra szorítsa vissza”.⁹⁵ A javaslat azonban elkésett, a dán országtanács napjai ekkor már meg voltak számlálva.

⁹¹ LOCKHART (2007) 231–232.

⁹² LOCKHART (2007) 232.

⁹³ LOCKHART (2007) 232.

⁹⁴ LOCKHART (2007) 232.

⁹⁵ LOCKHART (2007) 233.

Az 1660–70-es évek kormányzati reformja

A központi közigazgatás teljes újjászervezése 1660-ban kezdődött meg, a már említett korábbi norvégiai kormányzó, az ekkor már főkincstárnoki funkciót betöltő Hannibal Sehested irányításával. Hasonlóan az 1634 utáni Svédországhoz – bár eltérő sorrendben – kezdetben Dániában is öt kollégium (két katonai és három civil) jött létre.⁹⁶ A két katonai kollégium már adott volt: egyikük változatlanul a haditengerészet ügyeit intézte (*Admiralitetskollegium*, elnöke: Henrik Bjelke), míg a másik hatáskörébe tartozott a szárazföldi haderő irányítása (*Krigskollegium*, élén Hans Schackkal).⁹⁷

1660 júliusában egyesült a dán és a német kancellária (*Kancellikollegium*). A német kancellária korábbi vezetőjét ettől kezdve főtitkárnak (*oversekretær*) nevezték, magát a kollégiumot pedig – mint mindegyiket – az elnök (alapításakor: Peter Reedtz) vezette. A kancellária-kollégium hatáskörei kiterjedtek a vallási ügyekre (*kirke*), a közoktatásra (*undervisning*), valamint a jogalkalmazás (*retspleje*) területére is.

A Hannibal Sehested által vezetett *Rentekammer* helyét a *Skatkammerkollegium* (szó szerinti fordításban „adókamara-kollégium”) vette át, amely a gazdasági és pénzügyek valódi csúcsszerve lett. A következő években Sehested e kormányzóként megreformálta az adórendszert, meghonosította az adóbevételeken alapuló, modern költségvetési politikát, s mindezzel sikerrel lett úrrá a svédek elleni háborúban óriási méreteket öltött államadósságon. Ahogy Ernst Ekman fogalmaz: „ha kortársához, a francia Colbert-hez hasonlítanánk, ez semmiképp sem volna utóbbi szégyenére”.⁹⁸

A megszüntetett országtanács feladatkörét – a külügyekkel kiegészítve – az államkollégium (*Statskollegium*) kapta meg, melynek első elnöke Jo-

⁹⁶ BOHN (2001) 76.; JESPERSEN (2004) 43; ORFIELD (1953) 21.; TREASURE (2003) 420.

⁹⁷ ORFIELD (1953) 21.

A dán kifejezések és adatok forrásai: a Dán Királyi Levéltár internetes honlapján az 1848 előtti iratok gyűjteményéhez fűzött magyarázatok (<http://www.sa.dk/ra/brugarkivet/rasaml/foer1848>), valamint JØRGENSEN, Frank – WESTRUP, Morten: *Dansk centraladministration i tiden indtil 1848*. [A dán központi közigazgatás az 1848 előtti időkből.] Dansk Historisk Fællesforening, Koppenhága, 1982.

⁹⁸ EKMAN (1957) 103–104.

akim Gersdorff lett. Svédországban ilyen változásra még nem került sor, hiszen 1680 előtt az egész kollegiális igazgatás az ottani országtanácsnak volt alárendelve. Dániában azonban, az 1660–61. évi dániai változásokból adódóan ekkor már minden kormány szerv és tisztviselő a királynak tartozott beszámolóval.

Megjegyzendő továbbá, hogy az 1634. évi Regeringsform szerinti svéd kormányzat ötödik kollégiuma (időrendben egyébként az első, mert már 1614-ben létrejött)⁹⁹ a legfelsőbb bíróság volt (természetesen szó sem volt a bírói hatalom függetlenségéről, az igazságszolgáltatást éppúgy a közigazgatás részének tekintették, mint a pénzügyeket).¹⁰⁰ Ugyanezt Dániában – hatodik kollégiumként – 1661. február 14-én hozták létre (*Højesteret*), első elnöke Hans Krag lett.

Stig Iuul véleménye szerint a legfelsőbb bíróság felállítása volt az 1660. októberi események első kézzelfogható, gyakorlati következménye, hiszen korábban az országtanács látta el a legfőbb igazságszolgáltató funkciót, mostantól pedig ez a feladatkör egy királyi pátenssel létrehozott, a központi igazgatási struktúrába tagozódó szervezet kezébe került.¹⁰¹ A testületet létrehozó pátens szerint tagjai felét a nemesség sorából nevezte ki az uralkodó – köztük jó néhányan a korábbi országtanács tagjai voltak, akik 1660-ban hűségesküet tettek a királyra.¹⁰²

Az 1670-es években folytatódott a központi államszervezet modernizálása. 1670. április 21-én létrejött a központi igazgatás új csúcsszerve, a kollégiumokat összefogó titkos tanács (*Gehejmekonseil*), amelynek Peder Schumacher lett a titkára. A titkos tanácsnak hét tagja volt: az öt kollégiumi elnök, valamint Norvégia és a hercegségek kormányzója.¹⁰³ Az államkollégiumot, amely a hierarchiában korábban a többi kormányzék felett állt (és a titkos tanács mellett így feleslegessé vált), 1676-ban megszüntették.

1678-ban jött létre az első kereskedelmi kollégium (*Kommercekollegium*), amely eredeti formájában 1685-ig állt fenn (majd a 18. században is többször újjászervezték). 1679-től a kissé nehezen kimondható

⁹⁹ LOCKHART (2004) 29.; NAGY (2005) 71.

¹⁰⁰ NAGY (2005) 74–75.

¹⁰¹ IUUL (1962) 167.

¹⁰² IUUL (1962) 169.

¹⁰³ BAIN (1905) 276.

adókamara-kollégiumot ismét *Rentekammer*nek nevezték (élére Henrik Müller került), elsődleges feladata a királyi kiadások kezelése volt. (Megjegyzendő, hogy Svédország a gazdasági ágazatok szerinti szakosodásban is előrébb járt: már 1637-ben létrejött a bányászati, 1651-ben pedig a kereskedelmi kollégium.)

A dán állam abban a tekintetben is az abszolutizmus mintapéldájának tekinthető, hogy a civil bürokrácia is a hadsereg belső felépítéséhez hasonló hierarchia szerint szerveződött. Az 1670-es években új rangrendszert vezettek be (1671, 1679), melynek alapján a társadalom felső körébe tartozók meghatározott szerepköröket kaptak a közszolgálatban. A rendszer szigorú volt ugyan, de sem a régi elit, sem pedig a polgárság előtt nem volt zárt, hiszen a korábbi arisztokrácia királyhű tagjait is magában foglalta, ugyanakkor a polgári származású, tanult hivatalnokok számára is előmeneteli lehetőséget biztosított (a dán hadsereg tiszti karának csupán 20-25%-a volt nemesi eredetű).¹⁰⁴

Az államszervezet abszolutisztikus átalakításakor egyébként is kiemelt szerepet biztosítottak a katonaságnak. A dán–norvég abszolút monarchia valódi katonáállam volt: a hadsereg létszáma megduplázódott, 1700-ra már minden 25 lakosra jutott egy katona. Dánia ezzel – legalábbis lakosságához viszonyítva – a korabeli Európa talán leginkább militarizált állama lett. Szárazföldi haderejének mozgósíthatósága Poroszországgal vetélkedett, haditengerészete pedig jelentősebb volt a svéd és a orosz tengeri haderőnél is (miközben a katonai felsővezetés kétharmad részben német származású tisztekből állt).¹⁰⁵

Végezetül fontos megjegyeznünk, hogy nem sokkal a központi közigazgatási reform első lépéseit követően a helyi igazgatást is átalakították. Itt is adja magát a svéd párhuzam: a másik nagy északi királyságot Axel Oxenstierna javaslatára már 1621-ben közigazgatási kerületekre osztották, melyek élére helytartókat (*ståthållereket*) állítottak, akik a központi hatalomnak tartoztak felelősséggel. Paul D. Lockhart rámutat, hogy a zseniális svéd kancellár a *ståthållere*k kinevezésével lényegét tekintve a franciaországi, Richelieu-féle intendánsi rendszert valósította meg.¹⁰⁶

¹⁰⁴ JESPERSEN (2004) 43–44.; KNUDSEN–ROTHSTEIN (1994) 209.; MUNCK (1998) 204.

¹⁰⁵ BOHN (2001) 77.; KNUDSEN–ROTHSTEIN (1994) 208–209.

¹⁰⁶ LOCKHART (2004) 29.

1662. február 19-én pontosan ugyanez történt Dániában is. A középkori eredetű, földbirtokokon alapuló igazgatási egységek (*lenek*) helyébe megyéket (*amtokat*) hoztak létre, amelyek élére a király által kinevezett, állam által fizetett tisztviselők (*amtmand-ok*) kerültek.¹⁰⁷ A rendi államot tehát a modern, bürokratikus kormányzat váltotta fel, ami a legmeszszebbmennyig megfelel az abszolút monarchia állammodelljéről alkotott képünknek.¹⁰⁸ Természetesen mindez nem jelentette azt, hogy azonnal a végrehajtás legalsóbb szintjéig elért volna a központi hatalom (a centralizáció csak lassan, fokozatosan tudott vidéken is megvalósulni), de a törekvés mindenestre tetten érhető.¹⁰⁹

Jogegységesítés és birtokösszeírás

A legfelsőbb bíróság 1661. március 4-én, királyi parancs alapján tartotta első ülését.¹¹⁰ A testület hivatásos bírákból állt, így ha nem is szervezeti-
leg, de legalább a gyakorlatban, szakmai értelemben megvalósult az igazságszolgáltatás elkülönülése a közigazgatástól.¹¹¹ Ugyanakkor a Højesteret 1690-ben azt az utasítást kapta, hogy kétség esetén kérje ki a király mint legfőbb bíró véleményét.¹¹² V. Keresztély végrendeletében meghagyta fiának, a későbbi IV. Frigyesnek (1699–1730), hogy a legfelsőbb bíróságnak több közrendű tagja legyen, mint ahány nemes.¹¹³

A dán abszolút uralkodók nagy jelentőséget tulajdonítottak a jogi partikularizmus, a tartományi jogok feudális és rendi korra egyaránt jellemző különbözősége felszámolásának. III. Frigyes már 1661-ben bizottsá-

¹⁰⁷ KAN (1976) 89.; NORDSTROM (2000) 58–59.; SZABÓ (1992) 732.

Érdekesség, hogy Svédországban az újszerű elvek szerint szerveződött kerületeket is *län*eknek nevezték – a szerző megj.

¹⁰⁸ HAHNER (2006) 51.

¹⁰⁹ MUNCK (1990) 345.

¹¹⁰ IUUL (1962) 166.

¹¹¹ Természetesen ez a 17. században még csak annyit jelentett, hogy a bírának bíraskodnia kellett, de nem feltételezett jogi előképzettséget. A jogi szaktudást a ki-nevezett bírák – a király lojális emberei – a gyakorlatban, valamint jogban jártas hivatalnokok segítségével sajátították el. Lásd TAMM (1984) 165.

¹¹² ORFIELD (1953) 32.

¹¹³ IUUL (1962) 171.

got hozott létre a régi jogok felülvizsgálatára,¹¹⁴ eredmény azonban csak azt követően született, hogy V. Keresztély elrendelte, hogy minden bizottsági tag készítse el a maga személyes koncepcióját egy új, egységes törvénykönyvre. A felkérésnek Peder Lassen és Rasmus Vinding legfelsőbb bírósági bírák tettek eleget, és Vinding elképzelései képezték a törvénykönyv alapját.

A kódex kidolgozása végül az 1673-tól birodalmi kancellárként (*rigskansler*) is tevékenykedő Peder Schumacher, valamint Peder Scavenius jogászprofesszor, legfelsőbb bírósági bíró nevéhez fűződik.¹¹⁵ Az uralkodó 1682. január 3-án fogadta el a törvénykönyvet, egyúttal elrendelve annak kinyomtatását is. 1683. április 15-én „V. Keresztély Dán Törvénye” (*Christian V's Danske Lov*) címmel, mint az ország egységes jogszabálygyűjteménye jelent meg, s így minden korábbi tartományi jogot felülírt.¹¹⁶

A kódex hat könyvből állt: az első a jog forrásaival (a királyi hatalom és a jog kapcsolatával),¹¹⁷ valamint a bíróságokkal és eljárásjogi szabályokkal foglalkozott; a második a vallási, egyházi normákat tartalmazta; a harmadik a személyi és családi jogviszonyokat (így a házasság és gyámság intézményét is) szabályozta; a negyedik a tengerjogi szabályokat foglalta magában; az ötödikben kaptak helyet a vagyoni jogi (dologi, kötelmi és öröklési jogi) normák; végezetül a hatodik könyv volt a büntetőtörvény.¹¹⁸

A törvénykönyv elfogadásával lezárult a központi igazságszolgáltatás 1661-től (a Legfelsőbb Bíróság létrehozásától) folyamatban lévő reformja.¹¹⁹ A *Danske Lov* ugyanis a régi szokásjogot nemcsak összefoglalta, hanem igyekezett korszerűsíteni is. A kódex elvi szinten jelentős, bár garanciákkal még meg nem erősített rendelkezése volt a törvény előtti egyenlőség deklarálása.¹²⁰ A bizonyítás szabályai is megváltoztak (általánosságban kijelenthető, hogy a törvénykönyv szelleme liberális és humanus volt).¹²¹

¹¹⁴ TAMM (1984) 166.

¹¹⁵ ORFIELD (1953) 15.

¹¹⁶ KASPERSEN (2004) 80.; LAURING (1960) 167.; NORDSTROM (2000) 60.

¹¹⁷ TAMM (1984) 169.

¹¹⁸ ORFIELD (1953) 16.; TAMM (1984) 169.

¹¹⁹ BOHN (2001) 77.

¹²⁰ KAN (1976) 89.

¹²¹ ORFIELD (1953) 16.

Az ötödik, magánjogi könyv megszüntette a feudális kötelmi jog formalizáltságát és alapelveként mondta ki (a mai napig nagy hatást gyakorolva a dán jogi és üzleti kultúrára), hogy mindenki kötve van az ígéretéhez, „tette azt szóban, sajátkezűleg vagy pecséttel” [5-1-1. cikk].¹²² *Pacta sunt servanda*: a nagykorú, cselekvőképes személyek szerződésai „olyan pontokban, feltételekkel és részletekben kötelezőek, ahogy a megállapodás szól, feltéve, hogy összhangban állnak a törvényekkel és a tisztességgel, és a felek nem kényszer hatása alatt kötötték őket” [5-1-2. cikk].¹²³

A hatodik könyv is előrelépést jelent a régi szabályokhoz képest: enyhítette a büntetéseket, szűkítette a halálbüntetés alkalmazhatóságát.¹²⁴ A dán jogtörténészek megjegyzik ugyanakkor, hogy a törvénykönyvnek talán ez a része volt leginkább elnagyolt. Nem volt általános része, csak a deliktumokat és büntetésüket sorolta fel.¹²⁵ „Mintha a javaslat szerzői a végére elveszítették volna érdeklődésüket” – írja tanulmányában Stig Iuul koppenhágai professzor.¹²⁶

Skandinávia történetében a Danske Lov volt az első újkori kódex, amelyet (kis változtatásokkal) az önálló jogrendjét megőrző, de természetesen továbbra is a dán koronához tartozó Norvégiára adaptált 1688. évi *Norske Lov* – lényegében a dániai kódex másolata¹²⁷ – követett (a svédek e tekintetben elkéstek: csak 1734-ben csatlakoztak a folyamathoz).¹²⁸ A törvénykönyv igen nagy hatást gyakorolt a Balti-térség országaira, és a dán abszolút monarchia azon kevés eredménye közé tartozott, amelyről még az 1660 utáni dániai politikai helyzetről igen lesújtó véleményt alkotó Robert Molesworth angol követ (1689–92) is elismerően nyilatkozott.¹²⁹

A király születésnapján aláírt Dán Törvény Knud J. V. Jespersen szerint korábban sosem látott egységet teremtett a dán jogrendszerben, és

¹²² TAMM (1984) 178.

¹²³ TAMM (1984) 178.

¹²⁴ TAMM (1984) 177.

¹²⁵ TAMM (1984) 174–175.

¹²⁶ IUUL (1962) 182.

¹²⁷ TAMM (1984) 165.

¹²⁸ TAMM (1984) 172.

¹²⁹ TAMM (1984) 167, 171–172.

Ditlev Tamm Robert Molesworth híres leírására utal [*An Account of Denmark, as it was in the Year 1692*] – a szerző megj.

megteremtette az állam és a civil társadalom közti egyensúlyt.¹³⁰ Ditlev Tamm a kódexszel kapcsolatos tanulmányában rámutat, hogy a törvénykönyv – bár szerkezetében sokat átvett a római jogból – nem tekinthető a római jog recepciójának, és korántsem jelentett éles szakítást a korábbi jogrenddel.¹³¹ Talán ennek is köszönhető a sikere: igen népszerűvé vált, túlélte az 1848–49. évi polgári átalakulást, egyes rendelkezései pedig még ma is hatályban vannak.¹³²

A jogegységesítésen túl szintén a dán abszolútizmus első évtizedeinek fontos eredménye volt az átfogó birtokösszeírás, amelyet szintén V. Keresztély rendelt el még 1681-ben, és amely 1688-ra készült el (*Matrikel*).¹³³ A munkát természetesen az indokolta, hogy az új állami adórendszer alapja a földek hozama lett. Ekkor jött létre a telekkönyvi rendszer, vagyis az ország teljes területét átfogó, egységes ingatlan-nyilvántartás.¹³⁴ Dánia a 17. század végére minden tekintetben (korai) modern, fiskális-katonai állammá vált.

V. Dánia, a mintaállam – értékelés és kitekintés

A magyar történeti szakirodalomban minden bizonnyal Sashalmi Endre (e kötet társszerzője) volt az első, aki felhívta a figyelmet arra, hogy az abszolút monarchia valódi modellállama (XIV. Lajos Franciaországa helyett) az 1660 utáni Dán (–Norvég) Királyság volt.¹³⁵ A dániai abszolu-

¹³⁰ JESPERSEN (2004) 45.

Jespersen egy tanulmányában a kódexet annak példájaként említi, hogy a dán abszolút monarchia nem volt önkényuralom, és nagyfokú szabadságot biztosított az alattvalók számára magánviszonyaik alakításában. Lásd JESPERSEN (2007) 140–141.

¹³¹ TAMM (1984) 170., 175.

¹³² JESPERSEN (2004) 64.; ORFIELD (1953) 16.; TAMM (1984) 167.

¹³³ Thomas Munck megjegyzi, hogy 1844-ig ez a felmérés volt hatályban Dániában. Lásd MUNCK (1990) 346.

¹³⁴ KASPERSEN (2004) 80.

¹³⁵ SASHALMI (2006) 141.

A nemzetközi szakirodalomban lásd különösen: KRÜGER (2005a) 158–164.

tizmus fundamentumait (örökletes királyság, teljes körű uralkodói politikai hatalom) az 1661. évi egyeduralmi és trónöröklési törvény, valamint az abszolutista chartális alkotmánynak is tekinthető 1665. évi Kongelov határozta meg. A centralizált hatalom állami intézményrendszere ugyancsak az abszolutisztikus modell szerint épült ki a 17. század utolsó harmadában.

A központi közigazgatás 1660 után a pár évtizeddel korábbi svéd minta szerint szerveződött ugyan, de immár megszabadulva a rendi-arisztokratikus elemektől, ami Oxenstiernának még a legkevésbé sem állt szándékában (1680-tól kezdődően, XI. Károly uralkodása idején ugyanez majd Svédországban is megvalósul). A két katonai és kezdetben három (majd több) civil kollégium a polgári államokból ismert minisztériumokhoz hasonlóan – Hahner Péter szavait kölcsönvéve – mindenképpen „szakigazgatási kormány szervnek” nevezhető.¹³⁶

1662 után – kompromisszumos módon, fokozatosan, az egyházközségek és a földtulajdonosok közigazgatási feladatokba történő bevonásával, azonban állami felügyelet mellett – megvalósult a tartományi és helyi szintű kormányzat reformja is. A folyamatot az 1680-as években a jogegységesítés és a birtokok összeírása, az adóztató és katonáskodó állam kiteljesedése zárta.

Mivel Dániában a rendi képviseletnek valódi és erős hagyományai nem voltak, az 1660. évi „vér nélküli puccs” eredményei (a Rigsråd néhány korábbi, svédbarát arisztokrata tagja kivételével) szinte minden politikai tényező akarátának megfeleleltek, egyben megteremtettek a következő évtizedek konszolidációjának feltételeit is. A parasztság helyzete nem vált ugyan kedvezőbbé (sőt, a katonai érdekek miatt bekövetkező úgynevezett „új röghözkötés” miatt átmenetileg még nehezedett is), azonban a változások megnyitották az utat a társadalmi mobilitás és a gazdasági modernizáció előtt.

A 18. századi dán királyok udvara előbb a *pietizmus* (VI. Keresztély, 1730–46), majd a felvilágosodás európai eszméit fogadta be. VII. Keresztély (1766–1808) még talán kevésbé tudatosan tette ezt (elsősorban *Johann Friedrich Struensee* hatalomhoz juttatásával); fia, a kiváló képességű VI. Frigyes (1808–39) viszont – a reformer udvari körök támogatá-

¹³⁶ HAHNER (2006) 51.

sával 1784 áprilisában még koronahercegként végrehajtott államesínyével – már mindenképpen legjobb belátásából.

Mire a beszámíthatatlan VII. Keresztély 1808-ban meghalt, és a koronaherceg végre „hivatalosan is” trónra léphetett, a politikai részvételi jogok kivételével minden fontosabb alapjog megillette a dán alattvalókat, a sajtószabadságtól a vallási türelmen keresztül egészen olyan modern (második generációs) emberi jogokig, mint a szegények szociális és egészségügyi ellátása. Az 1814. évi közoktatási törvény (*Skolelov*) a mai napig a dán oktatási rendszer alapját képezi, és ennek köszönhető, hogy az elemi iskolai oktatás jórészt máig térítésmentes, hiszen (a szegényekről való gondoskodáshoz hasonlóan) az alapszintű oktatást is a polgárok adóiból finanszírozott helyi közfeladatként határozták meg.

A napóleoni háborúkban elszenvedett vereség után már a politikai jogok biztosítása sem várathatott sokáig magára. Előbb a helyi önkormányzatban, 1848 után pedig az országos politikában való részvétel joga is elérhetővé vált, ráadásul egy csapásra a polgárok (a korban talán csak az 1848. évi magyar népképviselői választójoggal összemérhető) igen széles köre számára. A Dán Királyság (ekkor már Norvégia nélkül)¹³⁷ az 1849. júniusi alkotmánnyal közel két évszázad tökéletes abszolutizmusa után váltott át minden különösebb zökkenő nélkül alkotmányos monarchiára (a 20. század legelejétől pedig valódi *parlamentáris demokráciára*). Aligha tévedünk, ha azt állítjuk: királyság létére ez utóbbinak is irigyelt mintaállama lett.

¹³⁷ Az 1814. évi kielői béke Norvégiát elszakította a napóleoni háborúkban a vesztes oldalon maradt Dániától, és a szintén a vesztes oldaltól az utolsó pillanatban átálló Svédországnak juttatta. Mint tudjuk, svéd–norvég közös állam azonban nem jöhetett létre, mert a norvégok az átmeneti politikai vákuumot kihasználva 1814-ben új, demokratikus alkotmányt fogadtak el, amely a mai napig hatályban van, és amely biztosította az ország önálló, alkotmányos kormányzatát.

Egy tökéletes matematikai sor:¹³⁸

Keresztélyek és Frigyesek¹³⁹ a dán trónon, 1534–1863

III. Keresztély	1534. július 4.–1559. január 1.
II. Frigyes	1559. január 1.–1588. április 4.
IV. Keresztély	1588. április 4.–1648. február 28.
III. Frigyes	1648. február 28.–1670. február 9.
V. Keresztély	1670. február 9.–1699. augusztus 25.
IV. Frigyes	1699. augusztus 25.– 730. október 12.
VI. Keresztély	1730. október 12.–1746. augusztus 6.
V. Frigyes	1746. augusztus 6.–1766. január 14.
VII. Keresztély	1766. január 14.–1808. március 13. ¹⁴⁰
VI. Frigyes	1808. március 13. ¹⁴¹ –1839. december 3.
VIII. Keresztély	1839. december 3.–1848. január 20.
VII. Frigyes	1848. január 20.–1863. november 15. ¹⁴²

¹³⁸ A jelen tanulmány írásakor (és még remélhetőleg sokáig) II. Margit uralkodik Dániában. Mivel az ő édesapját (az 1972-ben elhunyt IX. Frigyes) és a trónörököszt is *Frederik*nek hívják, utóbbi majdani trónra lépésével a Frigyesek és Keresztélyek sorszáma kiegyenlítődik. (Az utolsó *Christian*, a legendás X. Keresztély 1912–47 között uralkodott.)

¹³⁹ A *Christian* nevű királyok hagyományos megnevezése a magyar történeti irodalomban Keresztély, míg a *Frederik* nevűeké Frigyes.

¹⁴⁰ A tényleges hatalmat 1770. december 10-étől, a titkos tanács feloszlásától egészen 1772. január 17-ei letartóztatásáig *Johann Friedrich Struensee* (1737–72); ezt követően Julianna Mária (VII. Keresztély mostohaanyja) és bizalmasa, *Ove Høegh-Guldberg* (1731–1808) gyakorolta.

¹⁴¹ Frigyes koronaherceg 1784. április 14-én váratlanul megjelent az Államtanács (*Statsråd*) ülésén, és egy apjával aláíratott rendeletre hivatkozva átvette a hatalmat. Innentől Dánia tényleges államfője a herceg volt, aki a kormányzásban nagyban támaszkodott *Andreas Peter Bernstorff*-ra (1735–97).

¹⁴² VII. Frigyes halálával kihalt az 1448 óta uralkodó *Oldenburg*-dinasztia férfiága. Az új király (a később „Európa apósa” néven ismertté váló IX. Keresztély) a *Glücksburg*-dinasztia első képviselője, akit oldalági kapcsolat fűzött az *Oldenburgok*hoz. Az 1853. évi trónöröklési törvény ezen rendelkezésével a száli törvény szerint következő *Augustenburg*- és a Kongelov szerint (leányágon) következő *Hessen*-dinasztiát egyaránt megkerülték. Lásd KAN (1976) 146.

Ennél is izgalmasabb azonban, hogy mivel VII. Keresztély második gyermekének, Lujza Augusztia főhercegnőnek minden bizonnyal Dr. Struensee volt a valódi édesapja, amikor leánya, Karolina Amália 1815-ben férjhez ment a későbbi VIII. Keresztélyhez (VII. Keresztély féltstvérenek, az V. Frigyes Julianna Máriaival kötött második házasságából származó Frigyes hercegnek a fiához), e házasság a legkevésbé sem volt

Bibliográfia

- BAIN (1905) = BAIN, Robert Nisbet: *Scandinavia. A Political History of Denmark, Norway and Sweden from 1513 to 1900*. Cambridge University Press, Cambridge, 1905.
- BOHN (2001) = BOHN, Robert: *Dänische Geschichte*. Verlag C. H. Beck, München, 2001.
- BURNS (2006) = BURNS, James H. (szerk.): *The Cambridge History of Political Thought, 1450–1700*. Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- DERRY (1979) = DERRY, Thomas Kingston: *A History of Scandinavia: Norway, Sweden, Denmark, Finland and Iceland*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1979.
- DREITZEL (1970) = DREITZEL, Horst: *Protestantischer Aristotelismus und absoluter Staat: Die 'Politica' des Henning Arnisaeus*. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1970.
- EKMAN (1957) = EKMAN, Ernst: The Danish Royal Law of 1665. = *The Journal of Modern History*. Vol. 29. 2/1957. 102–107.
- HÄHNER (2006) = HÄHNER Péter: *A régi rend alkonya. Egyetemes történet, 1648–1815*. Panem Kiadó, Budapest, 2006.
- IUUL (1962) = IUUL, Stig: The Danish Supreme Court through 300 Years. = *Scandinavian Studies in Law*. Vol. 6. 1962. 163–183.
- JESPERSEN (2004) = JESPERSEN, Knud J. V.: *A History of Denmark*. Palgrave MacMillan, New York, 2004.
- JESPERSEN (2007) = JESPERSEN, Knud J. V.: Repression and Representation: Political Culture in Early Modern Scandinavia. = JANSZON, Maija (szerk.): *Realities of Representation. State Building in Early Modern Europe and European America*. Palgrave MacMillan, New York, 2007. 133–144.
- KAN (1976) = KAN, Alekszandr Szergejevics: *A skandináv országok története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976.
- KASPERSEN (2004) = KASPERSEN, Lars Bo: How Denmark became democratic. The Impact of Warfare and Military Reforms. = *Acta Sociologica*. Vol. 47. 1/2004. 71–89.
- KÉPES (2009) = KÉPES György: *Dánia alkotmánytörténete a 13. század végétől napjainkig*. Jogtörténeti értekezések 37. Gondolat Kiadó, Budapest, 2009.

vérfertőző! A dán királyi párt 1815–48 között ugyanis a fenti okok (Karolina Matild házasságtörése) miatt nem V. Frigyes unokája és dédunokája, hanem VII. Keresztély unokaöccse, valamint Dr. Struensee leányunokája alkotta, akiknek a valóságban sem apai, sem anyai ágon nem volt közös felmenőjük.

- KNUDSEN-ROTHSTEIN (1994) = KNUDSEN, Tim – ROTHSTEIN, Bo: State Building in Scandinavia. = *Comparative Politics*. Vol. 26. 2/1994. 203–220.
- KRÜGER (2005a) = KRÜGER, Kersten: Absolutismus in Dänemark – ein Modell für Begriffsbildung und Typologie. = KRÜGER, Kersten (szerk.): *Formung der frühen Moderne: Ausgewählte Aufsätze*. LIT Verlag, Berlin–Hamburg–Münster, 2005. 145–178.
- KRÜGER (2005b) = KRÜGER, Kersten: Die Ständischen Verfassungen in Skandinavien in der Frühen Neuzeit. Modelle einer europäischen Typologie? = KRÜGER, Kersten (szerk.): *Formung der frühen Moderne: Ausgewählte Aufsätze*. LIT Verlag, Berlin–Hamburg–Münster, 2005. 179–198.
- LAURING (1960) = LAURING, Palle: *A History of the Kingdom of Denmark*. Høst & Søns Forlag, Kopenhagen, 1960.
- LINDAL (1981) = LINDAL, Sigurdur: Early Democratic Traditions in the Nordic Countries. = WISLI, Folmer (főszerk.): *Nordic Democracy*. Det Danske Selskab, Kopenhagen, 1981.
- LOCKHART (2001) = LOCKHART, Paul Douglas: Political Language and Wartime Propaganda in Denmark, 1625–1629. = *European History Quarterly*. Vol. 31. 1/2001. 5–42.
- LOCKHART (2004) = LOCKHART, Paul Douglas: *Sweden in the Seventeenth Century*. Palgrave MacMillan, New York, 2004.
- LOCKHART (2007) = LOCKHART, Paul Douglas: *Denmark, 1513–1660. The Rise and Decline of a Renaissance Monarchy*. Oxford University Press, New York, 2007.
- MEZEY (1998) = MEZEY Barna: *Képviselet és alkotmány a középkori Európában*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 1998.
- MEZEY-SZENTE (2003) = MEZEY BARNÁ – SZENTE Zoltán: *Európai parlamentarizmus- és alkotmány-történet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- MILLER (1968) = MILLER, Kenneth E.: *Government and Politics in Denmark*. Houghton Mifflin Company, Boston, 1968.
- MOBERG (1984) = MOBERG, Vilhelm: *Népem története. Svédország a középkorban*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- MUNCK (1990) = MUNCK, Thomas: *Seventeenth Century Europe, 1598–1700*. Palgrave, New York, 1990.
- MUNCK (1998) = MUNCK, Thomas: Absolute Monarchy in Later-Eighteenth Century Denmark: Centralized Reform, Public Expectations and the Copenhagen Press. = *The Historical Journal*. 41. 1/1998. 201–224.
- NAGY (2005) = NAGY GÁBOR: Det var en gång ett fattigt land. (Históriák a közép- és kora-újkori svéd királyságból.) = *Gesta. Miskolci történész folyóirat*. 1–2/2005. 49–99.

- NORDSTROM (2000) = NORDSTROM, Byron J.: *Scandinavia since 1500*. University of Minnesota Press, 2000.
- OLDEN-JØRGENSEN (2004) = OLDEN-JØRGENSEN, Sebastian: Dänemark, das Reich und Europa. Europa-Praxis und Europa-Vorstellungen in Dänemark im späten 17. Jahrhundert. = BUSSMANN, Klaus – WERNER, Elke Anna (szerk.): *Europa im 17. Jahrhundert. Ein politischer Mythos und seine Bilder*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2004. 369–374.
- ORFIELD (1953) = ORFIELD, Lester Bernhardt: *The Growth of Scandinavian Law*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1953.
- PARKER (1997) = PARKER, Geoffrey: *The Thirty Years War*. Routledge, London–New York, 1997.
- ROBERTS (1986) = ROBERTS, Michael: *The Early Vasas. A History of Sweden, 1512–1611*. Cambridge University Press, Cambridge, 1986.
- SALMON (1959) = SALMON, John H. M.: *The French Religious Wars in English Political Thought*. Oxford University Press, London, 1959.
- SASHALMI (2006) = SASHALMI Endre: *A nyugat-európai államfejlődés vázlat*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2006.
- SZABÓ (1992) = SZABÓ Lajos: A megyék szerepe Dánia közigazgatásában. = *Magyar Közigazgatás*. 12/1992. 732–736.
- TAMM (1984) = TAMM, Ditlev: The Danish Code of 1683. = *Scandinavian Studies in Law*. Vol. 28. 1984. 163–180.
- TOYNE (1970) = TOYNE, Stanley Mease: *Scandinavians in History*. Ayer Publishing, Manchester (New Hampshire), 1970.
- TREASURE (2003) = TREASURE, Geoffrey: *The Making of Modern Europe, 1648–1780*. Routledge, London–New York, 2003.
- WAHRMANN (2004) = WAHRMANN, Carl Christian: *Absolutismus in Dänemark*. Grin Verlag, Rostock, 2004.

Mezey Barna

AZ ABSZOLUTIZMUS ESÉLYEI A 18. SZÁZAD ELEJI MAGYARORSZÁGON

Amikor II. Rákóczi Ferenc meghozta döntését az Habsburgok magyarországi önkényuralma ellen szervezett függetlenségi küzdelem megindításáról, a Napkirály már több mint négy évtizede kormányozta abszolút módon monarchiáját. A fejedelem diplomáciai és katonapolitikai kényszerből vezéreltetve kereste a kapcsolatot XIV. Lajoshoz, de nem titkolta rokonszenvét sem a francia adminisztráció korszerű módszerei iránt. Politikájának közjogi szempontból meghatározó felismerése volt a modernizációs szükség, mely leginkább az abszolút monarchia kelet-közép-európai változatának megvalósítási kísérletét körvonalazta.

Az nem volt kétséges, hogy a Habsburg-dinasztia, követve az európai áramlatokat, az európai hatalmi politika lépéstartási ütemét betartva, folyamatosan korszerűsítette kormányzatát, és erősíti abszolút monarchiáját. A szabadságharc vezetői számára azonban kemény kérdésként fogalmazódott meg, hogy vajon az osztrák abszolutizmus ellenében megszerveződő függetlenségi küzdelemben mennyiben alkalmazhatók a modern európai államszervezési megoldások? Vajon mi erősebb: a rendi tradíció vagy a modernizációs kényszer? Lehet-e a kettő között valamilyen egyensúlyhelyzetet körvonalazni, vagy a két tendencia kizárja egymást? Van-e helye Magyarországon abszolutizmusnak a 18. század első felében?

Justus Lipsius tanításainak Magyarországon legkedveltebb eleme a mérsékelt központosítás elmélete volt. A németalföldi teoretikus a kormányzást élesen elhatárolta a zsarnokságtól, az uralkodás lényegét

az alattvalók javának és boldogulásának előmozdításában látta.¹ Azon a Magyarországon, ahol a magyar rendiség az idegen abszolútizmussal szemben védte állásait, fölöttébb népszerű volt a (rendi) törvények által korlátozott fejedelmi hatalom eszméje.² Feltehetően az ilyen értelmezésnek köszönhető, hogy a *Politicának* éppen a bürokráciáról szóló azon fejezetének tanai nem vertek gyökeret Magyarországon, amelyeket az abszolút monarchiákban kézikönyvként kezeltek. A fenti mű felemás ideológiája tökéletesen alkalmas volt arra, hogy a sajátos magyarországi szituációt, s azt az ellentmondásos helyzetet szolgálja, amely Rákóczi politikai célkitűzéseinek határát is megvonta. Harca győzelmes véghezviteléhez a jobbság támogatása mellett a fejedelemnek meg kellett nyernie a magyarországi nemességet, s ez a rendi érdekek védelmére készítette a Habsburgok abszolútizmusával szemben. A szabadságharc jogosságát és igazát hirdető kiáltványok sora ismertette a keresztény világgal a küzdelem fő okát, a rendi „alkotmány” megsértését, az előjogokat sokszorosán támadó osztrák abszolutisztikus törekvéseket.³ E dokumentumok még az Aranybullát is fölidézve jelölték meg célként a nemesi szabadság helyreállítását. Ugyanakkor államot kellett szerveznie a harcok feltételeinek biztosítására, centralizációra kényszerült az erőforrások összpontosítása érdekében. Így került szembe a szabadságharcban a rendiség és az abszolutista tendencia, melynek eredőjén mozogva kísérelte meg elképzeléseinek megvalósítását a fejedelem. Tény, hogy sem a fejedelem, sem pedig a szabadságharc politikusai nem kívánták feladni a magyar nemesi hagyományt. A visszavágyott, idealizált rendi állam azonban részben a szabadságharc adottságai, részben pedig a rendi képviselőlet működési sajátosságai okán alkalmatlanok voltak a kitűzött cél elérésére. Így a szabadságharc államelmélete rendi és centralizáló (vagy ahogyan Köpeczi Béla állította: abszolutista) tendenciák bonyolult szövevénye volt.⁴ A fejedelem politikai elképzelései (Lipsius nyomán?) a patenális királyság ideológiájának alkalmazásával idomultak a helyzethez. Igaz, ennek tudatos elméleti beilleszkedése állampolitikai elképzelései-

¹ LIPSIUS (1589)

² WITTMAN (1957) 53–66.

³ Vö. az 1703. június 7-re datált Manifestummal. OSZK RMK II. 2198, 2199. Magyar kiadása: RMK I. 1697.

⁴ KÖPECZI (1977) 104.

be a rodostói elmélkedés terméke,⁵ mégis állítható, hogy nyomaiban már a szabadságharc időszakában megjelent a gondolat Rákóczi államépítő terveiben. „A szabad királyságokban nem az erő tartja fenn a hatalmat, hanem a népek szeretete ... azok a maximák, amelyekkel eddig éltem, nem a zsarnok nevét érdemelték ki számomra, hanem ellenkezőleg, a »haza atyja« édes címet szereztek meg közkonstitutionkban.”⁶ A paternalizmus a centralizációt nem zárta ki eszmerendszeréből, de ezt a központosítási elgondolást nem az abszolút monarchia eszköztárából idézte meg a fejedelem. Rákóczi elképzeléseiben az erős kormányhatalom kiépítésére való törekvés megfelelt a centralizációnak, az abszolutizmus előkorszakának, amelyet Trócsányi Zsolt érzékletesen és egyértelműen fejtett ki. „Az uralkodó a rendek hatalmának megtűrésével kialakítja saját túlsúlyát, de lényegében érintetlenül hagyja azokat a rendi jogköröket, amelyek a központi hatalom stabilizálásában nem tűnnek primer érdekekkel bírónak.”⁷ Rákóczi Ferenc egyik „tanítója”, Lipsius is hasonlóan biztatta követőit: szerinte a centralizáció megvalósulásának formája a konföderáció, az pedig nem egyéb, mint a közösség tagjainak önkéntes alávetettsége.⁸ Így történhetett, hogy a fejedelem központosító elgondolásai tökéletesen megfértek a választó királyság eszméjével.⁹

A fejedelem nem volt híján – olvasmányai tanúsága szerint nem is lehetett – korszerű (abszolutista) elgondolásoknak. A probléma a „hogyan”-ban rejlett. Az abszolút monarchia gazdasági-társadalmi feltételei Közép-Európában fejletlenek voltak, vagy jobbra hiányoztak. Az abszolutizmus kutatása bizonyította, hogy bár eltérő alakokban jelenik meg hatalmi rendszere, gazdasági-társadalmi alapja azonban bizonyos hasonlóságot, sok közös vonást mutat.¹⁰ Gerhard Heitz azt is kimutatta, hogy Közép-Európában a kései feudalizmus korszakában a nemesi állam nem szükségszerűen öltötte föl az abszolút monarchia formáját.¹¹ Rákóczinak

⁵ KÖPECZI (1977) 103, 116.

⁶ Rákóczi Bonnac márkához, 1707. augusztus 20. Magyar Országos Levéltár, G. szekció, a Rákóczi szabadságharc Levéltára (továbbiakban: MMOL. Rszh. lt. G.) 15. I. 1.

⁷ TRÓCSÁNYI (1980) 6.

⁸ R. VÁRKONYI (1976) 49.

⁹ KOVÁCS (1980b) 181.

¹⁰ HASELSTEINER (1980) 140–141.

¹¹ Vö. MOLNÁR (1965) 181–182.

tehát – ha a kor legkorszerűbbnek tartott államszervezési modelljét követni kívánta volna – egyfelől elő kellett segítenie (megteremtenie?) az abszolút monarchia gazdasági (és társadalmi) feltételeit, másfelől meg kellett volna választania a környezethez illő államszerkezeti formát.

A képletek kialakításához a rendi tradíciók mellett Rákóczi meríthetett „eredeti forrásból”, vagyis a francia tapasztalatok általa megismerhető arzenáljából vagy a közelebb eső, történeti tapasztalatok okán ellen-szenves lipóti modell empíriájából.

Az abszolutizmus „eredeti modellje”

Az abszolutizmus kritikussai és szkeptikusai nem győzik hangoztatni, hogy az abszolutizmusnak nevezett hatalmi és kormányzati rendszer oly sokféle arcot mutatott, hogy már-már az is kétséges, lehet-e egyáltalán valamiféle modellről beszélni, vagy csupán a történelem által véletlenszerűen paralel pályára sodort erősebb-gyengébb királyi egyéniséghez kötött közjogi pozicionálásról szólhatunk.

Megalapozott véleményhez terminológiai pontosításra, tartalmi behatárolásra, időbeli rögzítésre van szükség, és csak a figyelembe vehető történeti formák sajátosságainak összehasonlításával juthat közelebb a kérdés vizsgálója a meghatározáshoz. (A történelem-tudományi és jogtörténet-tudományi polémiák egy részét egyébként definíciós különbségekből adódó mesterségesen provokált viták, illetve olykor az argumentáló partnerek egymás melletti elbeszélése jellemzik.)

Az abszolút monarchia meghatározása könnyen tévútra vezethet, ha a szónak eredeti jelentéséből kísérli meg levezetni a 17. és 18. század e jellegzetes állam- és kormányformáját. A „*princeps legibus solutus*” római jogi kifejezésből eredő olyan következtetések, melyek a hatalmi modellen a teljhatalmat kérik számon, szükségszerűen vezetnek hamis következtetésre. A feltétlen és korlátlan, semmi mástól nem függő, teljes és tökéletes királyi hatalom eszményi képének ugyanis semmiképpen sem felelt meg az autokrácia kora újkori modellje. Jóllehet ideológusai, így többek között Niccolò Machiavelli, Jean Bodin és Thomas Hobbes addig soha nem képzelt centralizált hatalmat vizionáltak, az korántsem volt korlátok nélküli hatalom. „*Ha alaposabban vizsgáljuk, még maga XIV.*

Lajos, a Napkirály is – aki pedig gyakran a minden döntést kézben tartó abszolút és korlátlan uralkodó mintapéldájának tekintenek – olyan individuumnak bizonyul, aki királyi pozíciója révén egy egészen sajátos függőségi háló része volt. Hatalmi mozgásterét csakis egy nagyon pontosan kiszámított stratégia segítségével tudta megőrizni, amelyet szűkebb értelemben az udvari társadalom sajátos alakzata, tágabban az egész társadalomé diktált.”¹²

Az eszme megjelenése a társadalmi anarchiától tartó gondolkodók válaszkísérleteinek köszönhető, melyek a vallási küzdelmek (Franciaország, Bodin) vagy a polgárháború pusztításai (Anglia, Hobbes) közepette fogalmazódtak meg. A széthulló, harcokban felmorzsolódó társadalmat a központi hatalom erejének fokozása mentheti meg a végső pusztulástól. A járványok és háborúk, vallási ellentétek szabdalta kontinensen a káoszról a kiutat az uralkodó, mint egyetlen döntőbíró, a politikai irányzatok és vallási felekezetek fölött álló, minden hatalomtól független szuverenitás birtokában mutathatja meg. Csak egy, az állam élén álló, teljhatalommal rendelkező, korlátlan és egységes akarat képes visszaverni a társadalmi csoportok erőszakos érdekérvényesítését, megtörni a társadalmi egoizmust és individualizmust. (Az egyéni akaratok az uralkodói akaratnak törtenő önkéntes és teljes alárendelése eredményezheti csak azt az állapotot, amely védelmet biztosít alattvalói számára.)¹³ „A hatalom hiányánál jobb a korlátlan hatalom” – fogalmazott Hobbes, miközben az uralkodó hatalmának legitimitációjáról értekezett, mely szerinte a polgárok szövetségéből született államon nyugszik. Ez a szövetség azonban az állampolgárok feltétlen engedelmisségét feltételezi a hatalomnak. Nála olvassuk, hogy senki sem kérdőjelezheti meg az Isten kegyelméből uralkodó király hivatását az isteni jog érvényesítésére. Ennélfogva az uralkodó csak Istennek lehet felelős. Angliában az egyeduralom képletének teoretikus kialakítását segítette VIII. Henriknek a pápai hatalomtól leválasztandó joghatóság kérdése. A döntés megindokolásának elvi tétele volt, hogy az önmaga fölött teljes hatalommal bíró szuverén közösségalkotta testnek csak egyetlen feje lehet, a király.¹⁴ (Megjegyzendő a szuverenitás-tant fejlesztő gondolkodók sem beszéltek korlátlan hatalomról. Bodin, „a szu-

¹² ELIAS (2005) 12.

¹³ EWANS (2001) 5.

¹⁴ KONTLER (2009)

verenitás ügyvédje” Six livres de la république az első könyvének nyolcadik fejezetében ezt írja: „A szuverenitás egy állam állandó és abszolút hatalma.” De az elképzelt és vágyott abszolút uralkodónak is állított korlátokat Bodin. Szerinte az uralkodó tevékenységét is behatárolják az isteni és természeti törvények, a királyság alaptörvényei, és a magántulajdon isteni és természeti eredetű törvényét.¹⁵

Egyet kell értenünk Hans Hattenhauerrel, amikor világosan fogalmazva így írt: az abszolutisztikus alkotmány semmiképpen sem diktatúra mai értelemben. Csupán azt értjük (és értették) rajta, hogy az önmaga kormányzó uralkodó minden államhatalmat személyében összpontosít. Ugyanakkor Ulpianus állításának új értelmezése jellemzi már a kort: immáron a középkorból is kilépett Nyugat semmiképpen sem ismeri el a teljes korlátlanyságot. Aquinói Tamás akceptálta a királyok függetlenségét saját törvényeiktől, de semmiképpen sem a jogtól, mint olyantól. Althusius eleve megkérdőjelezte a princeps legibus solutus érvényességét, s a monarchák abszolút hatalmuk megalapozásánál legfeljebb saját törvényeikre, de semmiképpen sem a természetjogra hivatkozhattak. A kérdés tehát nem az volt, független-e az uralkodó a törvényektől, hanem, hogy mennyire az.¹⁶ Úgy vélem, ezzel a megközelítéssel kell szemlélni és értékelni az abszolút kormányzatokat.

Magát az abszolutizmus megnevezést is a római közjog hatása alatt álló Bodintól, a kortárstól származtatják.¹⁷ Nincs okunk tehát elvetni a kifejezés használatát, melyet utóbb Európa egy jellegzetes korszakának államtörténetére szinte egyöntetűen alkalmazott a tudomány. Pontosítani viszont annál inkább szükséges. Mert az ideológusok által fölvázolt idealizált képet, a történettudomány és az alkotmánytörténet által abszolutistának nevezett uralkodók valóban meg sem közelítették. Aligha lett volna elvárható egy átalakuló világban, valahol a földesúri – rendi hatalom és a polgári társadalom közötti átmenet időszakában, a képlékeny szociális szerkezetek fölött egy mindenektől független eszményi önkényuralom megvalósítása. Jelentősége viszont az alkotmány- és államfejlődésben alig méltatható kellőképpen. Az abszolutizmus ugyanis a modern állam első kiteljesedett megjelenési formája, a központosított rendi monarchi-

¹⁵ Vö. BÓDIG–PAKSY–PÉTERI–RIGÓ–SZABÓ–SZIGETI–TAKÁCS–TATTAY (2005) 4.

¹⁶ HATTENHAUER (2004) 457.

¹⁷ CAENESEM (2008) 133.

ából kinövekedett fejlődési csúcspont, mely szervezeten, működési elveiben már a polgári állam egy sor jellemzőjét teremtette meg.

Az abszolút monarchia létrejötte lezárása volt egy fél évezredes folyamatnak, amelynek jellemzője a nyugati államformációk uralkodói által folytatott, a hűbéri korszakban szétaprózódott közjogi jogosítványok újbóli egyesítéséért zajló harcnak. A rendi centralizáló szívszívó hatalmi küzdelmekben, apránként hódította vissza az egykori vazallusok utódaitól a végrehajtó hatalom és bírászkodás tereumait, a jogképződés helyi és regionális zónáinak átengedett jogalkotást. Ez a 12. században gyökerező folyamat teremtette meg a modern Európa politikai struktúrájának alapjait. A központi hivatalok, királyi tisztségviselők, ügyosztályok, a központi bíróságok folyamatos építésével operáló, az állam területi értelmezését kialakító, a nemzeti monarchiákat megteremtő királyi hatalom a 16. századra érte el a központosításnak azt a szintjét, mely már a speciális szakértelemnek a polgári államot is megalapozó szerkezeteit hívta életre. Nemcsak politikai-katonai egységet, hanem gazdasági integritást, erőt és függetlenséget.¹⁸ Az abszolutizmus nem korlátlan önkényuralom, de az európai alkotmányfejlődés addig ismert legfejlettebb formája, mely nem egyszerűen egy újabb fokozat a történelem grádicsein, hanem egy új minőség az államéletben, a nagy átalakulás előkészítője.

Az állam képe lényegesen megváltozott. Míg a hűbéri, a rendi államban dominált a közhatalom szétaprózottsága, a jogi-politikai szuverenitás partikularizmusa a földesúri hatalom szintjén, addig a lehetőség szerint centralizált abszolút monarchia a közhatalmat egyesítette, s a politikai-jogi kényszerrel az állam központjába emelte. Ennek megfelelően az állam szükségképpen a korábbinak sokszorosát meghaladó apparátussal, szakértői karral és kényszerítő erővel kellett, hogy rendelkezzen. Sokkal bonyolultabb, árnyaltabb, szerteágazóbb konstrukció volt tehát.

A társadalmi fejlődés, jól tudjuk, meglehetősen eltérő utakon haladt Európában. A szigetország és a kontinens államaiban eltérő intenzitással jelentek meg a rendi társadalom válságtünetei, de a polgári gazdálkodás, a pénzforgalom terjedése, a kapitalizálódás hasonló eredményekhez vezetett. Az abszolút kormányzat térnyerését előkészítő változások egyfelől a jobbágyviszonyokban az árutermelés megerősödésével kapcsolatos pénz-

¹⁸ BAYER (1974) 5.

járadéki formák elterjedésében, másfelől a középkori városokban kifejlődött kereskedő polgárság, valamint a gazdaságilag mindjobban megerősödő iparos polgárság fellépésében jelentkezett. A társadalom változásait fémjelző átrendeződések biztosítottak lehetőséget az abszolút monarchák hatalmi ambícióinak kibontakoztatására. A társadalmi fejlődés tendenciái az agrárgazdaságban a jobbágytság átalakulása vagy megszűnése irányába mutattak. Fokozatosan visszaszorult a személyileg kötött jobbágyi modell. A személyi függésből szabaduló jobbágy szabadon költözködhetett, különféle mértékben, de megszabadult egy sor személyi kötöttségtől, a földesúrnak történt személyi alávetettségtől, fejadótól és munkajáradéktól. A kötöttségeket, a járadékokat előbb termény- és pénzjáradékra, majd lassan kizárólag pénzjáradékra fordító fejlődés kiegyenlítette a társadalmi egyenlőtlenségeket a paraszti világban. Miután a feudális járadékait mindinkább pénzre alakító parasztság politikai és gazdasági függése földesuraitól jelentősen csökkent, a rendi társadalom privilegizált rétegei vitatható helyzetbe sodródtak. A jobbágyi pozíció erodálódása lényeges gazdasági és politikai hivatkozásaitól fosztották meg a rendi társadalom vezető hatalmi tényezőit. Az eltűnőfélben lévő jobbágytság képlete a földesúri hatalom lényegét kérdőjelezte meg. Ahogyan a hadviselés radikális stílusváltása a katonai legitimitációt, a jobbágyi jogállás (a jobbágytság) megfosztatkozása a földesúri hatalom igazolását tette zárójelbe. Erre mintegy válaszul az abszolút hatalom garantálta a földesúri fennhatóságot, miközben valamiféle jobbágyvédő (adóalany-védő) funkciót is ellátott. Angliában például lehetővé tette a bekerítések, hogy ti. amennyiben a birtokosnak vállalkozásai folytán szüksége lett volna a parasztságra, annak kisajátítását gond nélkül elvégezhesse. Ellenkezőleg: ha a birtokos nem kívánt ilyen irányban mozdulni, Európa-szerte garantálták földesúri jogait a jobbágyok fölött. A politizáló rétegek megrendült helyzete teremtette meg többek között az igényt egy magasabb fokon összegzett, központosított „nemzeti” hatalmi centrum kialakulására, s a politikai-jogi kényszer szintjének megemelésére. Ez a rendi támogatással újraerősödött központi királyi hatalom biztosította a rendies tulajdon és gazdasági struktúra átmeneti megszilárdítását. Az abszolutizmus tehát keretet adott a születőfélben lévő modern nemzet kifejlődésének úgy, hogy közben konzerválta a kiüresített rendi szerkezetet.

Az abszolutizmus kialakulásának egyik nagy társadalmi kényszere ugyanakkor a rendi struktúrákban kialakult feszültség volt. A rendiség

a hűbériség vertikális kapcsolatrendszerét nem váltotta le, de átrendezte az érdekkapcsolatok rendszerét. Megerősítette a horizontális kötődéseket, s a hűbéri kapcsolódások piramisszerűen felépülő, felaprózott szuverenitások halmazából álló képletét átszötte a rendi hovatarozáson alapuló, a társadalmi státusszinteket is kifejező új konstrukcióval. Ez a politikai-jogi változás azonban nem semmisítette meg a jobbágyság jogi helyzetéből folyó, a társadalom legalsó szintjein megfogalmazódó, a politikai jogi kényszert a földesúri járadékoltatással összefonó hűbéri filozófiát. A zavart a 16–17. századra a rendi felfogásban pontosan ez okozta: a fentebb említett módon járadékait és személyes alávetettségeit pénzjáradéokra és bérleti formákra átváltó, s a felaprózott szuverenitások rendszeréből lassan kibújó paraszti társadalom helyzete értelmezhetetlenné vált a rendi politika számára. Ráadásul a tradicionálisan gazdálkodó, feudális hatalmával és előjogaival operáló és hagyományos járadékaiból megélni nem tudó nemesség vagy elszegényedett, vagy pedig új utakra kényszerült. Ahol lehetett (Angliában) vállalkozott, ahol nem (Franciaországban) – mivel *„tilos volt iparral vagy kereskedelemmel foglalkoznia –, más kivezető lehetőség híján udvari tisztségeket vásárolt, amelyekkel legalább fennmaradása elemi szükségleteit elláthatta, és amelyekben a tevékenysége számára is némi területet talált”*.¹⁹ Az abszolutizmus központi apparátusa, az új értelmet nyert kormányzati központ, az udvar biztosította hát a nemzeti szinten megfogalmazódó igények kielégítését, valamiféle központi politikai-jogi kényszer kialakítását, mely a leosztott, alsószerint szétszórt közhatalmat egyesítve és központosítva látta el ugyanazt a feladatot: a nemesség rendszerének fenntartását.

Mert a hatalom megerősítésére bizony szükség volt. A földrajzi felfedezésekkel egyidejűleg a társadalom alsóbb rétegeiben lezajlott változások, a mezőgazdaságból elmenekülő, nincstelen tömegek, máshol a földesurak által elüldözött parasztok, keletebbre a földesúri terhek növelésébe beleokkanó jobbágyrétegek a társadalom robbanásra kész magjává formálódtak. Ezeknek az alsó rétegeknek az életét amúgy is közelről érintette a primitív higiénés viszonyokból következő gyakori betegség és elhalálozás, az éhínségek (csak Franciaországban a 16. században 13, a 17. században 11, a 18. században pedig 16 országos éhínség dühöngött). A 16. századig tom-

¹⁹ FUNCK-BRENTANO (1939) 98.

boltak a járványok Európában, így a lepra, a bubópestis, a feketehimlő, a tuberkulózis és a szifilisz. Spanyolország 1580 és 1652 között lakosságának egyharmadát veszítette el járványok következtében, Itáliában 1600-ban 13,5, 1650-ben 11,5 millióian pusztultak el. A lakosság 60-65%-a érte csak meg a huszadik életévét. Az állam létérdekévé lett ezeknek a társadalmi rétegeknek ellenőrzése, ha kellett, lefojtása, de legalább annyira a feszültségeket involváló okoknak az eliminálása.

A rendi konstrukció ellenlábasa, az erősödő kereskedelmi s manufaktúrapolgárság a társadalom belső átalakítását szorgalmazta. Egy polgárrivá váló társadalom érdekében támogatott, s finanszírozott egy olyan feudális elemektől terhes rendet és állami berendezkedést, mely az ő részleges politikai elismerésével, a rendi állam elemeinek le-, illetve tovább bontásával, a modern állami intézmények kifejlesztésével, a polgári szellemű gazdálkodás, s gazdaság egyes vonatkozásainak támogatásával a polgári állam s polgári társadalom alapjait vetette meg. A majdani polgári állam előzményei messze visszanyúlnak a rendi, leginkább persze az abszolutizmusnak nevezett rendszer korszakába. A polgári átalakulás küzdelmeinek élvonalába kerülő polgárság létformájává lett az elismerésért folytatott harc. A hűbéri és rendi keretek között a maga gazdaságát megszervező kereskedő és iparos rétegek az állami elismerést két szinten voltak képesek (legalább részlegesen) kicsikarni. A városi privilégiumok a kiváltságolt városok falain belül, az országrendiség az országos politikai képviseleti szervben tették lehetővé politikai érdekképviseletüket. Ez a két forma szükségképpen korlátozott volt, a városi kiváltságlevelék hatása nem nyúlt túl a város határain, az országrendiség pedig inkább részvételt, mint érdekérvényesítő beleszólást biztosított a polgároknak. A polgárság további gazdagodását és ezzel együtt gazdasági jelentőségének növekedését hozta Európa-szerte a központosítás. A centralizációban az uralkodónak szüksége volt a polgárra úgy is, mint a pénzügyek, a gazdasági ügyek szakértőjére, és úgy is, mint gazdasági támogatójára. Ezért ugyan az országos politikai küzdőtéren nem tudta jogosítványokkal jutalmazni, viszont bejuttatta képviselőit az államapparátus fontos pozícióiba, ami a polgárság informális érdekérvényesítő képességét jelentősen erősítette. Különösen jól szemléltethető ez az abszolutizmus offenzív korszakában, amikor a monarchák háttérbe szorították vagy felszámolták a rendi képviseleket. Az abszolút monarchia keretein belül hivatali pozíciókkal

bíró képviselői voltak ugyanakkor a polgárságnak, így a többi rendhez képest némi mozgásteret engedett az érdekek érvényesítésének.

Mások mellett ezek a társadalmi mozgások vezettek el az abszolút monarchia kibontakozásáig. Az abszolutizmus mint kormányzati modell kialakulását részben tradicionális elemek, a modern állam kezdeteinél (a rendi központosításnál) életre hívott megoldások, részben pedig a konkrét válságjelenségekre adott (többnyire hasonló) válaszok determinálták.

Mindenekelőtt az államhatalom koncentrációjának egyik legjelentősebb ellenfele a rendi hatalom. A rendi dualizmus konstrukciójától távolodó abszolút kormányzat napi harcaiban mindegyre megküzdött a rendi erővel. Azt azonban a fentebb mondottakkal összhangban is világosan kell látni, hogy az abszolutizmus szándéka soha nem volt és nem is lehetett a nemesség felszámolása; sem meglévő tapasztalatai, sem még jelen lévő hatalma, sem gazdasági befolyása okán. Célja (és eredménye) volt viszont a nemesség alárendelése a koronának. Angliában ez az első Tudorok alatt következett be, amikortól is a király minden körülmények között képes volt érvényesíteni a bárókkal szembeni akaratát, s már le tudott számolni a párttűtőkkel.²⁰

A nemesség kormányzati partnere maradt az abszolút uralkodónak: a király és az alattvalók közötti kapcsolatban intermedierként funkcionálva pótolhatatlan volt a központi igazgatás számára. Kezdetektől a nemesség látta el az alsó közigazgatást vidéken, utánpótlást képezett a tiszti állomány, a fontosabb állami tisztségek és az udvari szolgálat számára. A király ereje (abszolutizmusa) alapvetően nemeseitől való függőségében volt tetten érhető, ez pedig az állam finanszírozásával volt összefüggésben. Ahol a kincstár erős volt, az állampénzügyeket rendben kezelték, az uralkodónak nem kellett a rendek egyetértési jogára apellálnia, s így függetlensége megerősödött. Fordított esetben a rendi gyűlés támogatására szorult.²¹ Nem véletlen tehát, hogy az abszolút kormányzat tekintélyének mércéje a pénzügyi igazgatás hatékonysága, valamint a parlament és az uralkodó viszonya.

A jó pénzügyek titka a takarékoság és az adóztatás rendszerének professzionalizálása volt. A kiszámítható bevételek nagy biztonságot és sta-

²⁰ KONTLER (2009) 216.

²¹ HATTENHAUER (2004) 459.

bilizálható viszonyrendszert jelentettek a kormányzat számára. A rendi központosítás korábbi költségei elhalványultak az abszolút kormányzat támasztotta finánciális igények mellett. Az államszervezet átalakítását kísé-
sérő jelentős kiadások, a modern bürokrácia kiépítésének ára, a háborúk, a hadsereg addig ismeretlen méretű költségigénye az abszolút uralkodók jellemző pompakedvelésével párosulva az állami bevételek szisztematizálását követelte meg. A modern állam jellegzetes elemét, az adóztatás kiterjedt rendszerét az abszolút monarchia továbbfejlesztette, s az egész államot behálózó, leginkább a társadalom szegényeit sújtó rendszerre változtatta. Franciaországban 1356-tól funkcionáltak az ún. adóközrzetek, élükön előjárókkal (élus). A 16. században már adókerületek (généralité) fogták össze az adóközrzetek munkáját, a pénzügyi irodákat működtető főadóbegyűjtők irányításával. 1642-ben Richelieu intendánsokat rendelt az adókerületek élére, akik ellenőrizték a rendszert. Colbert ehhez csatolta az adóbérlőket tömörítő főadóbérlési szisztémát.²²

A munkaszolgáltatást pénzáradéokra váltó paraszti gazdaság kiváló célpontnak bizonyult az abszolút állam számára; a rendi-képviseleti korlátoktól megszabadult kormányzatok hatalmas étvággal fordultak a parasztság felé. Nem véletlen, hogy a korszak egyik jellemzője az adóztatás ellen irányuló parasztfelkelések sorozata. A francia *taille* és *gabelle*, a spanyol *servicios* a szegénynép nagy terhe volt, melyeket ugyanakkor a nemesi osztály sikerrel hártott el, megőrizve hajdani előjogainak maradvékát, az adómentességet. Sem az állam, sem a földesúri hatalom nem volt tekintettel a dolgozó rétegeket terhelő, egyre fokozódó adóztatásra. Az abszolút kormányzatok által kivetett és behajtott adók nem érintették a földesúri szolgáltatások formájában szedett hely feudális járadékok rendszerét sem.

Angliában VII. Henrik a „kínos precizitással” folyó gazdálkodás híveként a királyi birtokok jövedelméből és a felségjogon járó illetékekből, bírságokból és büntetésekből származó bevételekkel függetlenítette magát a parlamenttől.²³ I. Jakab monopóliumok, főrendi címek osztogatásával, protekcionizmus fokozásával jutott jövedelemhez, Károly a par-

²² PAPP (2009) 205.

²³ KONTLER (2009) 214.

lamenti együttműködés megtagadására válaszul a királyi prerogatívákra hivatkozással kényszerkölcsönt vetett ki alattvalóira. II. Károly mozgásterét a XIV. Lajos folyósította évi félmillió fontos segély biztosította.

A korábban elképzelhetetlen méretű kiadások megkövetelte bevétel-igény miatt egy eladdig ismeretlen állami funkció született meg: a gazdaság központi irányítása. Ez a korábbi beavatkozásoknál (a pénzrendszer szabályozása, árlimitációk, vámok ellenőrzése és mértékrendszerek meghatározása) összehasonlíthatatlanul átfogóbbá, átgondoltabbá vált. Elfogadott lett, hogy a nemzetgazdaságot politikai kérdésként kell kezelni, hogy a gazdaság egészét az irányítás és szabályozás eszközeivel alá kell rendelni az állami politikának. Az első gazdaságpolitikai rendszer, melyet az abszolútizmus „avatott”, a merkantilista gazdaságfilozófiára épített rendszer volt. Átalakult a gazdasági intézmények funkciója is, például a korábban kizárólag bevételként tekintett vámok immáron védelmi eszközként szerepeltek, a monopóliumok egyszerű privilégiumból fejlesztő eszközzé váltak. A merkantilista politika, mely az ún. aktív külkereskedelmi mérleg érdekében ösztönözte a belső termelés és a javak exportját, korlátozta az árubehozatalt, ellenben tilalmazta a nemesfém- és pénzkivitelt, jellegzetes terjeszkedő filozófiával erősítette meg az abszolút uralkodók amúgy is harcias külpolitikai felfogását. Bodin például a gazdaságpolitika érdekében a háború jövedelmezősége és szükségszerűsége mellett érvelt; az erős gazdaságot pedig a sikeres hódító háború szolgálatjának tekintette.

Az abszolút állam harmadik nagy bevételi forrása volt a bürokrácia ki-
árúsítása. A hivatalokat, az államgépezet bürokratikus posztjait az abszolút kormányzat saját tulajdonának tekintette és azok eladhatósága meg sem kérdőjeleződött számára. Az Angliában és Hollandiában éppen úgy, mint Spanyolországban és Franciaországban elharapózó szokás a több száz százalékos haszonra számító hivatalvásárló vagy azt bérlő nemesek és vállalkozók számára is óriási üzletet jelentett. (A közhivatalok és rangok megvásárlása egyben politikai jelentőséggel is bírt, hiszen úgy a feudális nemességet, mint a gazdasági erővel rendelkező polgárt integrálta az államszervezetbe; egyik számára az alárendelt asszimilációt, másik számára a hatalom közelébe kerülés esélyét jelezte.) A 17. századra az adókerületek összes tisztsége hivattalá, így megvásárolhatóvá is vált. A pénzügyi hivatalok bérbe bocsátása azonban mindazt, amit a korszerű pénzügyi igazgatásért megtett a kormányzat, egyszerre romba döntöt-

te.²⁴ Minden egyes kiárúsított vagy kibérelt pénzügyi állás a bevételek egy részének elterelésével járt együtt, ami tovább növelte az abszolút kormányzatok pénzinségét, és tartósította a krónikus pénzhiányt.²⁵

Miután, mint említettük, az abszolút uralkodók hatalmukat a rendi formák visszaszorításával erősítették meg, magától értetődő módon került sor a rendi képviseleti formák szerepének átértékelésére. Nem volt helye az abszolút kormányzat koncepcióiban a rendek kollektívan képviselt jogosítványait biztosító rendi gyűléseknek, miként értelmük sem nagyon volt: a nemesi prerogatívák fenntartásáról immáron nem a gyűlések, hanem a centralizált hatalom fórumai gondoskodtak. Sem a rendi konszenzusra, sem pedig az adóztatás megszavaztatására nem tartottak igényt az abszolút uralkodók. (Ami nem zárja ki rendkívüli helyzetben, a politika változásai okán bekövetkező válságszituációban a rendek alkalmi segítségét.)

A rendi reprezentatív fórumok háttérbe szorítása, mint ismeretes, változatos módon ment végbe Európában. Akadt, ahol teljes egészében likvidálták a gyűlést, máshol a királyi hatalom szerzett irányító befolyást benne, megint máshol inkompetens szerepre kényszerítették. Franciaországban 1484 és 1560 között, majd ezt követően 1614-től egészen 1789-ig egyáltalán nem hívták össze az États Généraux. A sokszínű, megosztott franciaországi képviseleti szervezeti képletben amúgy sem érezték különösebben hiányát a rendek, hiszen az sohasem szerezte meg a partnerséget az uralkodó mellett a törvényhozásban. A 17. század elejére megszűnt a notables gyűléseinek ülésezése is, egyedül az egyház gyűlése esetében lehet szólni némi rendszerességről: tíz esztendőnként tanácskozott. Angliában általában partnere a parlament a királyi hatalomnak, a Tudorok és a Stuartok alatt egyaránt szüneteltetik rövidebb ideig a gyűlésezést (1505–1523, 1523–1529, 1611–1621, 1629–1640). A korona a 15. századtól ellenőrizte a speaker kiválasztását, a parlamentek összehívása az uralkodó tetszésén múlt, az akaratával ellentétes döntések esetén pedig feloszlatták a parlamentet, miként II. Károly ezt tette 1679 és 1681 között három alkalommal is a trónöröklésről szóló döntések kapcsán. Spanyolországban inkább visszaszorították a cortezt, s csak néha mellőzték az uralkodók néhány évtizedig, mint Kasztíliában

²⁴ PAPP (2009) 205.

²⁵ CAENECEM (2008) 137.

1665-től. Ezek a dátumok az uralkodói hatalmak abszolút kiteljesedésének időpontjai.

A rendi képviseleti formák felszámolásával vagy háttérbe szorításával egy időben a kormánygépezet átalakítására is sor került. Az abszolút monarchák jellegzetes vonása a királyi tanácsok összetételének és jellegének megváltoztatása. A korábbi, némiképp képviseleti alapon is szerveződő királyi tanácsok tagságában eltolódott a hangsúly a szakismerettel rendelkező tanácsadók és hivatalnokok irányába, míg végül létrejött a professzionális kormánymodell, melyben vagy többségben voltak a szakértők, vagy kizárólag a jogászok és gazdasági szakemberek alkották. Megváltoztak a munkamódszerek: szakszerű előkészítést követő hivatszerű működés lett általánossá. (A Maître de Requets, a „kérelmek mestere” referáló előadóként szakvéleményt közvetített, majd gondoskodott a döntés végrehajtásáról.) A francia királyi tanács szekciókra bomlott. XIV. Lajos kormányzatában külön tanács foglalkozott a nagypolitikai, diplomáciai kérdésekkel, megint másik a belső igazgatással. Saját tanácsa lett a pénzügyeknek, miként a hatásköri összeütközéseknek is. Ez lehetővé tette a szakpolitikai jelleg megerősödését és a specializált, ügyre jellemző módszerek és eljárások alkalmazását. 1777-re már 13 szakbizottság működött (pl. kereskedelmi ügyekben, nyugdíjügyekben, postaügyekben stb.).²⁶ A közigazgatás hatékonysága érdekében az államügyeket államtitkárok koordinálták, akiknek eredeti, provinciák szerinti feladatköre a Napkirály kormányzatában már reszortok szerint szerveződött, így külön államtitkára volt a külügyeknek, a hadügyeknek, a tengerészetnek, az egyháznak, a királyi családnak egyaránt. Az osztrák abszolutizmus jól ismert rendszerében a nagypolitikai ügyeket a Geheimer Rat, az igazságügyi kérdéseket a Hofrat, a birtokigazgatást és gazdálkodást a Hofkammer, a belügyi igazgatást a Hofkanzlei, a hadügyeket pedig a Hofkriegsrat tartotta kezében.²⁷

Az abszolút kormányzatokban diadalra jutott a hivatalos bürokrácia, mely egyszerre jelentett feltételt és eredményt. A hivatásos szakhivatalnoki réteg általánossá válása jelentős minőségi változást tett lehetővé az államigazgatásban, egyben a király hatalmának stabilitását támasztotta alá. A pénzügyek fontossága nem tűrte a dilettantizmust, a haditechnika

²⁶ HAJDÚ (1982) 201–202.

²⁷ BRAUNEDER (2009) 74.

fejlődése megszülte a hivatásos katonatisztet, a jogszolgáltatás finomodása a tanult jogászt.²⁸

Az abszolutizmus állama nem kerülhette meg a jogegységesítést.²⁹ Központi hatalmi elgondolásainak jegyében a monarchák országuk területi egységére törekedtek, a szisztematikus közigazgatás centrális kiépítésére, s ebben a törekvésükben egyik fő eszközüik és egyben célterületük a jog. Az uralmi képletben az abszolút monarcha a jog egyedüli forrása. A törvény nem más, mint a szuverén akarata. A politikai hatalmat jogilag megingathatatlan és megkérdőjelezhetetlen tekintéllyel kell alátámasztani, hiszen a *„társadalom nem egyéb, mint az egyénekre ártalmas viszonyokat meggátló berendezkedés, melyet a fejedelem tart össze”*³⁰.

A partikularitás felszámolása egyben a helyi jogalkotás megszüntetését, illetve leértékelését is magában foglalta. Az egységesen, központilag kormányzott államreszortok egységesen, központilag meghatározott jogot követeltek, mely a jó működés és a gazdaságot garantáló jogbiztonság feltétele volt.³¹ A jogász hivatalnok mellett a kodifikációképes jogtudós is megjelent, s kezdetét vette a jogalkotás felerősödésével párhuzamosan a jogalkalmazás legfőbb terepének számító bíróságok államosítása is. Az állami (királyi) érdekek érvényesítésére meghonosodott az ügyészi intézmény, kiépült a rendészet mindent ellenőrizni kívánó rendszere.³² Az abszolutizmus egyik vonása, hogy széles körben ellenőrizni kívánta alattvalói tevékenységét, olyan életterületeket vont szabályozási és felügyeleti körébe, melyeket azelőtt érdektelennek tartott vagy a helyi hatalmak hatókörében hagyott. Megszületett az egyházi-vallási rendészet, az erkölcsrendészet és az egészségügyi rendészet. Létrejötték a rendőrségek, megszületett a közbiztonságot szolgáló szabályozások sora.³³

Az abszolút monarchiák nem egy eredménye éppen azokban a gyengeségekben gyökerezett, melyek a monarchiák stabilitását veszélyeztették, s melyek legyőzésére alkalmazott megoldások végül is a hatalom megerősítéséhez vezettek. Ezek között vezető helyen állott az állandó

²⁸ WEBER (1989) 24–25.

²⁹ OLECHOWSKI (2010) 140.

³⁰ FREEDOM (2001) 220.

³¹ Vö. BRANUEDER (2009) 81.

³² MEZEY–SZENTE (2003) 181.

³³ HAJDÚ (1982) 205–206.

pénzhiány Az abszolút monarchiák korszakának monarchái a hatalmas uralkodói udvarok fényűzésével, a dinasztikus háborúkkal, a viszonylagos hatékonyságú pénzügyi apparátussal folytonos pénzszűkében voltak. A helyi hatalmak, különösen a bíróságok meglehetősen ellenállást tanúsítottak. A francia királynak komoly problémái támadtak a párizsi parlamenttel, amit 1771-ben csak úgy tudott legyőzni, hogy ellenkező bírókat belső száműzetésbe küldte. Az államvallás szintjére emelt felekezetiesség, a homogén vallásosság magában hordozta a türelmetlenséget is, mely jelentős belső feszültségekhez vezetett. A megoldást az erős központi kormányzat kínálta, mely a társadalom előkelőbb rétegeit is kordában tartotta, felszámolta a vallásháborúk borzalmait, leküzdötte az arisztokratikus anarchiát, békét teremtett országon belül, s ezzel lett a társadalom többsége előtt népszerű. (A Tudorok legitimációját többek között a rózsák háborújának felszámolása biztosította. XIV. Lajos a vallásháborúkat és a Frondet zárta le).³⁴ A változások, melyek Európa-szerte lezajlottak, sajátos vákuumhelyzetet teremtettek. *„A nemesség ideje már lejárt, a polgárságé pedig még nem érkezett el, s így az autokraták tölthették be az időleges úrt; az egyik csoportnak tehát már túl késő volt, a másiknak túl korán, de a monarchia számára éppen most érett meg az idő abszolút uralmára.”*³⁵ Az abszolutizmus eredeti modelljét Európa nyugatán a polgárság átmeneti eszközként kénytelen volt elfogadni, tudomásul venni az abszolút hatalmat, mely nyilvánvalóan a feudális-rendi monarchia kései mintáját jelentette, de amely kisebb-nagyobb lehetőségeket teremtett a polgári technikák kimunkálására (vö. állami adminisztráció: polgári bürokrácia, állampénzügyek, adóztatás, egységes jogrendszer). A polgári tudás bekapcsolása az állami érdekszférába a polgári gyarapodás bizonyos lehetőségeit is megteremtette (befektetési lehetőségek, kereskedelem-támogatás, a gyarmati vállalkozások ösztönzése, merkantilista alapokon nyugvó ipartámogatás stb.). *„Nyugat-Európában az abszolutizmus nyilvánvaló paradoxona ugyanis abból állt, hogy lényegében véve az arisztokratikus tulajdon és előjogok védelmére szolgáló apparátust alkotott, ugyanakkor azok az eszközök, amelyekkel e védelmet előmozdította, egyidejűleg biztosíthatták a születő kereskedelmi és ipari osztályok alapvető*

³⁴ CAENESEM (2008) 136–141.

³⁵ CAENESEM (2008) 136.

érdekeit is.”³⁶ Az abszolút monarchia a szerves nyugati államfejlődés terméke volt, mely csupán egy állomás (s egyben a következő lépcső bázisa) a modern állam fejlődésében.

Kérdés, mennyiben érvényesültek ezek a tendenciák a Habsburg Birodalomban, s hogy valójában mennyiben volt képes a bécsi kormányzat a „nyugati” minta, elsősorban a francia modell államszervezeti megoldásait saját tartományaiba átültetni.

A Habsburg-abszolútizmus esélyei

Mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy a Habsburgok által megszerzett területek javarészt a megerősödött rendiség, a „második jobbágyság” zónájába tartozó *peremvidékek*, melyek a gazdaságilag fejlett Nyugathoz képest évszázados elmaradással igyekeztek pótolni a fejlődés kimaradt grádicseit. A meginduló tőkés termelésből, az európai gazdasági növekedésből hosszú ideig, a földrajzi felfedezésekből, a tengeri kereskedelemből pedig teljesen kimaradtak. Ez a szituáció lényegében kérdőjelezte meg a szerves abszolútizmus, az eredeti modell megvalósítását, és kényszerítette a bécsi kormányzatot erején felül a formalizált, kiegészítő (közjogi) eszközökkel realizált modell megvalósítására.

A Habsburg Birodalom óriási kiterjedésének biztosítása annyira *domináns helyzetbe hozta a külpolitikát*, hogy hosszú ideig nemigen gondoltak – gondolhattak – belső reformokra. A külpolitika főként háborúkat jelentett, s rengeteg pénzt emésztett föl. Később is megmaradt a külpolitika nagy szerepe, mivel a Habsburgok dinasztikus megfontolásai lényeges kérdéssé tették az európai nagyhatalmi státus mindenáron való fenntartását. A Habsburgok abszolútizmusát is a periféria egyik *modernizációs kísérletek*ént kell számon tartani, mely nélkül az európai nagyhatalmi politikából Bécs kihullott volna. E modernizáció éppen olyan féloldalas lett, mint számos más próbálkozás Közép-Európában. Hol volt az osztrák birodalomban erős polgárság, mely támasza lehetett volna az abszolút hatalomnak? Hol volt a piac, a tőkés iparosodás olyan szintje,

³⁶ ANDERSON (1989) 42.

mely biztosíthatta volna a törekvés anyagi hátterét? Hol volt az egyensúly a föltörekvő polgárság és a pozícióit védelmező, de részben talaját veszített földesúri osztály között? Egybevetve az abszolút monarchia fent idézett fogalmával, annak éppen lényege hiányzott a Habsburg Birodalom esetében.

A Habsburg-abszolútizmus mögül hiányzó lényegi (gazdasági, társadalmi) elemet a külpolitika és a nagyhatalmi törekvések húzóereje helyettesítette. Amennyiben Bécs nem korszerűsítette volna állampolitikáját a nyugati modell alapján, le kellett volna mondania arról, hogy hatalmi tényezőként lépést tudjon tartani Angliával vagy Franciaországgal. Éppen emiatt a bécsi abszolútizmusban túlnyomó a *formai jegyek* jelenléte. Nem tagadható persze a magyarországinál jóval előrébb tartó polgárosodás és gazdasági fejlettség (ám ez inkább hazai viszonyainkat minősíti). Tagadhatatlan az abszolutista tendenciák érvényesülése is. Kiepült a *központosított adminisztráció*, megteremtődött az *állandó és nagy létszámú hadsereg*, lépéseket tettek a lakosság gazdasági tevékenységének ösztönzésére, a művelődés homogenizálására. Erősödött az *állami jobbtudás*, a *céltudatos vám- és kereskedelempolitika* vezette Bécs döntéshozói. A merkantilista gazdaságpolitika, az erőforrások állami kisajátítása, a nemesi kiváltságokat korlátozó intézkedések, az egységes pénzrendszer 1659-től, „mind azt bizonyítja, hogy már mindenütt jelen vannak és visszafordíthatatlanok az abszolutista tendenciák” (R. Várkonyi Ágnes).³⁷ S az sem kétséges, hogy ezen intézkedések révén a gazdaság bizonyos szférái is igazodni próbáltak az abszolútizmus igényeihez. Csak hát ez nem szerves úton létrejött fejlődés; nem a gazdasági és társadalmi folyamatok teremtették meg az abszolút monarchia iránti igényt, hanem fordítva: a dinasztia politikai elgondolásai és nagyhatalmi törekvései hívták életre az abszolút berendezkedést, mely utóbb próbálta önmaga gazdasági és társadalmi alapjait egy alapvetően *elmaradott, második jobbtudásra* épülő, polgárság nélküli Közép-Európában megteremtteni. (Nem véletlen, hogy míg a Lajtán túl többé-kevésbé megszervezhető volt az abszolút kormányzat, a keletibb zónában, Magyarországon komoly gondokat okozott.) Perry Anderson, az abszolút állam kutatója fogalmazott úgy a nyugati és a „keleti” abszolútizmus és abszolút állam közötti különbséget leírva, hogy

³⁷ R. VÁRKONYI (1978) 232.

amíg Anglia, Franciaország abszolútizmusában az állam „*egy olyan feudális osztály átcsoportosított gépezetét alkotta, amely elfogadta a szolgáltatások megváltását*”, a jobbágyság eltűnését, s ennek kárpótlásaként egy mindinkább városi jellegű gazdaság keretében jutott előnyökhöz, addig Keleten az elnyomó gépezet „*épp most törölte el a szegények hagyományos kommunális szabadságjogait. A jobbágyság megszilárdításának eszköze volt.*” A közép-európai abszolút állam „*felülről, nyers erővel*” honosította meg az új modellt, a társadalomba „*szivattyúzott erőszakadag*” fokozásával teremtette elő működésének feltételeit, fogadtatta el az új politikát.³⁸ A Habsburgok esetében az *anyag*i feltételek biztosítása komoly *nehézségek*be ütközött. A 16–17. század bécsi kormányzata állandó pénzszűkében volt, egyre inkább eladósodott. A növekvő államadósság Rudolf uralkodása idején elérte a 16 milliót. A tartományoktól, rendektől független pénzügyi politika tehát elképzelhetetlennek tűnt. Nem változott meg a helyzet később sem. A szatmári béke után összezsaptak a hullámok a pénzügyi kormányzat fölött. (Ha II. Rákóczi Ferenc elhűsége nem „*menti meg*” a kamarát [tudniillik amennyiben letette volna akár képviselője útján is a hűségesküt, mentesült volna a hűtlenség büntetésének megállapításától, s birtokait megtarthatta volna], nem tudták volna hitelezőiket kielégíteni a bécsi adósok.)

Nem kedvezett a Habsburgok abszolútizmusának a birodalom összetétele sem. *Hiányzott az egység* mind az *etnikumok tekintetében*, mind a *tradicionális értékekben*, a földrajzi fölszabdaltságról és a fejlettségbeli széttagoltságról nem is beszélve. A monarchiát egymáshoz lazán kapcsolódó, belső ügyekben több-kevesebb önállósággal, s ezt az önállóságot a magyarokéhoz hasonló féltékenységgel őrző és vigyázó rendi gyűlésekkel rendelkező tartományok laza hálójába alkotta, melyek között jobbra semmiféle szerves kapcsolat nem volt. Hivatkozni szoktak még a Habsburgok családi birtokmegosztó tradíciójára is, mely semmiképpen sem hathatott a gazdasági-adminisztrációs egységesítés irányába.

A nemzeti szerveződést, a nemzetté válás esélyeit éppen a Habsburg-politika hagyta meg, ahogyan Rácz Lajos kimutatta: a bécsi körök mindenütt megelégedtek azzal, hogy a *helyi gépezet fölél kiépítették központi adminisztrációjukat*. Ennek következtében azután hihetetlenül

³⁸ ANDERSON (1989) 254.

tarka képet mutatott az államapparátus a birodalomban, ami egyfelől konzerválta a nemzeti törekvéseket, másfelől már a kezdet kezdetén el lehetetlenítette az egységes birodalom kiépítésének koncepcióját.³⁹ Benda Kálmán jegyzi meg: ahhoz, hogy a Monarchiában valami egységesen elfogadott törvénnyé válhasson, 12 rendi gyűlésnek kellett megszavaznia. Mindezek között természetesen a legfontosabb tényező a pénz, mely feltétele a bürokráciának, feltétele a hadseregnek, a központi hatalom tekintélyének. 1664-ben készült el egy itáliai pénzügyi szakember gazdasági szakvéleménye az udvari kamara tervezetéről, mely a Nyugathoz való felzárkózást tűzte célul. *„Ilyen vagy olyan célra valamilyen pénzalapot létesíteni, amiből szükség esetén a költségeket fedezni lehet, s az ehhez szükséges pénzforrásokat megnyitni, Franciaországban megvalósítható dolog, melynek képére dolgozták ki ezt a tervezetet, vagy másutt, ahol az uralmat abszolút módon gyakorolják, s ahol a tengeri hajózásból és sok más úton lehet felhalmozni. De hogy felséged országaiban, ahol a rendek szabad elhatározásától függ, mihez járulnak hozzá, s ahol a tapasztalat azt mutatja, hogy ha valamihez hozzá is járulnak, úgysem lehet azt megvalósítani, lehetséges-e valami hasonlót véghezvinni, nagyon is kérdéses...”* Bármennyire erős volt is a központi szándék, a rendi konstrukciók helyi közigazgatási kereteit nem sikerült széttörni, sőt azok érzékelhető módon feudalizálták a centralizált gépezte helyi szerveit is.⁴⁰

Az abszolutizmus kísérletei Magyarországon

A 17. és 18. század fordulójának Magyarországa még kevesebb hasonlóságot mutatott a Nyugat diadalmas abszolutizmusainak országaihoz képest, mint az örökös tartományok. A céhes keretek között tengődő, adótól fojtogatott kezdetleges ipar, kereskedelem és fejletlen polgárság, megcsontosodott feudalizmus, második jobbágyág által meghatározott

³⁹ RÁCZ (1986) 360.

⁴⁰ R. VÁRKONYI (1978) 18.

társadalomból⁴¹ hiányzott az esetleges központosított állam hatalmas apparátusának, a nyugat-európai abszolútizmuséhoz hasonló gazdasági bázisa. A döntően robotrendszerre épülő mezőgazdaság, a beszűkült munkamegosztás, a kereskedelmi élet ebből eredő pangása lehetetlenné tette a modern irányú adórendszer bevezetését.⁴²

Anélkül, hogy a Habsburg-abszolútizmus kontra magyar rendiség képletbe sűríténék a magyar-osztrák viszonyt, le kell szögezni: a 16. századra végső formáját elnyerő köznemesi rend a vármegyékre támaszkodva hihetetlen erővel volt képes védelmezni a sokszor modern és haladó elképzelésekkel szemben is rendi jogait. Ezt a *harcias jogoltalmazást* a három részre szakadtság áldatlan állapotai, s az az idő tájt meglehetősen durva osztrák beavatkozás körülményei csak erősítették. Az ellenállás nemcsak a centralizáló központ ellen feszülő rendi érdekként jelent meg, hanem az idegen, az ország határain túlról származó beavatkozás elleni védekezéséként, „magyarságunk oltalmazásaként” is. (A rendi esélyeket egészen Erdély „felszabadításáig” igencsak javította az ország keleti felén megszerveződő másik magyar állam. Az erdélyi fejedelmek számos alkalommal avatkoztak be Béccsel szemben a rendiség védelmében a nyugati országrész ügyeibe. De a második lipóti kísérlet is kudarcba fulladt: Magyarország feudális kori történetének legnagyobb függetlenségi háborújába torkollott.) A Habsburg-hatalom ugyan különféle törvénytelen eszközökkel kísérletezett: koholt perekkel, felségárulás, hűtlenség címén hozott vagyonelkobzási ítéletekkel, kényszerkölcsonökkel, büntetési összegekkel és váltságdíjakkal, állami monopóliumok számának növelésével igyekezett megtörni a rendek erejét és erősíteni saját hatalmának alapjait, törekvése nagy vonalakban sikertelen maradt.

A bécsi kormányzatnak végeredményben nem sikerült az abszolútizmust Magyarországon megvalósítania.⁴³ A magyarországi polgárság fejletlensége és jelentéktelensége nem tette lehetővé fölhasználását az uralkodók abszolútisztikus törekvéseinek megvalósításában, nem lehettek a polgárságban biztos bázisra. A köznemesség a centralizációs törekvéseket addig támogatta csak, amíg azok nem korlátozták ősi előjogait, a

⁴¹ A nagyobb, átfogó munkákon túl lásd erre KÖPECZI (1970) bevezető tanulmány, KÖPECZI–R. VÁRKONYI (1976), R. VÁRKONYI (1978)

⁴² R. VÁRKONYI (1980) 106.

⁴³ KOVÁCS (1980a) 188.

rendi „alkotmányt”. Így az ún. Habsburg-abszolútizmus Magyarországon sohasem volt abszolútizmus a maga valódi értelmében 1711 előtt, sokkal inkább egy külső hatalom által az országra kényszerített, katonai megszállás által kicsikart átmeneti diktatórikus forma. Az ország jellemző állapota az anarchia lett, rendszeressé vált a törvények kijátszása és a népsarcolása a katonaság által, erősödött a társadalmi osztályok és rétegek ellenállása, fokozódtak a vallási küzdelmek, a politika partikulárisssá s a magyar központi hatalom kérdésében a rendi erők számára eredménytelenné vált.⁴⁴

Ezt jelzik végig a hazai mozgalmak: Bocskai és Bethlen, Rákóczi György hadjáratai, Zrínyi Miklós törekvései, a 17. század közepén kibontakozó nemesi mozgalom (Vitenydi, Bónis, Szuhaly, Keczer, Mednyanszky, Klobusiczky stb.), a Zrínyi halálát követő főúri összeesküvés, majd Zrínyi Péter és I. Rákóczi Ferenc fegyveres felkelése 1670-ben; az 1672. évi fegyveres mozgalom Szepessy, Petróczy, Szuhay vezetésével, az 1678-as Teleki Mihály szervezte fölkelés, s Thököly mozgalma is.

Az 1681. évi országgyűlés rövid engedékeny intermezzójától eltekintve, mely az abszolútizmus meghátrálásának és a rendi restaurációnak egyértelmű bizonyítéka volt,⁴⁵ a bécsi kormányzat következetesen képviselte az abszolútizálás politikáját. 1681-ben a külpolitikai helyzet kedvezőtlen alakulása, de legfőképp Thököly kurucainak hadi sikerei (a magyarországi bujdosók Morvaországban portyáztak, Sziléziában kalandoztak; áprilisban pedig már elnyerték a szultán beleegyezését Erdély katonai segítségnyújtásához is) arra késztették a bécsi kormányzatot, hogy abszolutista célkitűzései kudarcának nyílt beismeréseként összehívja a rendi országgyűlést, és azon megerősítse a rendi alkotmány egyes elemeit.⁴⁶

⁴⁴ R. VÁRKONYI (1980) 110.

⁴⁵ BENCZÉDI (1980) 101. o.

⁴⁶ „A nemesek kiváltságos jogairól s az ország szabadságairól alkotott és királyi hitléllel megerősített törvényeket, jelesen pedig a Hármaskönyv első részének 9. címét, jeruzsálemi Endre király 2. cikkelyét, az 1536. évi 41. tc., 1613. évi 24. t.cikkelyét, 1618-ik évi 14-ik t. cikkelyét és Magyarország egykori dicső királyaitól engedett, s Ő felségétől is megerősített összes kiváltságokat s az ország szabadságainak kedvező statutumokat megújítják, s az ugyanazon királyi hitlélvél 1. feltételéhez képest, azok használatában az országlakókat meg kell tartani, s mostantól jövőre, azok ellenére, senkinek folyamodására semmi módon nem szabad őket háborgatni és károsítani.”

Ezzel szemben 1686. szeptember 2-án, este hét órakor, amikor 145 évi megszállás után ismét szabad lett az ország hajdani központja, újra megnyílt az út az abszolutizmus erői előtt. Buda felszabadítása a magyar társadalom számára azonban jelképes erejű volt. Ekkor dőlt el ugyanis, hogy a török kiverésével vajon valóban felszabadult-e Buda, vajon a régi Magyarország támad-e föl a pusztulásból a romokon? Az ország rövidesen választ kapott a kérdésre. Egy esztendőre rá, 1687. augusztus 22-én I. Lipót országgyűlési meghívókat küldött főpapoknak, báróknak, vármegyéknek. A regális Pozsonyba rendelte a köznemesség, szabad királyi városok követeit, a főrendeket. Annak ellenére, hogy az articulusok egy részének hangvétele összecsengett a nemesi követelésekkel, hogy több intézkedés látszatkedvezményt biztosított a rendek számára, az ország képviselői jócskán alárendelt szerepet játszottak a döntésekben. Jól előkészített diéta volt az 1687-es: katonai sikerek sorozata, Buda felszabadítása előzte meg a tárgyalásokat, közben működött Eperjesen Caraffa tábornok törvényszéke, Lotharingiai Károly megszállta Erdélyt, Thököly mozgalma széthullott. A hála és a félelem között hányódó rendekkel szinte mindent el lehetett fogadtatni. Az udvar követelései között voltak látványos, nagy jelentőségűnek tűnő deklarációk (mint az ellenállási jogról történő lemondás, vagy a 2–3. cikkely a Habsburgok örökösödéséről), s ennél jóval mélyebbre ható, a rendi jogokat jobban megnyirbáló intézkedések (vagy éppen azok elhagyása). Ez utóbbiakhoz tartozott József koronázási hitlevele, melyből kimaradt számos garanciális követelés, így a háromévenkénti országgyűlés, a magyar ügyek magyarok általi intézése, a városokra és vallásügyre vonatkozó gondolatok, az idegen zsoldosok kivételét szorgalmazó passzusok. A törvénycikkekből az 1681-es diéta minden lényegesebb döntése hiányzik. A kialakult helyzetre találan fogalmazta meg Acsády Ignác: „Az 1687-i törvénykönyvben csaknem teljesen elmosódik Magyarország önállóságának képe, s a felszabadított Magyarország nem állam, hanem bécsi kormányzat alatt álló tartomány lett.”⁴⁷ A király ismét kemény hangon szólt: a török ellen diadalra jutott, hatalmát ismét erősödni érző, abszolutisztikus rendeletsorozatra készülő államfővel állt szembe a magyar nemesség.

⁴⁷ ACSÁDY (1898) 470.

...nem az országgyűlésen tárgyalták többé a segélyeket és hozzájárulásokat, hanem az udvar határozta meg azok mennyiségét, és a hadbiztos tetszése szerint hajtotta be ezt a német katonasággal: kikényszerítette a nyomorult népből... hallatlan és barbár módokon... A fizetésképtelenek feleségén ugyanis erőszakot követtek el úgy, hogy az adósság törlesztése érdekében arra kényszerítették a férjeket, hogy engedjék át nekik az asszonyokat, és a gyalázatot a férfiak jelenlétében hajtották végre. Másokat megkorbácsoltak, olykor némelyek meg is haltak korbácsolás közben. Még a jelentéktelen sérelmek és olykor a nyomorúság fakasztotta panaszok is okot adtak a halálbüntetésre. Ezekkel, és más ezekhez hasonló, gonosz lélekkel kiagyalt kínzóeszközökkel támadt a közkatonaság a népre, a tiszt a nemességre...⁴⁸ Ez a kép fogadta II. Rákóczi Ferencet magyarországi birtokaira való visszatérésekor. A legközvetlenebb tapasztalatok, a katonai visszaélések, jobbágyai és alattvalói sérelmei, az adóztatással kapcsolatos erőszakoskodások után észre kellett vennie az udvar gazdaságkorlátozó intézkedéseit is, melyek földbirtokosi elképzeléseit húzták keresztül.⁴⁹ Találkoznia kellett a magyar uralkodó osztály jogait sértő intézkedésekkel, törvénytelen eljárásokkal, a politikai életből történő kizárásuk tényével.

A fiatal herceg éppen a lipóti abszolútizmus második, intenzívebb kísérlete – ifjabb Bartha János szavaival élve⁵⁰ – „a berendezkedés első szűk látókörű változatának erőszaktelei” idején ismerkedett hazája viszonyaival, tapasztalta meg a császári hadsereg által támogatott jogtalan visszaélések sorozatát. II. Rákóczi Ferenc hiteles szemtanú; későbbi szereplésének tükrében pedig – állampolitikai feladatai által diktált éleslátása okán – kiváló összegzője a bécsi udvar által okozott sérelmeknek. Jóllehet a közjogi érvelésben mindvégig szerepet játszanak az 1687. évi országgyűlés törvényei, a nemesség protestálását, későbbi tetteges ellenállását nem is ezek az articulusok alapozták meg, hanem azok a konkrét intézkedések, melyeket a bécsi abszolútizmus foganatosított Magyarországon. Erőszakos módszerekkel tört adópolitikai elképzeléseinek megvalósítására, kereskedelem- és iparirányítási terveinek valóra váltására, az abszolútista államgépezet francia mintájú kiépítésére – mindezt a ne-

⁴⁸ Vö. Vallomások. 72. és 88–89.

⁴⁹ KÓPECZI–R. VÁRKONYI (1976) 86.

⁵⁰ BARTA (1985) 240.

mesi prerogatívák jelentős részén átgázolva, Magyarországot a jus armorum érvének hangsúlyozásával a végletekig kihasználva.

A szabadságharc zászlói alatt sereglő nemesek hétköznapi sérelmekben gondolkodtak és természetesen nem politikai struktúrákban (s főként nem a lehetséges jövő esetleges előnyeiben). Nem az abszolútizmus állt velük szemben, mint a társadalomirányítás egyik lehetséges modellje (amely ez idő tájt a modern államigazgatás csúcspontját jelentette), hanem a bécsi udvar intézkedéssorozata, egyedi rendelkezések halmaza, melyeket ősi nemesi kiváltságaik megtépázása gyűjtött fókuszba. Az abszolutista újításokkal, amelyek a gazdálkodó nemest, izmosodó polgárságot egyaránt szolgálták volna – ahogy R. Várkonyi Ágnes kimutatta –, nem voltak teljesen elutasítók a rendek.⁵¹ Sőt, számos kérdésben kifejezetten kezdeményezőleg léptek föl: indítványozták a jogrendszer egységesítését, az igazságügy reformját, a hadügyi kérdések rendezését, továbbá a pénz- és hitelviszonyok normalizálását. Bizonyos korszerű újítások egy-némelyikét szívesen látták volna a társadalom szerkezetében. Igaz, nem egészen úgy, ahogyan azt a bécsi kormányzat elképzelte, s még kevésbé úgy, ahogyan az a valóságban történt. A sajátos körülmények között megvalósuló kelet-közép-európai abszolútizmus előnyeinek és hátrányainak mérlegéből Magyarországnak a 17. század utolsó évtizedeiben az utóbbi serpenyő jutott. A Habsburg-politika összehasonlíthatatlanul nagyobb terhet hárított Magyarországra, hogy sem azt arányban lehetett volna állítani az újítások előnyeivel.

Aligha vitatható, hogy a kor haladó állam- és kormányformája az abszolút monarchia, ebből azonban a korszak magyar honos lakója vajmi keveset tapasztalhatott. A nemesség, a polgárság, a jobbágyság az új kormányzati módszerből a durva terrorral, a törvénytelen ségekkel és a növekvő adóterhekkel találkozott csupán: számára ezt jelentette az abszolútizmus. Mégis hiba lenne leszűkíteni az udvar és a magyar társadalom ellentétét a rendiség és az abszolútizmus szembenállására.⁵² Éppen a Rákóczi-szabadságharc bizonyította az ellentétrendszer bonyolultságát

⁵¹ A Habsburg-abszolútizmus a XVII. század második felében Magyarországon. Történelmi Szemle, 1965. 1. sz. 14.

⁵² Legalapvetőbb, átfogó és részletes kiáltványa „A' keresztény világ minden fejedelmeinek és republikáinak” címzett „Recrudescunt diutina in clytae gentis Hungaræ vulnera...” kezdetű Manifestum 1704-ből. OSZK. RMK. I. 1697.

és sokszínűségét. A szabadságküzdelemben részt vevő nemesek nem közvetlenül a Burg által képviselt abszolutista modellel álltak szemben, hanem a Neoaquistica Commissio eljárásával, az ország közigazgatási földarabolásával, az Einrichtungswerk magyarországi terveivel és a rendi alkotmány egyes tételeinek konkrét megsértésével, vagyis az abszolutista kormányzati koncepció valóságos megnyilvánulásai voltak elégedetlenek. Ezek ellen szálltak hadba. Erre pedig a szabadságharc politikusainak messzemenő figyelemmel kellett lenniük, ha a harcoló tábor gyakran megingó egységét meg akarták őrizni. Úgy is fogalmazhatunk: a szabadságharc állampolitikáját egyik döntő dimenzióként határolta be a módszerek (mint rendi sérelmeket okozó jelenségek) elleni tiltakozás. A fejedelmi kormányzat (melyben olykor az abszolutizmus elméletének egyes vonatkozásai csillantak föl) nem számolhatott Bécs elleni harcában számos olyan, egyébként szükségesnek látszó intézmény alkalmazására, mely a szabadságharc résztvevőit a Habsburgok politikájára emlékeztette volna.

Bibliográfia

- ACSÁDY (1898) = ACSÁDY Ignác: *Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711)* A magyar nemzet története, VII. szerk. Szilágyi Sándor Budapest, 1898.
- ANDERSON (1989) = ANDERSON, Perry: *Az abszolutista állam.* ford. VÁRADY Géza, Társadalomtudományi Könyvtár, Gondolat Kiadó, Budapest, 1989. 254.
- BARTA (1985) = BARTA János, ifj.: *Budavár visszavétele.* Budapest, 1985.
- BAYER (1974) = BAYER, Eric: *Absolutismus.* = *Wörterbuch zur Geschichte.* Stuttgart, 1974.
- BENCÉDI (1980) = BENCÉDI László: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végén Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- BÓDIG–PAKSY–PÉTERI–RIGÓ–SZABÓ–SZIGETI–TAKÁCS–TATTAY (2005) = BÓDIG Máttyás – PAKSY Máté – PÉTERI Zoltán – RIGÓ Anett – SZABÓ Miklós – SZIGETI Péter – TAKÁCS Péter – TATTAY Szilárd: *Államtan. Az állam általános elmélete.* Budapest, 2005. Kézirat. II. r. IV. f.
- BRAUNEDER (2009) = BRAUNEDER, Wilhelm: *Österreichische Verfassungsgeschichte,* Wien 2009.
- CAENEGEM (2008) = CAENEGEM, R.C. van: *Bevezetés a nyugati alkotmányjogba,* Budapest, 2008.

- ELIAS (2005) = ELIAS, Norbert: *Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokráciai szociológiai jellemzőinek vizsgálata*. Budapest, 2005.
- EWANS (2001) = EWANS, R. J. W. E.: Abszolút kormányzás, abszolútizmus. = VERNON BAGDANOR (szerk.) *Politikatudományi Enciklopédia*, Budapest, 2001.
- FREEDOM (2001) = FREEDOM, Michael: Hobbes. = *Politikatudományi Enciklopédia*, 2001.
- FUNCK-BRENTANO (1939) = FUNCK-BRENTANO, Frantz: *Udvari világ*. Budapest, 1939.
- HAJDÚ (1982) = HAJDÚ Lajos: A hanyatló feudális állam jellegzetességei Nyugaton. = *A feudális jogtípus fejlődéstörténete (összehasonlító jogtörténete)* Szerk. RÉVÉSZ T. Mihály, Budapest, 1982.
- HASELSTEINER (1980) = HASELSTEINER, Horst: *Abszolútizmus és rendiség a Habsburg örökös tartományokban*. = *Európa és a Rákóczi szabadságharc*. Szerk. BENDA Kálmán, Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1980.
- HATTENHAUER (2004) = HATTENHAUER, Hans: *Europäische Rechtsgeschichte*. Heidelberg, 2004.
- KONTLER (2009) = KONTLER László: Királyság, rendiség és alkotmányosság: korona, tanácsok, bíróságok, parlamentek Angliában és Nagy-Britanniában. = *A kora újkor története* (szerk. POÓR János), Budapest, 2009.
- KÖPECZI (1970) = KÖPECZI Béla: *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*. Szerkesztette és válogatta a magyarázatokat és a jegyzeteket írta Köpeczi Béla, Aurora XXXVIII. Budapest, 1970. bevezető tanulmány
- KÖPECZI (1977) = KÖPECZI Béla: Rákóczi Bousset és Fénelon között. = *Függetlenség és haladás*. Budapest, 1977.
- KÖPECZI–R. VÁRKONYI (1976) = KÖPECZI Béla – R. VÁRKONYI Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*. Budapest, 1976.
- KOVÁCS (1980b) = KOVÁCS Kálmán: A közigazgatás a szabadságharc államában. = *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Budapest, 1980.
- KOVÁCS (1980a) = KOVÁCS Kálmán: *A Rákóczi-szabadságharc néhány jellemző vonása. Jogtörténeti Tanulmányok IV.* Szerk.: CSIZMADIA Andor, PECZE Ferenc, Budapest, 1980.
- LIPSIUS (1589) = LIPSIUS, Justus: *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*. Leyden, 1589. Magyarul kiadta LASKAI János, Bártfa, 1641.
- MEZEY–SZENTE (2003) = MEZEY BARNA – SZENTE ZOLTÁN: *Európai parlamentarizmus- és alkotmánytörténet*, Budapest 2003.
- MOLNÁR (1965) = MOLNÁR Erik: *Az abszolútizmus gazdasági és társadalmi alapjai Európában*. Az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, XIV. kötet, 1965.
- OLECHOWSKI (2010) = OLECHOWSKI, Thomas: *Rechtsgeschichte*. Wien, 2010.

- PAPP (2009) = PAPP Imre: A királyság és a rendiség Franciaországban. = *A kora újkor története* (szerk. POÓR János), Budapest, 2009.
- R. VÁRKONYI (1976) = R. VÁRKONYI Ágnes: *Rákóczi állama és Nógrád vármegye*, Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 1976.
- R. VÁRKONYI (1978) = R. VÁRKONYI Ágnes: *Magyarország keresztútján*. Tanulmányok a XVII. századról Budapest, 1978.
- R. VÁRKONYI (1980) = R. VÁRKONYI Ágnes: Társadalmi fejlődés és állami önállóság. = *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Szerk.: BENDA Kálmán, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- RÁCZ (1986) = RÁCZ Lajos: Egy korszerű államkormányzat kiépítésének esélyei a török kiűzése utáni Magyarországon. = *Jogtudományi Közöny*, 1986/8.
- TRÓCSÁNYI (1980) = TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690.*, Budapest, 1980.
- WEBER (1989) = WEBER, Max: *A politika, mint hivatás*. Budapest, 1989.
- WITTMAN (1957) = WITTMAN Tibor: A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz. = *Filológiai Közlemények*, 1957.

FÜGGELÉK

Az ELTE ÁJK Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszékének kiadványai

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK

**Az Eötvös Loránd Tudományegyetem
Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszékének kiadványa
(alapította: Kovács Kálmán)**

1. Révész Tamás: A központi állami ellenőrzés szervezetének kialakulása Magyarországon 1867 után. Budapest, 1971
2. Buzás József: Székesfehérvár és Fejér vármegye közigazgatása az 1918–1919. évi polgári demokratikus forradalom idején. Budapest, 1971
3. Máthé Gábor–Révész Tamás: Az esti- és levelező tagozatú oktatás fejlődése az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán (1945–1970) Budapest, 1972
4. Rác Lajos: A polgári házasság intézményének megvalósulása Magyarországon. Budapest, 1972
5. Buzás József: Veszprém vármegye közigazgatása az 1918–1919. évi polgári demokratikus forradalom első két hónapjában. Budapest, 1973
6. Rechtsgeschichtliche Studien zum Zivilrecht, Studienband, (szerk. és előszó Kovács Kálmán) Budapest, 1974
7. Nagyné Szegvári Katalin: A jogtörténettudomány kutatási eredményei és perspektívái a felszabadulás után (helyzetelemzés). Budapest, 1975
8. Degré Alajos: A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig. Budapest, 1977
9. Révész T. Mihály: A sajtópolitika egyes kérdései Magyarországon a kiegyezés után. Budapest, 1977

10. A tanács hatalom jogpolitikája 1919-ben, tanulmánykötet (szerk. és előszó Kovács Kálmán) Budapest, 1979
11. Mezey Barna: A Rákóczi szabadságharc országgyűlései. Budapest, 1981
12. A magyar politikai és jogi gondolkodás történetéből, XVIII–XIX. század, tanulmánykötet (szerk. és előszó Kovács Kálmán) Budapest, 1982
13. Az állami és jogintézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon, tanulmánykötet (szerk. és előszó Kovács Kálmán) Budapest, 1983
14. A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében, tanulmánykötet (szerk. és előszó Kovács Kálmán) Budapest, 1984
15. A jogalkotás és a jogalkalmazás egyes kérdései Magyarországon 19–20. század, tanulmánykötet (szerk. és előszó Kovács Kálmán) Budapest, 1986
16. Zu den gegenwärtigen rechtsgeschichtlichen Forschungen, Studienband, (szerk. és előszó Kovács Kálmán–Révész T. Mihály) Budapest, 1987
17. Mezey Barna: A magyar polgári büntetőügy kezdetei. Budapest, 1995
18. Pomogyi László: Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon. Budapest, 1995
19. Hatalommegosztás és jogállamiság, tanulmánykötet (szerk. Mezey Barna) Budapest, 1998
20. A magyar büntetőügy kutatásának alapjai, tanulmánykötet, (szerk. Bódiné Beliznai Kinga–Mezey Barna) Budapest, 1997 (2. kiadás Budapest, 2000)
21. Strafrechtskodifikation im 18. und 19. Jahrhundert, Studienband, (szerk.: Bódiné Beliznai Kinga–Mezey Barna) Budapest, 1997
22. Tanulmányok a magyar büntetőügy történetéből, tanulmánykötet, (szerk. Bódiné Beliznai Kinga) Budapest, 1998
23. Gönczi Katalin: Magyarok az amerikai Legfelsőbb Bíróság előtt. Budapest, 2000
24. Pomogyi László: Szegényügy és közösségi illetőség a polgári Magyarországon. Budapest, 2001
25. Füglein Gizella: Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944–1949. Budapest, 2001

26. A praxistól a kodifikációig. Csemegi Károly emlékére (1826–1899) (szerk. Mezey Barna) Budapest, 2001
27. Strafrechtsgeschichte an der Grenze des nächsten Jahrtausendes, Studienband (Red. Barna Mezey) Budapest, 2003.
28. Eckhart Ferenc emlékkönyv (szerk.: Mezey Barna) Budapest, 2004
29. Hajnal Hugó: Csemegi Károly. Budapest, 2003
30. Képes György: A tökéletesebb unió: az Amerikai Egyesült Államok Alkotmánya. Budapest, 2003
31. Ünnepi tanulmányok Kovács Kálmán egyetemi tanár emlékére (szerk.: Mezey Barna), Budapest, 2005
32. Paolo Becchi–Kurt Seelmann: Gaetano Filangieri és az európai felvilágosodás. Budapest, 2005
33. Horváth Attila: A magyar magánjog történetének alapjai. Budapest 2006
34. Ladányi Andor: Törekvések, kísérletek a jogászképzés reformjára 1890–1944. Budapest 2007
35. Adolphe Chauveau – Faustin Helie: A bűnrészesség. Budapest 2008
36. Horváth Attila – Koltay András – Máthé Gábor (szerk.): Sapientia non potest fieri. Ünnepi tanulmányok Zlinszky János tiszteletére. Budapest, 2009
37. Képes György: Dánia alkotmánytörténete a 13. század végétől napjainkig. Budapest, 2009
38. Szimbolikus kommunikáció. A jog színházától a jogi rituáléig (szerk.: Mezey Barna), Budapest, 2011
39. Bor és jogtörténet (szerk. Mezey Barna), Budapest, 2011
40. Wilhelm Brauner–Gerald Kohl: A jogtörténet-tudományi kutatások Ausztriában, Budapest, 2011

RECHTSGESCHICHTLICHE VORTRÄGE

**Publikation der Rechtsgeschichtlichen
Forschungsgruppe der Ungarischen Akademie
für Wissenschaften an dem Lehrstuhl
für Ungarische Rechtsgeschichte Eötvös Loránd
Universität Budapest**

1. Kurt Seelmann: Hegels Versuche einer Legitimation der Strafe in seiner Rechtsphilosophie von 1820. Budapest 1994
2. Wolfgang Sellert: Der Beweis und die Strafzumessung im Inquisitionsprozeß. Budapest 1994
3. Wilhelm Brauner: Grundrechtsentwicklung in Österreich. Budapest 1994
4. Barna Mezey: Kerker und Arrest (Anfänge der Freiheitsstrafe in Ungarn). Budapest 1995
5. Reiner Schulze: Die Europäische Rechts- und Verfassungsgeschichte – zu den gemeinsamen Grundlagen europäischer Rechtskultur. Budapest 1995
6. Kurt Seelmann: Feuerbachs Lehre vom „psychologischen Zwang“ und ihre Entwicklung aus Vertragsmetaphern des 18. Jahrhunderts. Budapest 1996
7. Kinga Beliznai: Gefängniswesen in Ungarn und Siebenbürgen im 16–18. Jahrhundert (Angaben und Quellen zur Geschichte des ungarischen Gefängniswesens) Budapest 1997
8. Michael Köhler: Entwicklungslinien der deutschen Strafrechtsgeschichte. Budapest 1998
9. Attila Horváth: Die privatrechtliche und strafrechtliche Verantwortung in dem mittelalterlichen Ungarn. Budapest 1998
10. Allan F. Tatham: Parliamentary Reform 1832–1911 in England. Budapest 1999
11. Arnd Koch: Schwurgerichte oder Schöffengerichte? C.J.A. Mittermaier und die Laienbeteiligung im Strafverfahren. Budapest 2002
12. Strafrechtliche Sanktionen und Strafvollzug in der deutschen Rechtsgeschichte Die Entwicklung des Strafsystems und der Straftheorie in

- Europa Deutsch-ungarisches strafrechtsgeschichtliches Seminar I. Budapest 2002
13. Strafrechtliche Sanktionen und Strafvollzug in der ungarischen Rechtsgeschichte Die Entwicklung des Strafsystems und der Straftheorie in Europa Deutsch-ungarisches strafrechtsgeschichtliches Seminar II. Budapest 2002
 14. Markus Hirte: Poenae et poenitentiae – Sanktionen im Recht der Kirche des Mittelalters. Budapest 2003
 15. Werner Ogris: W. A. Mozarts Hausstandsgründung. Budapest 2003
 16. Hoo Nam Seelmann: Recht und Kultur. Budapest 2003
 17. Arnd Koch: Die Abschaffung der Todesstrafe in der DDR. Budapest 2003
 18. Kurt Seelmann: Gaetano Filangieri. Budapest 2003
 19. Elisabeth Koch: Die historische Entwicklung der Kodifikation des Privatrechts. Budapest 2003
 20. András Karácsony: Relationship between state-, political- and legal sciences in education of law. Budapest 2004
 21. Barna Mezey: The history of the harmonisation of law and the legal education in Hungary. Budapest 2004
 22. Gizella Föglein: Conceptions and Ideas about National Minorities in Hungary 1945–1993. Budapest 2004
 23. József Ruzsoly: István Csekey und die ungarische Verfassung. Budapest 2004
 24. Attila Horváth: Rechtswissenschaft in den sowjetischen Staaten. Budapest 2004
 25. Mária Homoki-Nagy: Die Kodifikation des ungarischen Zivilrechts im 19. Jahrhundert. Budapest 2004
 26. András Karácsony: On legal culture. Budapest 2004
 27. Gernot Kocher, Barna Mezey: Juristenausbildung in der österreichischen und ungarischen Geschichte. Budapest 2004
 28. Markus Steppan: Die Grazer Juristenausbildung von 1945 bis zur Gegenwart. Budapest 2004
 29. Harald Maihold: „Ein Schauspiel für den Pöbel“ Zur Leichnamsstrafe und ihrer Überwindung in der Aufklärungsphilosophie. Budapest 2005
 30. Barna Mezey: Vier Vorträge über den Staat in der Zeit des Rákóczi-Freiheitskampfes. Budapest 2005

31. Zoltán Szente: The Issue of Superiority: National versus Community Legislation. Budapest 2005
32. Günter Jerouschek: Skandal um Goethe? Budapest 2005
33. József Szalma: Haupttendenzen im ungarischen (Deliktrecht) Haftpflichtrecht. Budapest 2005
34. Georg Ambach: Die strafrechtliche Entwicklung der Republik Estland in der ersten Seite des zwanzigen Jahrhunderts. Budapest 2005
35. Gábor Máthé: Der bürgerliche Rechtsstaat in Ungarn. Budapest 2005
36. Paolo Becchi: Hegel und der Kodifikationsstreit in Deutschland am Anfang des 19. Jahrhunderts. Budapest 2005
37. Hinrich Rüping: Anwaltsgeschichte als Juristische Zeitgeschichte. Budapest 2005
38. Masakatsu Adachi: Entwicklung der Nationalstaaten im 19. und 20. Jahrhundert aus japanischer Sicht. Budapest 2006
39. Georg Steinberg: Aufklärerische Tendenzen im ungarischen Strafrecht. Budapest, 2006
40. Viktor Illés: Die Rolle der Nationalkommissionen in der Aufstellung der Volksgerichte bis Februar 1945. Budapest 2006
41. Gábor Máthé: Die Bedeutung der Lehre von der Heiligen Stephanskronen für die ungarische Verfassungsentwicklung. Budapest 2006
42. Hinrich Rüping: Politische und rechtliche Schuld nach Systembrüchen im Europa des 20. Jahrhunderts. Budapest 2006
43. Attila Barna: Der wahre Diener des Staates – Verwaltungsreformen von Joseph II. in den ungarischen Komitaten. Budapest 2006
44. Attila Horváth: Geschichte des Strafrechts in Ungarn während des sowjetisch geprägten Sozialismus, mit besonderem Hinblick auf die Schauprozesse. Budapest 2006
45. István Stipta: Die Herausbildung und die Wirkung der deutschen Verwaltungsgerichtsbarkeit auf den ungarischen Verwaltungsschutz. Budapest 2006
46. Gábor Máthé: Moments of making fundamental law in the Hungarian Parliament in the dualistic era. Budapest 2006
47. Petronella Deres: The criminal substantial law's evaluation of crimes committed under the influence of alcohol in the criminal code's general section. Budapest 2007

48. Magdolna Szigeti: Die Grundrechte und deren Geltung in dem sozialistischen Ungarn. Budapest 2007
49. Gábor Béli: Die Verjährung (praescriptio) und die Ersitzung (usucapio) im alten ungarischen Recht. Budapest 2007
50. Jubiläumsband. Budapest 2007
51. Karl Borchardt: Ungarn und Rothenburg ob der Tauber: Ein Überblick historische Kontakte. Budapest 2007
52. Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867. Budapest 2008
53. Tamás Nótári: Show Trials and Lawsuits in Early-Medieval Bavaria. Budapest 2008
54. Günter Jerouschek: „Wer Menschenblut vergießt, des Blut soll auch durch Menschen vergossen werden.“ Überlegungen zu peinlicher Strafe, Fehde und Buße im mosaischen Recht. Budapest 2008
55. Markus Hirte: „non iuris necessitate sed importunitate petentis“ Innozenz III. als Richter und Schlichter im Umfeld der Besetzung des Erzbistums Esztergom. Budapest 2008
56. Paolo Becchi: Juristische Aufklärung, deutscher Idealismus und das Problem der Legitimation der Strafe. Budapest 2008
57. Magdolna Szigeti: Die verfassungsrechtlichen Änderungen der politischen Wende in Ungarn. Budapest 2008
58. Christian Neschwara: Zwischen Staatsgründung und Anschluss: Die Entstehung der Verfassungsordnung der Republik Österreich 1918–1938. Budapest 2008
59. Dóra Frey: Auf anderen Wegen Konfliktbewältigungsformen bei den Zigeunern in Ungarn. Budapest 2009
60. József Szalma: Differenzierung zwischen der zivilrechtlichen und der strafrechtlichen Haftung in der Theorie und in den Kodifikationen des 19. und 20. Jahrhunderts. Budapest 2009
61. Eric Gojoso: Le contrôle de constitutionnalité des lois dans la France d'Ancien Régime. Bilan historiographique. Budapest 2010
62. Judit Lenkovic: Implementation des IstGH-Statuts in Deutschland und in Ungarn. Budapest, 2010
63. Estevão C. de Rezende Martins: Die Konstitutionalisierung des unabhängigen Brasiliens (1824–1988), Budapest, 2010
64. Thomas Olechowski: Biographische Untersuchungen zu Hans Kelsen. Budapest, 2011

65. Bernadett Kiss: Linguistic rights and census of population and housing in Hungary. Budapest, 2011
66. Markus Hirte: Innozenz III. als Richter und Schlichter im Umfeld der Besetzung des Erzbistums Esztergom. Budapest, 2011

UNGARISCHE RECHTSHISTORIKER

**Publikation der Rechtsgeschichtlichen
Forschungsgruppe der Ungarischen Akademie
für Wissenschaften an dem Lehrstuhl für
Ungarische Rechtsgeschichte
Eötvös Loránd Universität Budapest**

- Gábor Máthé: Die Problematik der Gewaltentrennung. Budapest 2004
- István Stipta: Die Vertikale Gewaltentrennung. Budapest 2005
- József Ruzsoly: Beiträge zur neueren Verfassungsgeschichte. Budapest 2009

In Vorbereitung:

Barna Mezey: Geschichte des ungarischen Gefängniswesens

TANULMÁNYKÖTETEK

**ENTWICKLUNG DER STÄDTISCHEN
UND REGIONALEN VERWALTUNG IN DEN LETZTEN
100 JAHREN IN MITTEL- UND OSTEUROPA
I.**

Herausgeber Kálmán Kovács
Budapest, 1978

F. MILKOVA: Développement de la réglementation juridique de la Commune de Sofia durant la période de l'État bourgeois Bulgare; I. MELZER: Zur Herausbildung und Entwicklung der Rechtsstellung der örtlichen Organe der Staatsmacht in der DDR; E. MELICHAR: Die

Entwicklung der städtischen und regionalen Verwaltung in den vergangenen 100 Jahre in Österreich; J. SENKOWSKI: Die Grundlagen der Organisation der Territorialverwaltung in Polen in den Jahren 1944–1950; L. PAULI: Die Haupttendenzen der Entwicklung der städtischen und regionalen Verwaltung in Polen in den letzten 100 Jahren; V. GIO-NEA: Les traits essentiels de l'organisation administrative en Roumanie dans la période d'entre les deux guerres mondiales; Г. И. ЛИТВИНОВА: Принципы организации и деятельности местных советов (1917–1936 гг.); K. MALY: Tendenzen der Entwicklung der örtlichen Verwaltung in den böhmischen Ländern (1848–1945); L. BIANCHI: Weiterbestand der munizipalen Gauverwaltung auf dem Gebiete der Slowakei in den Jahren 1918–1928; A. CSIZMADIA: Entwicklung der regionalen und städtischen Verwaltung in Ungarn; K. KOVÁCS: Haupttendenzen der Entwicklung der städtischen und regionalen Verwaltung in den letzten 100 Jahren in Mittel- und Osteuropa. (Zusammenfassung auf Grund der Nationalreferate)

ENTWICKLUNG DER STÄDTISCHEN UND REGIONALEN VERWALTUNG IN DEN LETZTEN 100 JAHREN IN MITTEL- UND OSTEUROPA

II.

Herausgeber Kálmán Kovács
Budapest, 1979

K. BARAN: L'évolution de l'administration municipale en Angleterre au XIXe siècle et son rôle pour l'Europe centrale; A. DEGRÉ: Changements dans les fonctions des conseils Villageois de Hongrie entre 1920 et 1945; G. FARKAS: Einige Fragen der Verwaltung der Stadt Székesfehérvár 1919–1939; L. HAJDU: Regionale und lokale Verwaltungskonzeption des Josephinismus in Ungarn; R. HOKE: Zur Verwaltung Wiens im 19. Jahrhundert. Die Demokratisierung der Wiener Stadtverwaltung 1848–1850; L. E. VAN HOLK: Quelques développements du droit communal des Pays-Bas depuis 1848; H. IZDEBSKI: Les transformations de la division administrative en Pologne aux 19e et 20e siècles; I. KÁLLAY: Die Tendenzen der regionalen Wirtschaftsverwaltung in Ungarn 1867–1944; J. KLIMKO: Nationale Ausschüsse und nationale Räte als

Mittel der sozialistischen Revolution in der Staats- und rechtsgeschichte der Slowakei; H. KUNTSCHE: Zur bürgerlichen politischen Umgestaltung der städtischen Institutionen im 19. Jahrhundert; L. Lysiak: Le démembrément ou l'unité d'administration en Pologne aux temps de la IIe république (1918–1939); L.-T. MAES: Eine vergleichende Übersicht der regionalen und städtischen Behörde Ungarns einerseits, Beligens andererseits von der Regierung Maria-Therσίας an bis zum 20. Jahrhundert; J. MARTONYI: Entwicklungsfragen der regionalen und städtischen Verwaltung in Ungarn von 1950 bis 1975; M. MIHOKOVÁ: Zur Stadtverwaltung von Kosice in den Jahren 1901–1918; H. SCHÄFFER: Die Entwicklung der lokalen und regionalen Planung in Österreich; H. SCHRÖDER: Wesen und Funktion der Kreisordnung für die Provinzen Preussen, Brandenburg, Pommern, Posen, Schleisien und Sachsen vom 13. Dezember 1872 unter besonderer Berücksichtigung der staats- und verwaltungsrechtlichen Anschauungen Rudolf Gneists; J. SZEKERES: Die Entwicklung der Budapester hauptstädtischen Kommunalwerke und deren gesetzliche Regelung (1873–1938); E. A. СКРИПИЛЕВ: великая октябрьская Социалистическая Революция и судьбы буржуазного городского самоуправления в России; V. URFUS: Die Auffassung der Stadt in der Rechtsentwicklung der böhmischen Länder um die Wende des 19. Jahrhunderts und an der Schwelle zur Gegenwart; M. VIETOR: Die Stellung der ungarischen Komitate in den Jahren 1860–1867; H.-J. ZIEGLER: Das Staat – Bürger – Verhältnis – ein Grundproblem der Verwaltungsgeschichte.

**ENTWICKLUNG DER STÄDTISCHEN UND
REGIONALEN VERWALTUNG IN DEN LETZTEN
100 JAHREN IN MITTEL- UND OSTEUROPA
III.**

Herausgeber Kálmán Kovács
Budapest, 1979

G. BALÁS: Le développement de sièges en comitats (de districts en départements) en Transylvanie; Z. BERNÁTH: Die Entwicklung des Verwaltungswesens im Komitat Szabolcs und in der Stadt Nyíregyháza, bei besonderer Berücksichtigung der letzten hundert Jahre; W. BRAUNE-

DER: Das Gutsgebiet (vom monarchisch-ständischen Staatselement zum lokalen Verwaltungssprengel); J. CIAGWA: L'autonomie de la Voivodie de Silésie (1922–1939); L. CSIZMADIA: Entwicklung der ungarischen Fremdenverkehrsverwaltung in Betracht auf die regionale Verwaltung; H. HOFMEISTER: Pläne und Ansätze zu einer Kreis- (selbst)verwaltung in der neueren österreichischen Verfassungsgeschichte; P. HORVÁTH: Die kultur- und rechtsgeschichtliche Rolle der hauptstädtischen Frank Bibliothek; G. MÁTHÉ: Zur Frage der Aufsicht über die Städte (1870–1937); S. Mertanova: L'évolution de l'administration municipale et communale en Slovaquie dans les années 1918–1930; W. OGRIŠ: Die gemischten Bezirksämter (1852) (1855–1868); M. POTEĽKA: Die Fragen der Verwaltung Ungarns in der Politik der Slowakischen Nationalpartei in den Jahren 1901–1918; T. RÉVÉSZ: Presseverwaltung in Verhältnis zwischen der Regierung und den örtlichen Organen; I. STIPTA: Einige Fragen der umorganisierung des Hajdu-Bezirk zu einem Komitat 1848–1876; J. SZITA: Die regionale Steuerverwaltung in Ungarn in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts

BETHLEN GÁBOR ÁLLAMA ÉS KORA

Szerkesztette Kovács Kálmán

Budapest, 1980

NAGY LÁSZLÓ: Bethlen Gábor a magyar történelemben; MEZEY BARNA: Erdély kormányzata Bethlen Gábor korában; TARNÓC MÁRTON: Irodalom és művelődés Bethlen államában; HERCZEGH GÉZA: Bethlen Gábor külpolitikai törekvései

**DIE ELEMENTE DER UNGARISCHEN
VERFASSUNGSENTWICKLUNG STUDIEN ZUM
MILLENNIUM**

Herausgeber Gábor Máthé, Barna Mezey
33. Deutscher Rechtshistorikertag, Jena
Budapest–Jena 2000

MÁTHÉ, G.: Die Lehre der Ungarischen heiligen Krone – Paraphrase;
MEZEY, B.: Vom consuetudo zum Gesetzesrecht; RÁCZ, L.: Beiträge
zur Entwicklung der staatsrechtlichen Beziehungen zwischen Öster-
reich und Ungarn; RUSZOLY, J.: “Eine neue Verfassung für Ungarn”
Zur Einfügung der Institutionen Parlamentarismus und Volksrepräsen-
tation In Ungarn und in dem mit ihm wiedervereinigten Siebenbürgen
im Jahr 1848.; RÉVÉSZ, T.: Pressevergehen im ungarischen Recht der
dualistischen Zeit; NAGY SZEGVÁRI, K.: Die Gesetzgebung bezüglich
der Lage der stellunglosen Akademiker in Ungarn während der großen
Wirtschaftskrise

**VON DEN STÄNDEVERSAMMLUNGEN BIS
ZUM PARLAMENTARISCHEN REGIERUNGSSYSTEM
IN UNGARN**

Studien zur Parlamentarismusgeschichte
Herausgeber Gábor Máthé, Barna Mezey
Budapest–Graz 2001

BRAUNEDER, W. Vorwort; BÉLI, G.: Die Versammlung zu Gran
1267 und die Vorereignisse deren; KAJTÁR, I.: Europäische Rechts-
kultur im ungarischen Parlament des 19. Jahrhunderts; MÁTHÉ, G.:
Problems of codification during the Austro-Hungarian dual Monarchy;
MEZEY, B. Die Ausgestaltung des parlamentarischen Regierungssys-
tems in Ungarn im Jahr 1848; RÁCZ, L.: Public-law pact: limitation of
the supreme authority at the national assemblies of the principality of
Transylvania; RÉVÉSZ, T. M.: Der liberalen Presserechtesetzung; RU-
SZOLY, J.: Es war das erste seiner Art in Europa; STIPTA, I.: Vertikale
Gewaltentrennung: Die Rolle zum Verfassungsschutz der ungarischen

Komite; SZALMA, J.: Parlament und Zivilgesetzgebung in Ungarn; SZIGETI, M.: Das duale Mediensystem in Ungarn und dessen rechtliche Hintergründe

VON DEM VORMÄRZ BIS ZUM 20. JAHRHUNDERT

Tradition und Erneuerung in der ungarischen
Rechtsentwicklung Studien zu den Reformen
in den 19–20. Jahrhunderten Herausgeber

Gábor Máthé, Barna Mezey

34. Deutscher Rechtshistorikertag, Würzburg
Würzburg–Budapest 2002

BALOGH, E.: Ein wenig bekannter Strafgesetzentwurf von 1829/30; KAJTÁR, I.: Tradition und Reform (Politische Argumentation in den Jahrzehnten des ungarischen Reformzeitalters); MÁTHÉ, G.: Die Fragen der Kompetenzregelung zwischen der Verwaltung und dem Justizwesen in den ersten Jahren des Dualismus; MEZEY, B.: Eine spezielle Regierungsform in der ungarischen Rechtsgeschichte; NAGY SZEGVÁRI, K.: Feministische und Antifeministische Traditionen in Ungarn. Der Kampf um das Wahlrecht der Frauen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhundert; RÉVÉSZ, T. M.: Erläuterungen zur ungarischen Geschichte der Preßpolizei; RUSZOLY, J.: Verfassung und Volksvertretung Lajos Kossuth über die öffentlich-rechtlichen Reformen auf den Kolumnen der Pesti Hírlap (1841–1843); STIPTA, I.: Der Kampf von Lajos Kossuth für das Selbstverwaltungssystem Im Jahre 1848

VON DEN STÄNDEVERSAMMLUNGEN BIS ZU DEN MODERNEN PARLAMENTEN

Studien über die Geschichte des ungarischen Parlaments

Herausgeber Gábor Máthé, Barna Mezey

Barcelona–Budapest 2003

RÉVÉSZ, T. M.: Vorwort; BALOGH, E.: Strafgesetzentwürfe als Ergebnisse der Kodifikationstätigkeit deputationum regnicolarum (1790–1830); HOMOKI-NAGY, M.: Das Schicksal der zivilrechtlichen Geset-

zesentwürfe der Landtage während des Reformzeitalters; MÁTHÉ, G.: Nationalversammlung und Rechtsgebung (1944–1949); MEZEY, B.: Die Ständeversammlungen von Ferenc Rákóczi II. in Siebenbürgen; RÁCZ, L.: Instruments of Governments: Royal Council and National Assembly during Middle Ages in Hungary; RÉVÉSZ, T. M.: Das Parlament und die Finanzielle Kontrolle nach dem Ausgleich In Ungarn; RUSZOLY, J.: Zensus und Gesellschaft Zur Frage qualificatio in den ungarischen parlamentarischen Wahlgesetzen von 1848; STIPTA, I.: Die Verfassungskonzeption von Lajos Kossuth aus dem Jahre 1859, mit besonderer Hinsicht auf den Parlamentarismus; SZABÓ, I.: Die Auflösung des Parlaments in der Verfassungsentwicklung Ungarns in der Zeit nach 1848; SZENTE, Z.: Ständige (oder Fach-) Ausschüsse im ungarischen Öffentlichen Recht von den Anfängen bis 1990; VÖLGYESI, L.: Historische Hintergründe der Arbeit des ungarischen Landtags außerhalb der Plenarsitzungen

NATIONALSTAAT – MONARCHIE – MITTELEUROPA

– zur Erinnerung an den „Advokaten der Nation“,

Ferenc Deák

Herausgeber Gábor Máthé, Barna Mezey

Budapest 2004

KIRÁLY, T.: Ferenc Deák; BÁRÁNDY, P.: Ferenc Deák, der Justizminister; KAJTÁR, I.: Deák und die Modernisierungsprozesse des 19. Jahrhundert; MEZEY, B.: Ferenc Deák und das ungarische Gefängniswesen gegen Mitte des 19. Jahrhunderts; RÁCZ, L.: Staat und Kirche zur Zeit von Ferenc Deák; RÉVÉSZ, T. M.: Deák und die freie Presse; RUSZOLY, J.: „Vom Standpunkte der Geschichte des ungarischen öffentlichen Rechts“; STIPTA, I.: Die strafrechtlichen Ansichten von Deák; SZABÓ, B.: Deák und das Privatrecht; SZABÓ, I.: Die Vorstellungen von Ferenc Deák von der Regelung der Nationalitäten; MÁTHÉ, G.: Beurteilung des öffentlichrechtlichen Meisterwerks

UNGARISCHE RECHTSGESCHICHTE

Einige Abschnitte aus einem Lehrbuch der ungarischen
Staats- und Rechtsgeschichte

Herausgeber Gábor Máthé, Barna Mezey

Halle–Budapest 2006

HOMOKI-NAGY, M.: Das Pfand als Vertragssicherung und als selbständiger Vertragstyp; MÁTHÉ, G.: Die Gesetzgebung in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts in Ungarn; MEZEY, B.: Die ersten Schritte zu einer Rechtsordnung in Ungarn; RÉVÉSZ, T. M.: Freiheitsrechte in Ungarn (1848–1914); STIPTA, I.: Die Entwicklung des Verfahrensrechts in Ungarn bis 1526

RECHTSGESCHICHTLICHE STUDIEN

Beiträge zur Institutionsentwicklung in der ungarischen
Rechtsgeschichte

Herausgeber Gábor Máthé, Barna Mezey

Passau–Budapest 2008

HOMOKI-NAGY, M.: Der Fuhrvertrag; MÁTHÉ, G.: Formation of the Hungarian Royal Supreme Court of Justice in the bourgeois era; MEZEY, B.: Richter und Gerichtshöfe (Jahrhunderte des ungarischen Gerichtssystems); RUSZOLY, J.: Ein Leben für die Rechtsgeschichte. Zum Lebenswerk von György Bónis (1914–1985); STIPTA, I.: Diskussionen über den Inhalt des Verwaltungsrechtsschutzes in Ungarn (1848–1896)

DAS WESEN DER RECHTSGESCHICHTE

Werner Ogris zum 75. Geburtstag

Herausgeber Gábor Máthé, Barna Mezey

Budapest 2010

BALOGH, E.: Rechtshistoriker als Verfassungsrichter; HOMOKI-NAGY, M.: Gedanken über Status und Rolle der Rechtsgeschichte Anfang des 21. Jahrhunderts; KAJTÁR, I.: Über die Rechtsgeschichte und ihren Nutzen; MÁTHÉ, G.: Von der Rechtsgeschichte; MEZEY,

B.: Rechtsgeschichte, Rechtswissenschaft, Lehre; RÁCZ, L.: The Place and Role of History of Law in Hungary Today; STIPTA, I.: Die ungarische Rechtsgeschichte in den letzten zwanzig Jahren (Tendenzen, und die wichtigste Werke); SZABÓ, I.: Der Wert von Vergangenheit und Tradition

EGYÉB KÖTETEK

Kovács Kálmán:

A magyar büntetőjog és büntetőeljárás jog története
1848–1944-ig,
Budapest, 1971

Kovács Kálmán:

A magyar állam és jog fejlődése,
Budapest, 1981

Kovács Kálmán:

Zur Geschichte des ungarischen Strafrechts und Strafprozessrechts 1000–1918, Budapest, 1982

A magyar közigazgatási irodalom válogatott bibliográfiája
1827–1944

(szerk.: **Kovács Kálmán-Máthé Gábor-**

Hernádi L. Mihály),

Budapest, 1983

ISBN 978 963 693 385 2

2500 Ft